

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

К. Е. Колесник, І. А. Сніжко

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Навчальний посібник

Частина 1

**ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА АНГЛІЇ ДАВНЬОЇ
ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДОБИ**

Харків 2023

УДК 94(410.1)(075)

К 60

*Рекомендовано вченою радою Українського державного університету
залізничного транспорту як навчальний посібник
(витяг з протоколу № 4 від 21 червня 2023 р.)*

Рецензенти:

доценти С. Г. Литовченко (Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна),
А. О. Сошніков (Харківська державна академія культури)

Колесник К. Е., Сніжко І. А. Історія та культура Великобританії. Ч. 1.
К 60 Історія та культура Англії давньої та середньовічної доби: Навч.
посібник. – Харків: УкрДУЗТ, 2023. – 331 с., рис. 140.

ISBN

Навчальний посібник для самостійної роботи здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної форми навчання «Історія та культура Великобританії. Частина 1. Історія та культура Англії давньої та середньовічної доби» підготовлено відповідно до робочої програми з метою доповнення і розширення методичного забезпечення навчального курсу дисципліни «Історія та культура англomовних країн». Він є складовою навчально-методичного комплексу дисциплін.

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал, у якому розкриваються основні етапи ранньої історії Британських островів, визначені особливості заселення людьми Британських островів, розглянуто кам'яну, мідну, бронзову добу на території Великобританії, заселення Британських островів кельтами, римське завоювання Британії та розвиток Британії в складі Римської імперії, англосаксонську добу в історії Великобританії, вторгнення скандинавів на Британські острови, основні етапи історії Британських островів в епоху Високого Середньовіччя, визначені особливості розвитку Англії в добу правління нормандської династії, династій Плантагенетів, Ланкастерів, Йорків, основні етапи становлення та розвитку феодалних відносин у середньовічній Англії, розглянуті найбільш видатні пам'ятки культури ранньої та середньовічної історії Британії.

Навчальний посібник містить практичну частину для організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня з засвоєння змісту теми, до якої входять перелік питань для самоперевірки, теми для індивідуальних завдань, список літератури.

Рекомендується для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 035 «Філологія» денної форми навчання.

УДК 94(410.1)(075)

ISBN

© Український державний університет
залізничного транспорту, 2023.

ЗМІСТ

ВСТУП. Територія, хронологічні рамки та періодизація історії Великої Британії	8
РОЗДІЛ 1. Рання історія Великобританії. Історія і культура Англії в англосаксонський період	10
1.1. Первісна доба на території Великобританії	10
1.1.1. Заселення Британських островів. Палеоліт	10
1.1.2. Мезоліт на території Британії	14
1.1.3. Неоліт у Британії. Стоунхендж	17
1.1.4. Мідна доба	20
1.1.5. Бронзова доба в Британії	21
1.1.6. Заселення Британії кельтами	25
1.1.7. Культура та релігія кельтських племен	30
1.2. Римська доба на території Англії	32
1.2.1. Походи Юлія Цезаря	32
1.2.2. Завоювання Британії Римською державою	33
1.2.3. Адміністративний і військовий устрій Римської Британії	37
1.2.4. Романізація Британії під владою імперії. Розвиток міст	39
1.2.5. Економіка Римської Британії	41
1.2.6. Релігія і культура Римської Британії	41
1.2.7. Британія в часи правління Костянтина Великого (306–337 рр. н. е.)	43
1.2.8. Занепад Римської імперії. Відступ римлян з Великобританії. Кінець Римської Британії	45
1.3. Англосаксонський період історії Англії	47
1.3.1. Кельтське Відродження	47
1.3.2. Перші вторгнення англосаксів. Війна з ними Амвросія Авреліана	47

1.3.3. Легенда про короля Артура	49
1.3.4. Захоплення Британії англосаксами.	
Сім англосаксонських королівств	51
1.3.5. Державний лад і розвиток феодалних відносин в англосаксонському суспільстві	54
1.3.6. Християнська церква в Британії	56
1.3.7. Культура Британії англосаксонської доби	58
1.4. Вторгнення норманів на Британські острови	63
1.4.1. Нормандське завоювання Англії в IX ст.	63
1.4.2. Боротьба англосаксів проти норманів. Держава Альфреда Великого	65
1.4.3. Об'єднання англосаксонських королівств. Створення держави Англія	68
1.4.4. Війна між норманами і англосаксами в кінці X - першій половині XI ст. Британські землі в складі держави Канута Великого	71
1.4.5. Британія в середині XI ст. Едуард Сповідник	77
1.5. Ірландія в первісну добу та ранньому середньовіччі	79
1.5.1. Кам'яна доба в Ірландії	79
1.5.2. Бронзова доба в Ірландії	81
1.5.3. Залізний вік. Переселення кельтів до Ірландії	83
1.5.4. Соціальний устрій та економіка кельтської доби	85
1.5.5. Ірландська міфологія	86
1.5.6. Ірландія в I тисячолітті нашої ери	89
1.5.7. Християнство в Ірландії	91
1.5.8. Огамічний алфавіт	93
1.5.9. Освіта та мистецтво Ірландії в ранньому середньовіччі	94
1.5.10. Напади скандинавів і їхні наслідки	96
1.6. Шотландія в давнину та ранньому середньовіччі	98
1.6.1. Заселення Шотландії в первісну добу	98

1.6.2. Спроби римського завоювання Шотландії	101
1.6.3. Королівства піктів, скоттів, бриттів та англів на території Шотландії	102
1.6.4. Християнство в Шотландії	105
1.6.5. Виникнення об'єднаного королівства скоттів і піктів	106
1.7. Уельс до нормандського завоювання	108
1.7.1. Первісна доба в Уельсі	108
1.7.2. Римська доба в Уельсі (I-IV ст.)	112
1.7.3. Заснування валлійських королівств	115
1.7.4. Християнство в Уельсі	117
1.7.5. Уельс у VIII-XI ст.	119
ВИСНОВКИ. Місце раннього періоду історії Британських островів у формуванні державності та розвитку культури	123
РОЗДІЛ 2. Нормандське завоювання Англії і його вплив на історію і культуру Англії. Історія і культура Англії в XII-XV ст.	125
ВСТУП. Хронологічні рамки та періодизація історії середньовічної Англії	125
2.1. Нормандське завоювання Англії. Правління нормандської династії	125
2.1.1. Смерть Едуарда Сповідника. Династична криза в Англії	125
2.1.2. Битва при Гастінгсі. Завершення завоювання Англії	127
2.1.3. Правління Вільгельма Завойовника	130
2.1.4. Наслідки нормандського завоювання Англії	135
2.1.5. Вільгельм II Рудий	136
2.1.6. Правління Генріха I	137
2.1.7. Династична криза і громадянська війна	139
2.2. Англія в роки правління династії Плантагенетів	141
2.2.1. Прихід до влади династії Плантагенетів	141
2.2.2. Реформи Генріха I	143

2.2.3. Річард I Левове Серце. Епоха хрестових походів	149
2.2.4. Правління Іоанна Безземельного	152
2.2.5. «Велика хартія вольностей»	155
2.2.6. Громадянська війна та виникнення парламенту	157
2.2.7. Правління Едуарда I. Становлення станово-представницької монархії	162
2.2.8. Війни за Уельс і Шотландію	165
2.2.9. Правління Едуарда II і завершення війни в Шотландії	169
2.3. Англія в період Столітньої війни. Війна Білої та Червоної троянд	172
2.3.1. Початок правління Едуарда III	172
2.3.2. Перший етап Столітньої війни	173
2.3.3. Правління Річарда II. Повстання Уота Тайлера	178
2.3.4. Джон Вікліф. Лоларди	182
2.3.5. Початок правління Ланкастерської династії. Генріх IV	184
2.3.6. Правління Генріха V. Відновлення Столітньої війни	186
2.3.7. Початок правління Генріха VI. Завершення Столітньої війни	189
2.3.8. Внутрішня політика Англії часів правління Генріха VI. Повстання Джека Кеда	191
2.3.9. Початок війни Червоної та Білої троянд	194
2.3.10. Правління Едуарда IV. Продовження війни Троянд	198
2.3.11. Правління Річарда III. Завершення війни Троянд	202
2.4. Економічний і соціальний розвиток Англії в другій половині XI-XV ст.	206
2.4.1. Економіка Англії XI-XII ст. Остаточне впровадження феодалних відносин	206
2.4.2. Економічний і соціальний розвиток Англії в XIII ст.	209
2.4.3. Економічний розвиток Англії в XIV ст.	213

2.4.4. Економічні та соціальні зміни в Англії XV ст.	219
2.5. Культура Англії другої половини XI-XV ст.	225
2.5.1. Культура Англії XI-XIII ст.	225
2.5.2. Формування англійської нації та англійської мови	229
2.5.3. Культура Англії XIV ст.	230
2.5.4. Розвиток англійської культури в XV ст.	234
2.6. Ірландія в другій половині XI-XV ст.	237
2.6.1. Початок завоювання англійцями Ірландії за часів Генріха II	237
2.6.2. Соціально-економічний устрій Ірландії в XII-XIV ст.	242
2.6.3. Ірландія в XIV-XV ст.	246
2.7. Шотландія в другій половині XI-XV ст.	251
2.7.1. Шотландія в другій половині XI-XIII ст.	251
2.7.2. Англійське вторгнення. Війна за незалежність Шотландії	256
2.7.3. Шотландія в роки правління перших королів з династії Стюартів	263
2.7.4. Економіка, церква, культура середньовічної Шотландії	266
2.8. Уельс у середні віки	271
2.8.1. Уельс у другій половині XI-XII ст. Перші спроби нормандського вторгнення	271
2.8.2. Уельс у XIII ст. Спроби створення єдиної держави в Уельсі	277
2.8.3. Уельс під англійською владою в кінці XIII-XV ст.	281
ВИСНОВКИ	287
Хронологічна таблиця	292
Персоналії	300
Термінологічний словник	312
Питання для самоконтролю	323
Теми індивідуальних завдань	326
Бібліографічний список	328

Вступ
ТЕРИТОРІЯ, ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ
ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

В історії Великобританії можна виділити такі основні періоди:

1) найдавніший період (близько 900000 - середина I тисячоліття до н. е.) - від раннього палеоліту до пізньої бронзи і раннього заліза, епоха складання і розквіту первіснообщинного ладу;

2) кельтська Британія (близько 6 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.) - Залізний вік, панування патріархально-родових відносин, початок їх розкладання і переходу до класового суспільства;

3) римська Британія (I-V ст. н. е.) - слабо романізована провінція Римської імперії;

4) англосаксонський період (VI ст. – 1066), який у свою чергу поділяється на період ранніх англосаксонських королівств (VI-IX ст.) і період вторгнення вікінгів та об'єднання Англії в боротьбі з ними (IX-XI ст.);

5) англонормандський період – нормандське завоювання і панування нормандців (1066-1154);

6) середньовіччя – прихід до влади Генріха Плантагенета Анжуйського (1154), боротьба еліт за свої права, виникнення англійського парламенту, Столітня війна з Францією (1337-1453); війна Червоної і Білої троянд (1455-1485);

7) абсолютизм Тюдорів (1485-1603) і Стюартів (1603-1688);

8) революція (громадянська війна 1640-1660 рр.); «Славна революція» (1688-1689);

9) виникнення і розширення Британської імперії (XVIII-XIX ст.);

10) Великобританія у XX ст.;

11) сучасний період – Великобританія у XXI ст.

У найдавнішому періоді окремі людські спільноти на території Британських островів слабо взаємодіяли між собою. У бронзовому віці в Британії починають створюватися великі племінні об'єднання. Державність утворилася на Британських островах з приходом Римської імперії. Аж до періоду правління династії Плантагенетів в Англії, Шотландії, Ірландії, Уельсі існували власні державні утворення, і лише з XIV ст. пішов процес об'єднання Британських островів під владою англійських королів. Остаточо цей процес був завершений лише в 1707 р. із утворенням Об'єднаного королівства Великобританії та Ірландії. Протягом XVIII-XIX ст. успішна експансія Британської імперії призвела до включення до її складу територій в Азії, Америці, Африці, Океанії та зробила Британію наймогутнішою державою світу. XX ст. характеризується поступовим розпадом Британської імперії, однак, втративши політичну владу над своїми колишніми колоніями, Британія зберігає великий вплив в усьому світі.

Розділ 1

РАННЯ ІСТОРІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ. ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА АНГЛІЇ В АНГЛОСАКСОНСЬКИЙ ПЕРІОД

1.1. Первісна доба на території Великобританії

1.1.1. Заселення Британських островів. Палеоліт

Найбільш ранні свідчення проникнення людиноподібних істот на територію Британії сягають часу близько 900 тис. років тому. На узбережжі біля Гаппісбургу в Норфолку та в сусідньому графстві Саффолк знайдені найдавніші кам'яні знаряддя праці, а найдавніші кістяні рештки віком близько 500 тис. років тому походять з Боксгроув у Сассекс і належать так званій Гейдельбергській людині [21, с. 30-32].

Епоха плейстоценових зледенінь і періодів потепління визначала природне середовище давньої людини. У цей час Британія була пов'язана з континентом крейдяним хребтом, що з'єднував південно-східну Англію та північну Францію. Саме на цій території були розповсюджені пам'ятки культури клектон раннього палеоліту, що отримала свою назву від місцезнаходження біля Клектон-он-Сі на південному сході Англії. Ці мисливці-збирачі виготовляли знаряддя на відщепках і не використовували типові для інших територій ручні рубила. Залишки вогнищ на їхніх поселеннях свідчать про користування вогнем.

У мустьєрську епоху в Європі з'являються неандертальці, перебування яких у Британії фіксується приблизно з 230 тис. років тому рештками в печері Понтневід в Уельсі. Неандертальці, які отримали назву від місця знахідки викопних решток у долині Неандерталь біля міста Дюссельдорф, були добре пристосовані для суворих умов льодовиків'я. Попри незначну кількість типів знарядь – ручне рубило, гостроконечник і

скребло – вони адаптувалися до природного середовища через рухливий спосіб життя заради полювання та збиральництва. Заселення Британії в цей час було хвильоподібним і відповідало періодам кліматичних змін: у холодний період між 180 та 60 тис. років тому нема доказів перебування тут викопних людей. У період відносного потепління так звані пізні неандертальці знову з'являються в Британії – їхня присутність фіксується, зокрема, знахідками в печерах Койган поблизу Логарн у Кармартенширі в Уельсі та Ла-Котт-де-Сен-Брелад у Джерсі [42, с. 313-315].

Період верхнього палеоліту (40-10 тис. років тому) пов'язаний з появою та широким розселенням у Європі людей сучасного фізичного типу *Homo sapiens*, відомих також як кроманьйонці – від місця першої знахідки кісткових решток у гроті Кро-Маньйон (Франція). В Англії найдавніші свідчення появи людей сучасного типу походять з печер Кентс у графстві Девон і Павіланд у південному Уельсі, де були знайдені фрагменти скелетів.

З кроманьйонцями пов'язано виникнення та широке розповсюдження нової техніки обробки каменю: від призматичних нуклеусів почали відтискати тонкі легкі пластини-заготовки, які потім обробляли сколами та ретушшю. Новий спосіб був більш економічним і давав змогу освоювати райони, бідні на крем'яну сировину, а також виготовляти різні типи спеціалізованих знарядь – скребків, різців, вістер з притупленим краєм, наконечників списів тощо. Також як сировину почали широко використовувати кістку та ріг, з яких виготовляли голки, лоцила, наконечники списів і дротиків, різноманітні прикраси [21, с. 41].

Приблизно в проміжку від 26 до 19 тис. років тому через погіршення клімату люди залишили Британію і повернулись знову з настанням більш теплого періоду 14-12 тис. років тому, коли тундрова рослинність змінилася лісами та чагарниками (рис. 1).

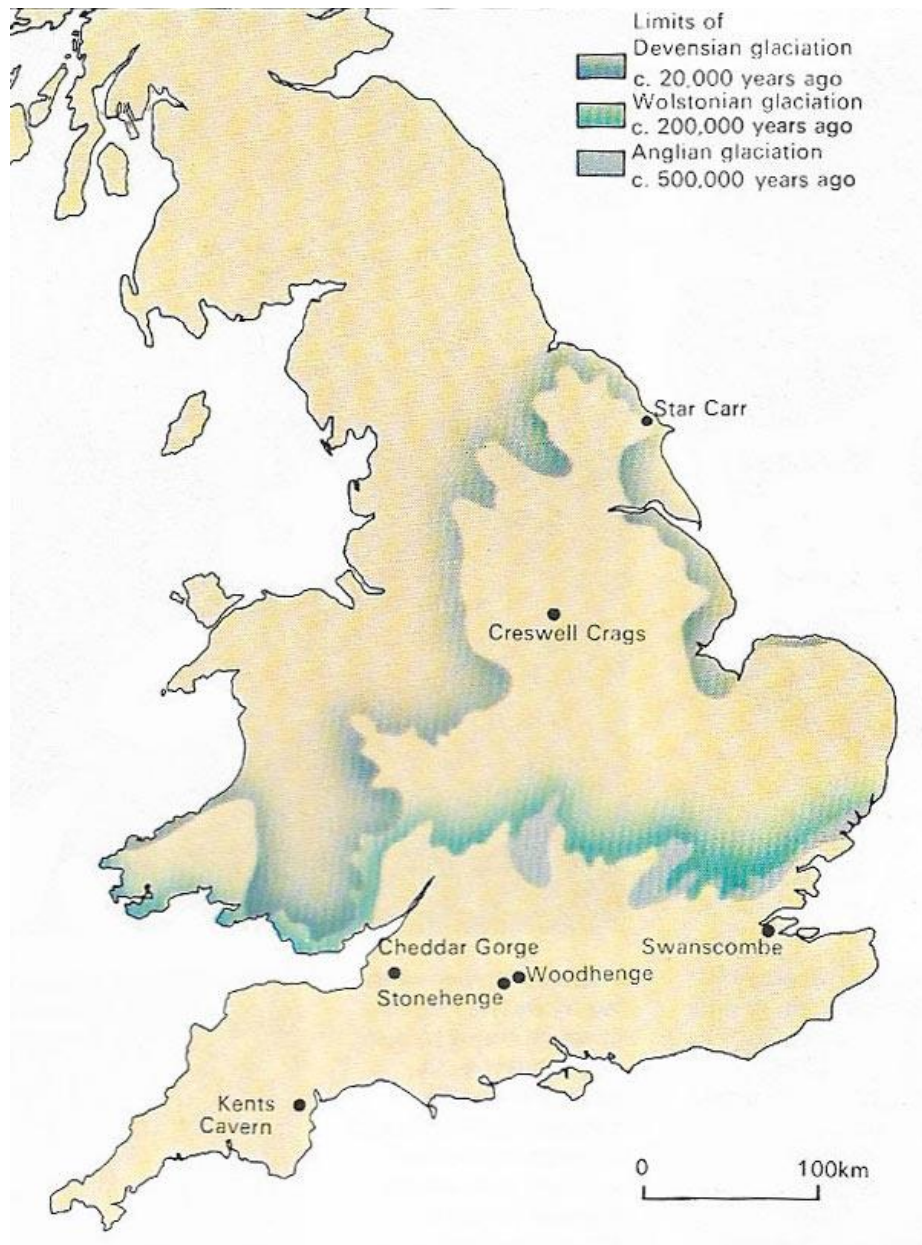

Рис. 1. Кам'яна доба в Британії

Перша виразна культура верхнього палеоліту в Британії – це так звана Кресуельська індустрія з листоподібними вістрями, використовуваними як наконечники стріл. Набір крем'яних знарядь у її носіїв був доволі різноманітним, як сировину вони також використовували кістку та ріг, виготовляли прикраси з черепашок і бурштину. Цікаво, що місцезнаходження крем'яної сировини іноді знаходяться на доволі значній відстані від місць поселень, що свідчить про високу мобільність

верхньопалеолітичного населення Британії. Так, сировина для знарядь праці, знайдених у печерах Девону, походить з рівнини Солсбері в 160 км на схід. Пересуваючись на великі відстані, достатньо було мати з собою легкі заготовки, а не важкі, необроблені кремнієві жовна, і виготовляти знаряддя, коли в них виникала потреба. Можливо, у цей час вже з'явився обмін між людськими групами сировиною, знаряддями чи прикрасами. Основою господарства залишалося полювання на коней, оленів та іншу здобич від зайців до мамонтів.

З кроманьйонцями пов'язаний один з найбільш вражаючих феноменів давнього кам'яного віку - поява мистецтва. На території Британії відомі зразки наскельних зображень і різьблення по кістці, зокрема в печерах каньйону Кресвел-Крегс на кордоні між Дербіширом і Ноттінгемширом. Це найпівнічніші знахідки зразків пізньопалеолітичного мистецтва в Європі, їхня тематика включає зображення людей, тварин і птахів (рис. 2).

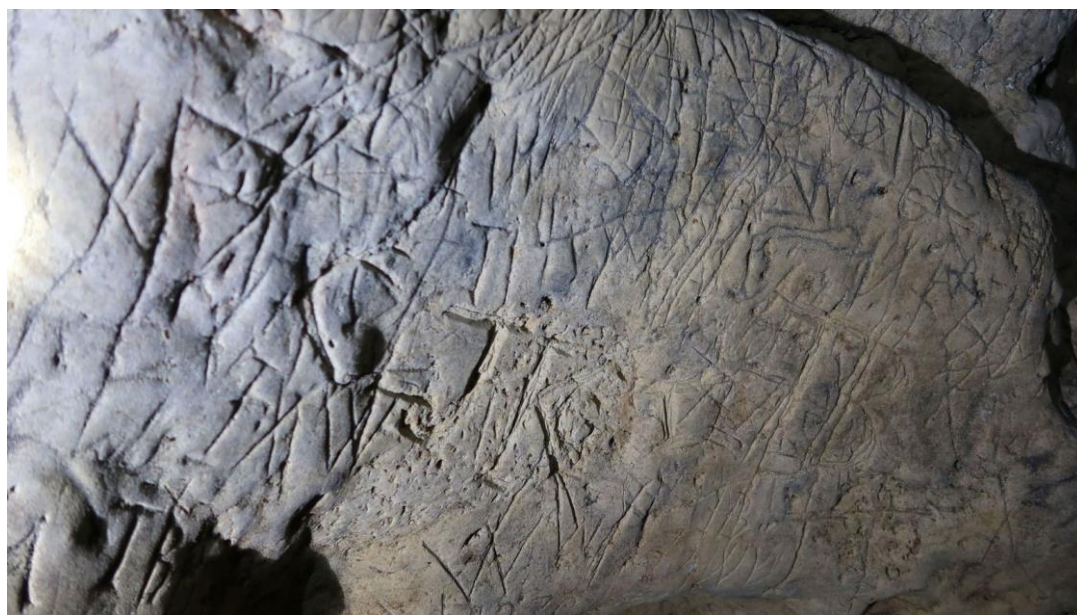

Рис. 2. Наскельні малюнки в печері Кресвел-Крегс

Давні митці використовували рельєф печерних стін і склепінь для підсилення візуального ефекту зображень, особливо коли на них падали

ранкові сонячні промені. Зображення в печері Черч-Хоул та інших печерах каньйону, за даними останніх досліджень, були залишені давніми людьми 15-13 тис. років тому. Більш давнім є зображення оленя в печері Катол, графство Суонсі, його вік сягає 14,5 тис. років. Майже тим часом датуються гравійовані зображення людської фігури на кістці носорога з печери Пінхол і різьблені зображення коней та оленів з розташованої неподалік печери Робін Гуда. У печері Гофа, графство Сомерсет, знайдено фрагмент кістки мамонта з чотирма отворами, інтерпретований дослідниками як пристрій для виготовлення мотузки. Ця печера відома також знахідками поховань з ритуальним контекстом [42, с. 460-468].

Наприкінці палеолітичної епохи клімат знов став несприятливим для життя, і населення залишило територію Британії, повернувшись у більш сприятливу добу середнього кам'яного віку – мезоліт.

1.1.2. Мезоліт на території Британії

Початок мезоліту, або середнього кам'яного віку, збігається з завершенням останньої льодовикової доби - плейстоцену і переходом до геологічної сучасності – голоцену. Льодовик відступив на північ, повністю звільнивши територію Британії (рис. 3). Відкритий ландшафт з острівцями чагарнику, беріз і сосен змінився лісовими масивами дубів і буків. На зміну стадним тваринам відкритих просторів, таким як кінь і північний олень, прийшли лісові мешканці – лось, благородний олень, косуля, кабан, що спричинило в людей виникнення іншої техніки полювання. Через танення льодовика піднявся рівень світового океану. Суходільний міст пішов під воду, між Британією та континентальною Європою утворилась протока Ла-Манш [21, с. 50-51].

Мезолітична епоха в цілому характеризується трьома основними ознаками: початок широкого застосування лука і стріл, мікролітична техніка

виготовлення знарядь, приручення собаки. Дрібні крем'яні пластинки-мікроліти з одним гострим краєм і притупленим ретушшю іншим були оснащенням гарпунів і списів і слугували наконечниками стріл. Нова зброя та залучення до полювання собаки значно підвищили його ефективність.

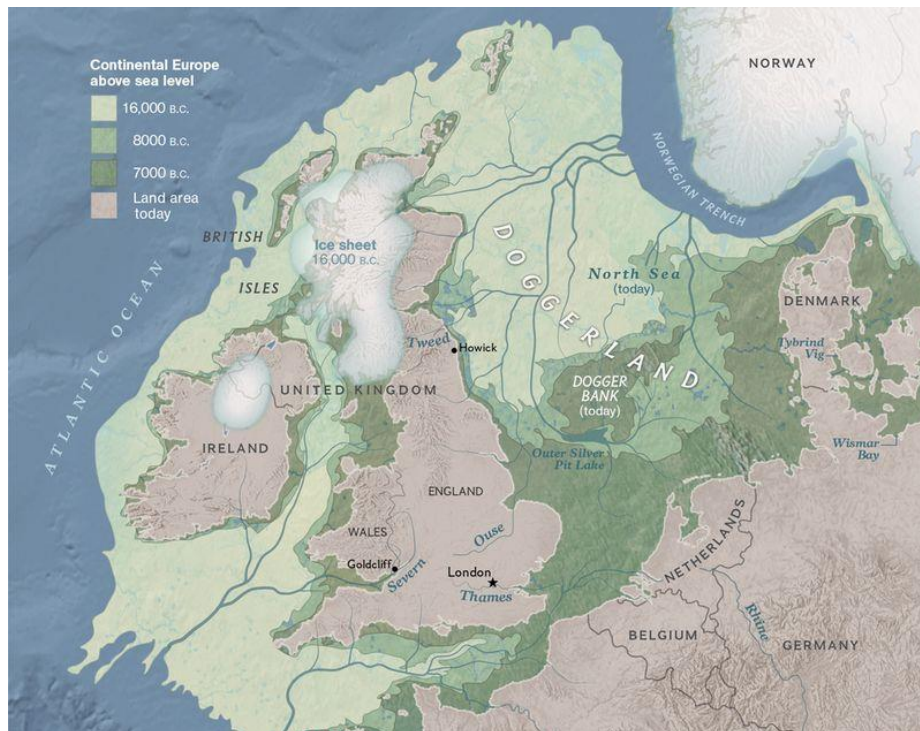

Рис. 3. Мезоліт в Британії

Серед найбільш відомих мезолітичних пам'яток Британії слід згадати стоянки Ховік у Нортумберленді, Мендіпс і Стар Карр у Йоркширі, Оронсей на Внутрішніх Гебридах – тут відкриті залишки жител з дерев'яних жердин (рис. 4). Знахідки свідчать, що основою господарства було полювання на лісових тварин і птахів, збиральництво та рибальство. У мезоліті знаряддя для риболовлі були вже достатньо досконалими і майже нічим принципово не відрізнялися від сучасних (рис. 5). Мешканці названих пам'яток використовували гарпуни, стріли, тризубі остроги, сітки та гачки вигнутої форми. Зі стовбурів дерев долотами і сокирами виготовляли човни та весла до них.

Рис. 4. Реконструкція будинку з Ховіку

Рис. 5. Гарпуни зі Стар-Карр

Стоянка Стар Карр знаходилася біля озера, берег якого її мешканці загатили березовими гілками, камінням і глиною, створивши своєрідну платформу. Кілька родин перебували тут в осінньо-зимові сезони протягом 12-15 років. Займалися збиральництвом, полюванням на оленів і птахів, рибальством. Для виготовлення знарядь праці, крім каменю, широко використовували кістку та ріг, з яких вирізали гарпуни та мотики. В озерному мулі збереглися деякі вироби з дерева, у тому числі весло – найдавніше з відомих. Є свідчення приручення мешканцями стоянки собаки [37, с. 73-75].

Адаптуючись до зміни навколишнього середовища, мезолітичне населення Британії перейшло від мобільного способу життя палеолітичних мисливців до часткової осілості з сезонними переміщеннями в межах певної території. Людські колективи стали меншими і, як правило, склалися з кількох родин. Поселення набувають сезонного характеру залежно від видів господарської діяльності.

1.1.3. Неоліт у Британії. Стоунхендж

Близько 4000 р. до н. е. на території Британії почалася епоха неоліту – новокам'яного віку. Серйозні зміни відбулися з появою сільського господарства. Люди навчилися розводити домашніх тварин і вирощувати їстівні рослини. Ці навички привезли на територію Британських островів мігранти з узбережжя Західної і, можливо, Північно-Західної Європи. Вони були не тільки хліборобами, а й скотарями. Почалося розчищення лісу, спершу спорадичне, а потім усе більш масштабне; болотисті низини Північної і Південно-Західної Англії і пустки Східної Англії були частково створені рукою людини. На розчищених землях росли пшениця і ячмінь, випасали одомашнених свиней і корів, овець і кіз. Втім, вівці не є споконвічно англійськими тваринами. Взагалі всі ці тварини були завезені на кораблях, на острові вони не водилися.

У зв'язку з загальним покращенням якості побуту ускладнилася технологія виготовлення кам'яних знарядь: камінь почали шліфувати і свердлити, надаючи йому особливо точної, потрібної в господарстві форми. Відповідно зросла і різноманітність знарядь. У неоліті з'явилася кам'яна сокира, за допомогою якої люди могли вирубувати ділянки лісу під пасовища і поля, які згодом засівалися. Люди стали жити постійними поселеннями, що склалися з членів одного роду, чисельність якого могла досягати тепер сотень людей. Померлих ховали в братських могилах двох

основних видів: на заході гробниці були побудовані з каменю і приховані під насипами щебеню; у східних районах, де не було каменів, померлих ховали під довгими курганами (земляними насипами), що зазвичай містили дерев'яні конструкції [12, с. 4].

На території Англії знайдено ряд археологічних пам'яток цієї доби: огорожа на пагорбі Віндмілл, графство Вілтшир (побудована близько 3650 р. до н. е.), кам'яні камерні гробниці, такі як Белас у Глостерширі та Вест-Кеннет Лонг-Барроу у Вілтширі.

Нові типи пам'яток з'явилися в періоди середнього та пізнього неоліту, включаючи дерев'яні кола, такі як Вудхендж (близько 2300 р. до н. е.), земляні кургани, такі як Сілбері-Хілл, Вілтшир (близько 2400 р. до н. е.), кам'яні кола, такі як в Ейвбері (близько 2500 р. до н. е.).

Грандіозною неолітичною пам'яткою є Стоунхендж у графстві Вілтшир на півдні Англії. Це комплекс розташованих колами споруд з масивних кам'яних брил, встановлених одна на одну. Стоунхендж заклали в кінці кам'яного віку, приблизно п'ять тисяч років тому, корінні палеолітичні племена, що жили в Європі. На рівнині Солсбері (однойменне місто знаходиться в 13 км від пам'ятника) вони зробили круглий майданчик, обмеживши його ровом і валом, де археологи виявили кістки бика, оленя, останки людей. Такі споруди археологи називають хенджи. Їх досить багато у Великобританії. У хенджах встановлювали кам'яні або дерев'яні стовпи. Будівництво Стоунхенджа поділяється на три основні періоди загальною тривалістю близько 2000 років. На місці поховання і культової площадки стоять мегаліти - величезні брили каменю. Мегаліти Стоунхенджа розташовані вертикально і мають поперечні перекриття, що відрізняє їх від інших споруд подібного роду. У перший період будівництва, близько 3100 р. до н. е., був виритий круглий рів і насипано вал. Другий період почався десь після 2500 р. до н. е., коли на своє місце були встановлені перші мегаліти, а вхід на північно-східному боці кола перенесли так, щоб

він був спрямований точно на схід. Третій період почався після 2000 р. до н. е. Були встановлені додаткові багатотонні мегаліти, що утворили так зване «сарсенове кільце» – 30 блоків з пісковика висотою 4,25 м і вагою 25 т кожен, укладені в коло діаметром 30 м. Блоки з вапняку вагою 7 т кожен були обтесані так точно, щоб утворити перекриття над вертикальними блоками. Вони кріпилися на вершині опор за допомогою системи шипів і пазів. У центрі кола поставлено ще п'ять трилітів, збудованих у вигляді кінської підкови. Вчені вважають, що ці гранітні брили, деякі з яких важать 4 т, будівельники притягли з пагорбів Преселі Хіллз у Південному Уельсі, що знаходяться за 400 км. Поставлені парами, камені увінчані настільки ж гігантськими плитами (рис. 6).

Рис. 6. Стоунхендж

Найбільше дискусій точиться про призначення Стоунхенджа. Це місце притягувало людей ще до побудови монумента. Поблизу археологи знайшли давніші поховання людей небританського походження. Вважається, що пам'ятник замислювався як цвинтар – навколо нього

насипані сотні курганів. Можливо, він служив обсерваторією, інструментом відліку часу. На це вказують деякі особливості: коло з тридцяти каменів означає місячний цикл [2, с. 8].

Іншою унікальною пам'яткою британського неоліту є зроблена у вигляді дерев'яної бруківки дорога Світ-Трек у графстві Сомерсет на південному заході Англії. Вона слугувала для проходу через болотисту місцевість і виглядала як настил з колод дубу, ясеню і липи. Це одна з найдавніших збережених доріг світу (3807-3806 рр. до н. е.). Як пізніше встановили археологи, Світ-Трек сам по собі є реставрацією дороги, побудованої на тому самому місці приблизно тридцятьма роками раніше, яка не збереглася в досить чіткому вигляді (рис. 7).

Рис. 7. Світ-Трек

1.1.4. Мідна доба

Мідна доба в Британії тривала недовго близько 2500-2150 рр. до н. е. і відрізнялася невеликою кількістю знахідок. Проте останні дані вказують на різкі відмінності цього періоду від неоліту – він характеризується припливом численних інновацій з континентальної Європи, у тому числі дзвоноподібних кубків нідерландського різновиду. Культура

дзвоноподібних кубків з'являється в Англії близько 2475-2315 рр. до н. е. разом з плоскими сокирами і похованнями з інгумацією. Люди зазначеного періоду також створили чимало інших відомих доісторичних пам'яток, зокрема Стоунхендж (тільки останній етап споруди) і Сіхендж. Вважається, що разом з культурою дзвоноподібних кубків іберійського походження до Британії проникла металургія (рис. 8).

Рис. 8. Дзвоноподібні кубки

Спочатку нелегована мідь використовувалася для створення обмеженого асортименту простих інструментів, зброї та прикрас. До них належали такі предмети, як плоскі сокири, ножі та кільця. Однак нелегована мідь є відносно м'яким металом, а інструменти та зброя, виготовлені з цього матеріалу, швидко притупляються. Приблизно до 2200 р. до н. е. майстри металу навчилися вирішувати цю проблему, змішуючи олово з міддю для отримання бронзи.

1.1.5. Бронзова доба в Британії

Джерела як міді, так і олова були відомі і використовувались на Британських островах в епоху бронзи. Мідь видобувалася на південному заході Ірландії, Уельсі та північному заході Шотландії, а основні родовища олова розташовані на південному заході Англії. Було виявлено кілька

мідних шахт бронзового віку. На південному заході Ірландії мідні шахти на острові Росс і горі Габріель свідчать про діяльність, що охоплює більшу частину ранньої бронзової доби (близько 2200-1650 рр. до н. е.).

На території Британських островів бронзова доба тривала в період 2100-700 рр. до н. е. У цей час на острів приходять нові поселенці. Недавні дослідження зубної емалі скелетів з гробниць бронзової доби, виявлених поблизу Стоунхенджу, вказують, що, як мінімум, частина мігрантів походила з регіону сучасної Швейцарії. Відбулися помітні культурні зміни порівняно з попереднім неолітичним часом. У цей період на півдні Британії виникає багата артефактами Уессекська культура (рис. 9).

Рис. 9. Предмети Уессекської культури

Далі клімат погіршується. Якщо на початку епохи він був спекотним і сухим, то в наступні періоди бронзової доби він стає більш вологим, що змусило населення переселятися з місць, які було зручно обороняти, на пагорби і в родючі долини. На рівнинах у великих масштабах почало розвиватися скотарство. Це, мабуть, сприяло економічному зростанню та призвело до масової вирубки лісів. Як приклад можна навести культуру Деверел-Рімбері, яка виникла в 1400-1100 рр. до н. е. в результаті адаптації до цих умов. Корнуолл був одним із найбільших джерел олова для більшої

частини західної Європи, а також міді, яка добувалася з рудників на Великому Ормі на півночі Уельсу. Що стосується соціальної організації, то вона в цілому була племінною, однак помітно її ускладнення і поява ієрархії. Крім того, поховання померлих (які до того часу були в основному колективними) стали переважно індивідуальними. Наприклад, у той час як за неоліту небіжчиків ховали всередині довгих курганів, у ранній бронзовій добі з'являються поховання в індивідуальних курганах, а іноді саркофагах. На території Східного Кембріджширу знайдено найбільшу в Англії кількість бронзових виробів [13, с. 7].

З часом інновації в обробці бронзи сприяли початку виробництва багатьох нових типів артефактів. Такі інструменти, як зубила, молотки, серпи, широко розповсюдилися в епоху середньої бронзи (1650-1200 рр. до н. е.). Розвиток зброї позначився появою наконечників списів, які з'явилися наприкінці ранньої бронзової доби, і мечів, що поширилися приблизно з 1200 р. до н. е. У період пізньої бронзової доби (1200-700 рр. до н. е.) з'являються дуже складні і тонко оброблені вироби з листового металу, такі як казани, роги та щити. Важливість бронзи для економіки цього періоду – це помітне збільшення масштабів торговельної діяльності.

Докази виробництва солі в місцях поблизу узбережжя свідчать про те, що разом із товарами обмінювались основними продуктами харчування. Ідеї також подорожували. Подібність у стилях кераміки, використовуваної в різних областях, свідчить про значні міжрегіональні контакти. Наприклад, миски для їжі з Ірландії, Південно-Західної Шотландії, острова Мен і Південно-Західного Уельсу надзвичайно схожі стилістично, хоча аналіз свідчить, що вони були виготовлені з місцевих глин у кожному регіоні.

Є вагомі докази переміщення товарів і людей як по суші, так і морем. Значна вирубка лісів відбулася під час бронзового віку, так що подорожувати по суші, можливо, стало легше, ніж це було в попередній період неоліту. Для полегшення проїзду по болотистій місцевості були

побудовані дерев'яні доріжки. Деякі з них були легкими спорудами, побудованими виключно для дрібномасштабного пішохідного руху. Інші були більш масивними і могли утримати колісний транспорт. Саме до епохи пізньої бронзи в Британії та Ірландії належать перші знайдені свідчення колісних транспортних засобів, наприклад блочне колесо з Дугарімора, графство Роскоммон. Уміння їздити верхи також поширилися на островах у цей час.

Важливим засобом пересування на великі відстані став водний транспорт. Морські човни, побудовані з дощок, відомі, наприклад, з Норт-Феррібі, Норт-Хамбер-Сайд. Іноді корабельні аварії дають яскраве уявлення про вантаж таких суден. У затоці Ленгдон поблизу Дувра приблизно в 500 м від берега було знайдено скупчення з більш ніж трьохсот бронзових предметів, хоча саме судно не збереглося. Багато знайдених предметів були привезені з території нинішньої Франції, що є доказом ввезення товарів до Великобританії з-за кордону.

Важливою історичною пам'яткою бронзової доби є Уффінгтонський білий кінь – сильно стилізована крейдяна фігура довжиною 110 м, створена шляхом наповнення битою крейдою глибоких траншей на схилі 261-метрового вапнякового пагорба поблизу містечка Уффінгтон в англійському графстві Оксфордшир. Вважається, що предметом зображення є кінь, проте є припущення, що це вовкодав, який біжить (рис. 10). Датування дає змогу віднести створення фігури до пізньої бронзової доби (приблизно X ст. до н. е.). За старих часів місцеве населення вважало фігуру драконом. Говорили, що це той самий дракон, якого перемиг небесний покровитель Англії, Святий Георгій. Творцями зображення, мабуть, були мешканці розташованого поруч городища площею в три гектари, яке в давнину оточував штучний рів. Для того щоб фігура не заростала травою, її з покоління в покоління регулярно «виполювали». Як правило, ця процедура здійснювалася раз на сім років і збігалася з

проведенням місцевого ярмарку. Неподалік від зображення проходить доісторична ріджуейська дорога, що була збудована близько 3000 р. до н. е. і продовжувала використовуватися протягом бронзової і залізної доби.

Рис. 10. Уффінгтонський білий кінь

1.1.6. Заселення Британії кельтами

Наприкінці епохи бронзи - початку епохи заліза (800-700 рр. до н. е.) на територію Британії починається масове переселення з континенту кельтських племен – предків деяких її сучасних народів (ірландців, валлійців, шотландців). Саме кельти принесли в Британію технологію обробки заліза. Населення Британії, що жило тут з первісних часів, поступово асимілювалося серед кельтів, перейнявши їхню мову. До кельтської епохи, що тривала до середини I ст. до н. е., належать перші письмові згадки про Британію, що містяться в працях давньоримських авторів. Саме тоді і виникла сама назва «Британія», оскільки римляни називали кельтів, які населяли її, бриттами (рис. 11). Бритти були для своєї епохи досить розвиненим у культурному відношенні народом.

Рис. 11. Кельтські племена

Більшість людей у Британії залізного віку займалися сільським господарством. Були виведені нові сорти пшениці та ячменя. Також вирощували горох, квасолю та льон. Серед домашніх тварин переважали велика рогата худоба, вівці та свині. Також тримали собак, коней і птицю. Виробництво солі набувало все більшого значення. Це зіграло важливу роль у консервуванні та зберіганні продуктів харчування, що дало змогу торгувати ними. До Британії імпортувалися середземноморські товари, включаючи вино та оливкову олію.

Британці залізного віку жили організованими племінними групами, якими правив вождь. Ці групи постійно ворогували між собою, міжплемінні війни були причиною будівництва фортець на пагорбах. Однією з найбільших фортець є Мейден-Касл у Дорсеті.

Мейден-Касл – одне з найбільших і найскладніших городищ залізного віку в Британії. Його великі численні фортечні вали оточують територію

розміром 35 га, і в залізному віці на цьому місці проживало кілька сотень людей. Перше городище було побудоване в ранньому залізному віці. Оточене єдиним фортечним валом, воно згодом було розширене на захід, щоб охопити більш ніж удвічі більшу за початкову площу. Форт Мейден-Касл був густонаселений і мав багато круглих будинків. Вони мали центральні вогнища, великі ями для зберігання зерна і часто були оточені дренажними канавами. Різні знахідки з місця розкопок показують, що тут займалися текстильним виробництвом і металообробкою. У середню залізну добу планування внутрішньої частини городища було реорганізоване. Колись безладно розташовані будинки тепер були побудовані впорядкованими рядами, а рух відбувався вздовж доріг. Ця реорганізація є свідченням того, що існував певний контроль над суспільним життям всередині форту (рис. 12).

Рис. 12. Мейден-Касл

У пізньому залізному віці на південному сході Англії з'явився новий тип поселень. Це великі поселення, часто оточені складними земляними спорудами; багато з них знаходились у долинах річок, а деякі, такі як

Веруламій (пізніше Сент-Олбанс) і Камулодунум (Колчестер), були замінені римськими містами. Такі поселення мали житлові райони, ділянки ремісничого виробництва, ритуальної діяльності та поховань. У деяких випадках, особливо в Колчестері, докази вказують на місце проживання та поховання королівської еліти.

Виробництво та розподіл промислових товарів стали більш складними та спеціалізованими. Були розроблені нові технології: разом із залізом до кінця періоду було доведено до досконалості виробництво і обробка скла для бус, браслетів і емалевих вставок. Використовувалися своєрідні токарні верстати для обробки дерева та гончарні кола. Були вдосконалені печі для виплавки заліза.

Хоча кремій все ще використовувався для виготовлення дрібних інструментів, а бронза – для виготовлення виробів з листового металу та литих прикрас, залізо значною мірою замінило їх як основний матеріал для виготовлення інструментів і зброї. Залізні руди, придатні для виплавки за наявною технологією, були широко поширені по всій Британії, що стало основним фактором її впровадження. Були розроблені типи інструментів, придатних для обробки заліза, і до кінця залізного віку такі інструменти, як сокири, молотки, ножі, зубила та серпи, набули форми, що майже не змінилася протягом наступних двох тисяч років.

Бронза продовжувала використовуватися для виготовлення посудин з листового металу, таких як казани та чаші, а також для різних литих виробів, включаючи брошки. У пізньому залізному віці золоті та срібні монети вироблялися на більшій частині півдня та сходу Англії. Прикрашені металеві вироби, такі як дзеркала, щити, шоломи та піхви для мечів, а також особисті прикраси, демонструють надзвичайно високий рівень майстерності (рис. 13).

Рис. 13. Предмети із захоронення кельтської доби

Поховання розміщувалися під невеликими квадратними курганами. Багатьох померлих супроводжував простий горщик або особисті прикраси, але кілька могил були багатшими. У них померлих ховали разом з колісницею та іншим багатим поховальним інвентарем.

Починаючи приблизно з 150 р. до н. е. в археологічних знахідках Британії спостерігається багато важливих змін. Основні соціальні та культурні зміни в першу чергу вплинули на південну та східну Англію, але їхній вплив, можливо, відчувався набагато ширше: вони стосувалися структури поселень, матеріальної культури, технологій, поховань, ритуальної та політичної організації. У цей період почало поширюватися карбування монет із золота і литої бронзи. До кінця залізного віку золоті та срібні монети були в обігу на більшій частині південної та східної Англії, а на крайньому південному сході також були в обігу бронзові монети.

Римські амфори з вином були імпортовані приблизно в 100 р. до н. е. спочатку в південну Англію, а потім на південний схід. Протягом I ст. до н. е. у Британії з'явилися кремаційні поховання, і розпочалося будівництво

святилищ. Переважну більшість поховань супроводжував незначний інвентар, але в кількох випадках зафіксовані поховання, що супроводжувались імпортною керамікою, бронзовим і срібним посудом та амфорами. Деякі святилища, як у Дейнбері, являють собою будівлі незвичайної прямокутної форми, розташовані в межах поселень. Їхні розкопки супроводжувалися численними знахідками монет, металевих виробів та інших предметів.

До кінця епохи кельтського панування у бриттів відбувається соціально-класове розшарування суспільства. З'явилася родоплемінна знать, знатний прошарок професійних воїнів, а військовополонені наvertsались на рабів. Само плем'я кельтів поділяється на дві гілки – гаелів і кімврів. До перших належали шотландські горяни та ірландці, до других – мешканці Британії та валлійці, а також стародавні галли, чия мова виразно показує, що їх слід відносити до кімврів, а не до гаелів. Життя кельтських племен Британії було багато в чому схоже на життя кельтських племен Галлії. Усі британські кельти розпадалися на безліч племен. Союзи між племенами існували, але мали дуже неміцний характер. Кожне плем'я поділялося на роди, всередині яких панували патріархальні відносини, хоча зберігалися сильні пережитки матріархату. Як правило, земля була в общинній власності, але в найрозвиненіших районах уже виділялася велика земельна власність родової і військової знаті. До періоду появи гаелів можна з упевненістю говорити про вождів, родову знать і залежних людей. Гаельська знать і вожді посилювалися завдяки політиці експлуатації корінного британського населення [10, с. 145-146].

1.1.7. Культура та релігія кельтських племен

У кельтів була своя язичницька релігія, безліч богів, яким вони поклонялися, багата міфологія. Релігія бриттів нам відома за тим, як Цезар пише про друдизм у Галлії. У нас є повні підстави робити це, тому що сам

Цезар говорить, що галли свої релігійні вірування запозичили з Британії, і що люди, які бажали більш детально вивчати ці вірування, відправлялися для виконання цієї мети саме до Британії. Згадуючи про три головні класи в галльських племен – воїнів, рабів і друїдів, Цезар переходить до характеристики групи друїдів. Він вказує, що друїди – жерці, до їхніх обов'язків належить уся релігійна сторона життя. Також вони були судьями майже у всіх суперечках і позовах і розподіляли нагороди і покарання. Ті особи, які не бажали підкорятися їхнім рішенням, позбавлялися права участі в жертвоприношеннях, тобто виключалися з суспільства. Друїди були звільнені від військової служби і податків. Учення друїдів говорить, що людські душі не вмирають з тілом, а переселяються в інші тіла.

Головним богом кельтського пантеону був бог-громовержець Тараніс. До найбільш відомих божеств належать також покровитель дерев і рослин Цернун, бог ремесел і мистецтв Луг, який також був і богом війни, бог лікування Белен. Були також богиня-матір Дану, богиня кохання Бригіта та інші (рис. 14).

Рис 14. Бог Цернун в оточенні таварин

Крім богів, кельти шанували і деякі рослини, у першу чергу дуб, ясен і вічнозелений чагарник омелу, що вважалася священною. Священними

були також деякі тварини і навіть риби. До приходу римлян у кельтів не було храмів, релігійні обряди здійснювались у священних гаях.

Календар кельтів був тісно пов'язаний з днями рівнодення та сонцестояння. Найбільшими святами вважались Самайн – початок нового року, який пізніше став днем всіх святих у християнстві, Імболк, Белтейн і Лунаса. Про кельтів також відомо, що вони розважались, слухаючи професійних співаків і оповідачів – бардів.

1.2. Римська доба на території Англії

1.2.1. Походи Юлія Цезаря

Юлій Цезар, який підкорив Галію, у серпні 55 р. до н. е. переправився до Британії з десятитисячною армією (рис. 15).

Рис. 15. Похід Цезаря

Сам Цезар пояснював причину своїх походів до Британії бажанням позбавити галлів підтримки з островів. Цицерон називає іншу причину експедицій Цезаря – захоплення здобичі, зокрема перлів. Плутарх говорить про наміри Цезаря захопити Британію цілком, підпорядкувати її римському

пануванню. Однак характер підготовки до походів, час і дії Цезаря говорять про те, що він не ставив за мету завоювати Британію, своїм завданням він бачив військову розвідку. Перша експедиція Цезаря в Британію успіху не мала. Армія не змогла проникнути вглиб країни, римляни не наважилися відійти від свого табору біля самого морського берега. Отже, Цезар переконався, що в такий короткий термін і з такими малими силами (двома легіонами) опір британців не зломити. Наприкінці липня 54 р. до н. е. Цезар вирушив у другий похід. На цей раз він перевіз на острів п'ять легіонів і кінноту. Об'єднані сили британців очолив вождь атребатів Кассівелаун. Перемога римлян у відкритих боях була непереконливою. Їм не вдавалося знищити живу силу противника, який безперестанку турбував їх своїми партизанськими набігами. Цезар відчував себе невпевнено в цій «варварській» країні. Він вдався до випробуваної римської політики в завойованій місцевості – «розділяй і володарюй». Глави деяких племен здалися та добровільно з'явилися в таборі Цезаря. Але Цезар не мав можливості закріпити перемогу. Тому він взяв заручників, визначив розміри данини і пішов на материк [17, с. 9].

1.2.2. Завоювання Британії Римською державою

У 41 р. н. е. до влади в Римі прийшов імператор Клавдій. Політична слабкість нового імператора диктувала необхідність вражаючих військових успіхів, і погляд Клавдія знову звернувся в бік Британії. До того ж, крім політичних дивідендів, приєднання Британії обіцяло досить відчутні економічні вигоди: країна була великим експортером металів, зерна, рабів і дуже цінних на той час мисливських собак. Тому в 43 р. 40 тисяч римських солдатів, покинувши Галлію, висадилися на Британських островах – у Кенті, біля Річборо, і швидко захопили південний схід країни. Як свідчать археологічні знахідки, місцеві кельти почали спішно зміцнювати свої

застави на пагорбах, але це не змогло зупинити римлян. Влітку 43 р. до Британії прибув сам Клавдій і урочисто прийняв заяву про капітуляцію від дванадцяти англійських володарів. У перші роки свого правління римляни були зайняті подальшим підкоренням острова і придушенням народних повстань. Багато сил у них пішло на те, щоб захопити величезну кельтську фортецю Мейден-Касл у Дорсеті. Ще більше проблем створили їм друїди, які окопалися на острові Англсі. Після довгої облоги римляни врешті захопили друїдську твердиню і зрівняли її з землею (рис. 16).

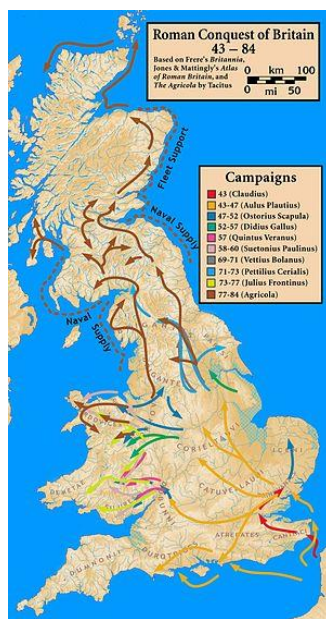

Рис. 16. Римське завоювання Британії

У самий розпал цієї операції в 60 р. вибухнуло повстання королеви Боудікки – правительки племені іценів, які проживали на території сучасного графства Норфолк (рис. 17). До цього іцени займали цілком лояльну позицію щодо імперії. Але надмірна жадібність і несумлінність римлян разом зі страшною образою, завданою самій королеві та її дочкам, підштовхнули іценів до заколоту. Армія Боудікки рушила зі Східної Англії, переможно пройшла через такі міста, як Камулодун (нині Колчестер), Лондініум (Лондон) і Веруламій (Сент-Олбанс). За своєю спиною бунтівна

королева залишала руїни. За деякими джерелами, кількість жертв сягала сімдесяти тисяч. Римлянам довелося перервати кампанію в Англії і терміново перекинути свої легіони назустріч Боудіці. За свідченнями римських істориків, військо іценів перевершувало їхнє власне у двадцять три рази, але це не завадило римлянам здобути впевнену перемогу. Якщо вірити записам, що збереглися, британців загинуло вісімдесят тисяч, у той час як римляни втратили лише чотири сотні людей. Зрозумівши безперспективність свого становища, Боудікка прийняла отруту і загинула. Так закінчилось останнє і найбільш серйозне повстання племен на південному сході Англії [26, с. 22].

Рис.17. Пам'ятник Боудікки в Лондоні

У 117 р. імператором став Адріан. Він повернувся до традиційних для епохи Августа принципів зовнішньої політики – зміцнення кордонів і відмови від подальших територіальних домагань. У 122 р., коли північні кельти стали тіснити римлян на південь, Адріан особисто прибув до Британії. Переконавшись на власному гіркому досвіді, що на швидку перемогу розраховувати не доводиться, імператор наказав спорудити потужну кам'яну стіну вздовж північного берега річки Тайн до затоки Солуей-Ферт. Римляни негайно приступили до будівництва і працювали

протягом довгих шести років. І до наших днів залишки цієї грандіозної споруди прикрашають пустельний ландшафт від Ньюкаслу до Карлайлу.

Адріанів вал – не просто кам'яна стіна (рис. 18). До цього оборонного укріплення входило шістнадцять фортець. Крім того, на відстані однієї римської милі один від одного розташовувалися укріплені форти, у яких несли службу гарнізони (найбільш відомими з них були Честер і Хаустідс). Кожна ділянка між фортами був додатково посилена парою сторожових веж, що ділили його на три рівні частини. Незважаючи на часткове руйнування і пізніші перебудови, Адріанів вал витримав перевірку часом і зараз, майже дві тисячі років по тому, вражає нащадків [50].

Рис. 18. Адріанів вал

Приблизно через двадцять років після будівництва Адріанова валу римській армії вдалося значно просунути на північ, і знову постало питання про надійні кордоні. За велінням тодішнього імператора Антоніна Пія (138-161 рр.) був зведений новий вал. Він був вже не такою потужною спорудою і будувався здебільшого не з каменю, а пресованої землі. Новий вал простягнувся від затоки Ферт-оф-Форт до затоки Клайд і носив, як і належало, ім'я Антоніна. Будівництво було розпочато в 143 р., але вже до 164 р. обставини змусили римлян відійти на колишні рубежі. З тих пір Адріанів вал символізує межі римського вторгнення на територію Шотландії.

1.2.3. Адміністративний і військовий устрій Римської Британії

Географічно Британія складається з двох частин: порівняно пласкої низовини на півдні, сході та в середній частині, придатної для сільського господарства та відкритої до континенту, тобто до решти Римської імперії, і території, що включає Девон, Корнуол, Уельс і Північну Англію. Ці останні регіони гористі за характером і важкі для пересування армій. Низини були завойовані легко і швидко, приблизно до 79 р. Височину ледь вдалося повністю підкорити до кінця II ст.

Крім того, частини Британії відрізнялися характером римської окупації. Низини були територією цивільного життя. Міста, села та сільські будинки були їхніми визначальними рисами. Війська в них майже не було, за винятком деяких фортець на краю пагорбів і низки фортів, побудованих у IV ст. для захисту південного та південно-східного узбережжя, так званого Саксонського берега. Зовсім іншою справою були височини Уельсу та північ. Пагорби були одним великим військовим кордоном, вкритим фортами та стратегічними дорогами, що їх з'єднували. Лише торговельні поселення поза фортами давали будь-який натяк на організовані римські громади.

Спочатку всією державою правив один імператорський легат з консульським статусом. Каракалла поділив Британію на дві провінції: Верхню (південну) і Нижню (північну). У IV ст. було вже чотири провінції: *Britannia Prima*, *Britannia Secunda*, *Flavia Caesariensis* і *Maxima Caesariensis*, усі підпорядковані *vicarius Britanniarum* (віце-губернатор Великобританії). Після 369 р. була додана п'ята провінція під назвою *Valentia*. Військове командування було поділено між герцогом Британії, відповідальним за Йорк і Адріанову стіну, і графом Саксонського берега, який відповідав за флот і берегову оборону (рис. 19).

Рис. 19. Провінції Римської Британії

З часів Адріана армія Британії складалася з трьох легіонів, які базувалися в Карлеоні, Йорку та Честері, загальною чисельністю приблизно 15 000 важкоозброєних піхотинців. Крім того, існувала велика, але невизначена кількість допоміжних сил піхоти і кінноти, які розміщались у замках (або невеликих фортах) ближче до кордонів. Легіонерські фортеці являли собою великі прямокутні огорожі площею 20-25 га, оточені міцними стінами. Між основними містами та фортецями римляни збудували систему прекрасних доріг, що давали змогу швидко переміщати як війська, так і вантажі по території провінції. Центром мережі доріг був Лондон, від якого відходило чотири великі дороги в різні частини Британії.

1.2.4. Романізація Британії під владою імперії. Розвиток міст

Отже, до початку III ст. з півночі Британію охороняв Адріанів вал, на узбережжі височіли сторожові форти, а всередині самої країни постійно стояв внутрішній гарнізон з добре навчених римських солдатів. Під настільки надійним захистом провінція, якою стала на деякий час Англія, процвітала. Почалася поступова романізація Британії.

Центрами романізації стали насамперед міста. Саме тут розташовувалися громадські лазні і ринки, на яких продавалися предмети розкоші з континенту. Форуми, як у Веруламії, перетворювалися на центри громадської життя. Для розваги публіки будувалися амфітеатри, подібні до лондонського, де можна було помилуватися на гладіаторські бої або виступи акробатів. Освіті надавалося все більшого значення, латинь ставала загальноживаною мовою.

До римлян у Британії не було великих міст. Перше з них, Колчестер, було спеціально зведене для римських солдатів-ветеранів. Більшість міст мали чітке геометричне планування для зручності переміщення військ і підвезення товарів. Спочатку Лондон і Йорк (Еборакум) були рівноцінними містами, але поступово Лондон ставав адміністративним і торговим центром Британської провінції. У 53 р., через десять років після вторгнення римлян, він перетворився на квітучу столицю, демонструючи англійцям переваги романізації. Тут вирости величезні будівлі – суди і торгові будинки. У III ст. місто обнесли муром, і Лондон став найбільшим і найзахищенішим містом на північ від Альп. На жаль, в історії Лондона траплялися і чорні часи: двічі, під час повстання Боудікки і після страшної пожежі у 125 р., місто зазнавало руйнування, але кожного разу заново відбудовувалося.

Разом із Лондоном розвивалися також інші британські міста, що претендують на статус провінційних столиць. Другим за величиною після

Лондона був Йорк. Тут розміщувався головний військовий гарнізон півночі, звідси відправлялися солдати для несення служби на Адріановому валу. Саме сюди у 122 р. приїжджав імператор Адріан, а ще два римських імператори померли в Йорку під час військових кампаній проти войовничих північних племен. Першим з них був Септимій Север (193-211 рр.), а другим – Констанцій Хлор (292–306 рр.), батько Костянтина Великого. Костянтин Великий саме тут, у Йорку, оголосив себе імператором у 306 р. На початку IV ст. ще два міста – Лінкольн (Ліндум) і Сайренсестер (Коріна) – набули статусу столичних міст.

У сільській місцевості римляни продовжували розчищення і дренаж земель. За допомогою системи каналів вони осушили болота на території сучасних Кембриджшира і Лінкольншира, що дало потужний імпульс сільському господарству. Для управління новоствореними сільськогосподарськими угіддями будувалися маєтки або вілли. Вони дуже відрізнялися за зовнішнім виглядом – від розкішного, схожого на палац, Лаллінгстоуна у Кенті, до скромних сільських будівель. Але всі вони, на відміну від дерев'яних будинків залізного віку, зводилися з міцного каменю. Більшість вілл опалювалися, мали засклені вікна і ванни (рис. 20).

Рис. 20. Римська вілла в Британії

1.2.5. Економіка Римської Британії

Багатство країни було в основному аграрним, і потреби римської армії мали сприяти стимулюванню виробництва. У той період на англійських полях з'явилися нові сільськогосподарські культури: жито, овес, льон. На городах стали садити капусту, моркву, ріпу і селеру. У провінцію римляни завезли свої улюблені квіти – троянди, лілії, маки, і плодові дерева – горіх, яблуню і тутовник. Більша частина сільського господарства була спрямована на задоволення власних потреб. Однак відомо, що в IV ст. значна частина пшениці та вовни йшла на експорт з Британії в інші частини Римської імперії.

Важливу роль в економіці Британії відігравав видобуток корисних копалин. Зокрема, відомо про свинцеві та залізні копальні, які, принаймні в перші два століття, працювали в багатьох районах. Свинець добували у Сомерсеті, Шропширі, Флінтширі, Дербіширі та Йоркширі; залізні рудники розташовувалися в районі Уїлда, графство Кент [49, с. 11]. Існувала одна велика золота копальня в Кармартенширі. У Корнуолі у великій кількості видобувалось олово, а Сомерсеті – срібло.

Торгівля і ремесла процвітали: з Європи на англійський острів надходило скло і гончарні вироби, а бордоські і мозельські виноградари ознайомили британців з таким благом цивілізації, як вино. У свою чергу англійці експортували шерсть, зерно, скатні перли і ведмедів.

1.2.6. Релігія і культура Римської Британії

Релігія Римської Британії являла собою суміш римських, місцевих і східних культів. Римляни зазвичай терпимо ставилися до місцевих звичаїв і релігійних культів, якщо тільки ті не вступали в протиріччя з імперськими законами. Так, у 60 р. вони розправилися з друїдами на острові Англсі, але

лише тому, що ті проявляли відкриту непокору римській владі і до того ж займалися блюзнірськими, з погляду римлян, людськими жертвопринесеннями. У всіх інших областях завойовники проявляли виняткову толерантність. Вони принесли свою релігію, що передбачала обожнювання імператорів, але цілком мирилися з існуванням місцевих богів. Серед римлян були розповсюджені культу Юпітера та Марса. З II-III ст. досить велику популярність у Британії набули культ Мітри, що походив з Ірану, і культ єгипетського божества Серапісу. Зберігались і культу старих кельтських божеств. До того ж часом відбувалося своєрідне злиття вірувань. Так, громадські лазні в Баті були присвячені Суліс-Мінерві, яка «народилася» із з'єднання кельтського культу богині води і римського культу Мінерви. У сільській місцевості, далеко від римських міст, сильніше відчувався вплив місцевої культури, що збереглася з залізного віку. Те саме відбувалося і з мовами. У віддалених гірських районах простий народ користувався за звичаями кельтською мовою, тоді як солдати і торговці спілкувалися латиною [16].

Мистецтво римської Британії включає круглу і рельєфну скульптуру (особливо на надгробках, саркофагах і т. п.) з мармуру і каменю; скульптуру в бронзі; фресковий живопис, мозаїку, різьблені предмети з кістки, слонової кістки, місцевого сланцю та гагату; церемоніальні обладунки (такі як бронзові парадні маски I ст.); посуд металевий і скляний для домашнього і обрядового вжитку та гончарний посуд; а також безліч дрібних предметів (таких як брошки, каблучки та предмети туалету), що використовувались як особисті прикраси та для інших цілей. Розкопки на ділянках римських вілл у Британії виявили приклади мозаїчних тротуарів, багато з яких зображують фігури, вибрані з класичної міфології (рис. 21). У декоративному мистецтві часто використовувались і рослинні орнаменти, що були проявом збережених кельтських традицій у культурі.

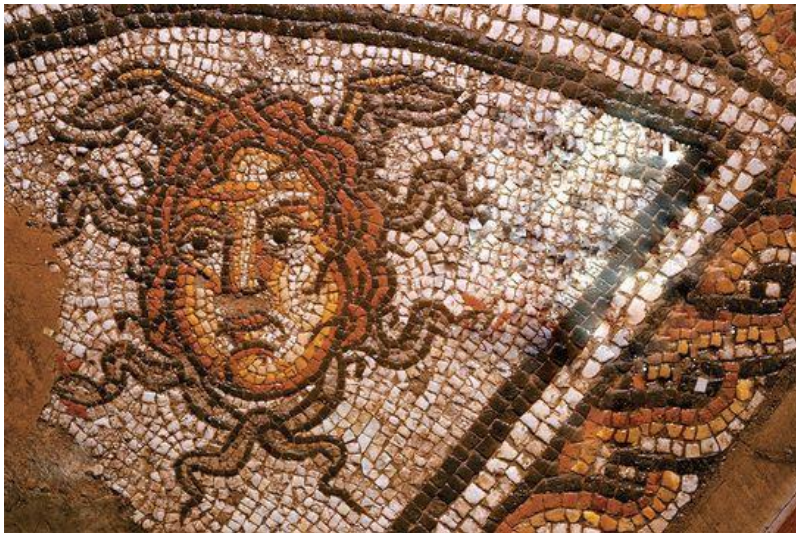

Рис. 21. Римська мозаїка Медуза Горгона

1.2.7. Британія в часи правління Костянтина Великого (306–337 рр.)

Роки правління Костянтина Великого зазвичай називають «золотим віком» римського правління в Британії. У III ст. була спроба відокремити Британію від Римської імперії. Командувач римським флотом у Британії белг Караузіус, уклавши союз з піратами, оголосив себе співправителем імператорів Максиміана і Діоклетіана і у 287 р. домогся деякого визнання в Римі [38, с. 22]. Однак у 293 р. він був убитий, а його наступник Аллектус розбитий імператорськими військами у 296 р. Після історії з Караузіусом про римський флот біля берегів Британії більше нічого не було чути (рис. 22).

Рис. 22. Золота монета із зображенням Караузіуса

Імператор Констанцій I, батько майбутнього Костянтина Великого, відновив статус-кво, заново приєднавши острів до Римської імперії. Після смерті Констанція I розквартирований у Йорку римський гарнізон, що складався переважно з германських найманців, одразу ж присягнув на вірність його синові Костянтину. Настав новий період відносно стабільності. Судячи з усього Британія полюбилася новому імператору. У будь-якому разі в період його правління провінція благоденствувала і процвітала. Костянтин зміцнив фортецю в Йорку потужними стінами, заохочував до будівництва нових вілл і ремонту старих. Він провів ряд змін у системі управління, зокрема дозволив карбувати монети в Лондоні, став широко надавати сенаторське звання багатим провінціалам.

Костянтин Великий залишився в пам'яті нащадків насамперед як перший римський імператор, який прийняв істинне християнство. Християнські торговці приїжджали на територію Англії вже в I ст., але не справили помітного впливу на громадську думку. У наступному столітті нова релігія продовжувала зміцнювати свої позиції, у цей час відзначена поява перших англійських мучеників, наприклад святого Альбана, страченого у Веруламії у 208 р. На церковному соборі, що відбувся в Арлі у 314 р., були присутні вже три єпископи з Британської провінції. Християнство ставало все більш популярним як у містах, так і сільській глибинці. Після хрещення Костянтина суспільство все більше стало схилитися в бік монотеїзму, причому як чільна релігія виступало християнство. Деякий час після цього язичництво існувало разом із християнством, але потім влада заборонила відправлення язичницьких обрядів. В Англії збереглося не так уже й багато свідчень поширення християнства в останні роки римського панування. До них належить, зокрема, християнське поховання, виявлене в Дорчестері. Не виключено, що на могилах святих мучеників згодом зводилися церкви, як це сталося в Сент-Олбансі (рис. 23). Крім того, на деяких римських віллах, розкопаних у

сільській місцевості, виявлено мозаїки з включенням християнської символіки та окремих портретів. Так, наприклад, у Дорсеті, в містечку Хінтон-Сент-Мері знайдено мозаїку з зображенням безбородого Ісуса Христа.

Рис. 23. Християнське поховання

1.2.8. Занепад Римської імперії. Відступ римлян з Великобританії. Кінець Римської Британії

Зі смертю Костянтина Великого життя на острові змінилося, і не в кращий бік. Приблизно з 340 р. і до самого кінця римського правління історія Британії – це низка повстань, коли самозванці оголошували себе імператорами (таке відбувалося в 383, 406 і 409 рр.), а також нескінченних вторгнень з боку сусідньої Шотландії (особливо між 365 і 368 рр.). Однак деякий час здавалося, ніби подібні сумні події – не більш ніж тимчасове явище. Кожен раз після заворушень знову запановували мир і спокій. Найбільш небезпечними були саксонські пірати, які безперестанку брали в облогу південний схід Англії. Певний час їхній натиск вдавалося стримувати завдяки приморським фортецям, що розтягнулися від Норфолка

до Гемпшира – ця ділянка узбережжя відома під назвою «саксонський берег» (рис. 24).

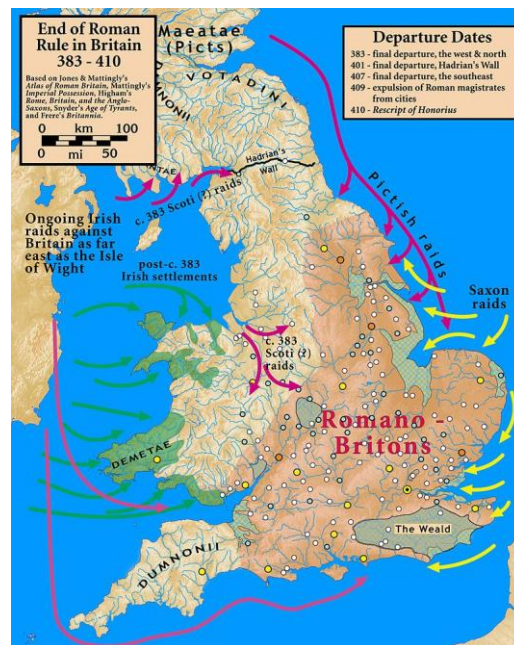

Рис. 24. Занепад Римської Британії

Другий етап у падінні римського панування в Британії припадає на 383–410 рр. У 383 р. офіцер римських військ у Британії Магнус Максимус оголосив себе імператором, переправився з військами в Галлію, захопив її у 387 р., а потім завоював Італію. У 388 р. він був повалений, але деякі історики вважають, що після цього римські війська вже більше не поверталися до Британії. Це все ж навряд чи правильно: подальші події показують, що війська в Британії були. У 407 р. самозваний імператор Костянтин з римськими легіонами залишив Британію і вирушив у Галлію, де протримався чотири роки. Проте на цей раз легіони не повернулися до Британії, а бритти організували самоврядування для захисту від набігів варварів. У 410 р. Британія офіційно відокремилася від Римської імперії.

1.3. Англосаксонський період історії Великобританії

1.3.1. Кельтське Відродження

Короткий період кельтського відродження розпочався на початку V ст., після того як Британія відокремилась від Римської імперії. На території колишньої римської провінції створилося більше десятка дрібних королівств. Верхівку цих королівств складала кельтська знать, яка намагалася поєднувати свої старі звичаї з римською культурою та римськими методами господарювання. Нерідкими були змішані кельтсько-римські сім'ї та роди. Деяка частина кельтської знаті намагалася підтримувати римські традиції, але поступово кельтський елемент став переважати. Економіка і торгівля переживають певний занепад. Більша частина земель опинилася в руках знатних кельтів, які експлуатували своїх одноплемінників. Зберігалось рабство, хоча більша частина селян знаходилася на становищі напівзалежних колонів. Відбувався поступовий перехід від рабовласництва до феодалізму. Розпад Британії на окремі королівства призводив до постійних міжусобних війн, що послаблювали країни. Ускладнювали ситуацію постійні напади піктів з Шотландії та скоттів з Ірландії. В умовах роздробленості кельтські вожді не могли чинити гідного опору завойовникам і були змушені шукати зовнішніх союзників. Однак така спроба виявилась роковою для кельтської Британії.

1.3.2. Перші вторгнення англосаксів. Війна з ними Амвросія Авреліана

Один із ватажків бриттів Вортігерн у 449 р. звернувся до двох вождів племені ютів Хенгіста і Хорса по військову допомогу. Вождь бриттів пообіцяв за військову службу гроші і землю на території сучасного Кента.

Два брати висадилися з військом на острові Танет. Дружини германців мали хороший бойовий досвід і швидко розбили варварів, які нападали з півночі. Але перебої з продовольством з боку бриттів швидко розлютили англосаксів. Найманці почали боротьбу з місцевою владою та її підданими. З цього моменту прийнято відраховувати англосаксонське завоювання Британських островів. Близько 455 р. хроніки фіксують відкриті зіткнення дружин Хенгіста і Хорса з Вортігерном і його підданими. В одному з перших боїв при Ейлсфорді Хорс гине, і повнота влади переходить до Хенгіста. У період кривавих сутичок із 455 по 473 рр. багатоплемінне військо Хенгіста змогло зайняти південний схід Британії, де було засновано перше королівство ютів – Кент. Вождь саксів Елла в 477 р. почав натиск на бриттів і до 491 р. став правителем Сассексу. Через чотири роки ще два саксонських вожді Кедрик і Кінрік прибули на Британські острови і заснували королівство західних саксів – Уессекс. Цим завершився перший етап англосаксонського завоювання Британії (рис. 25).

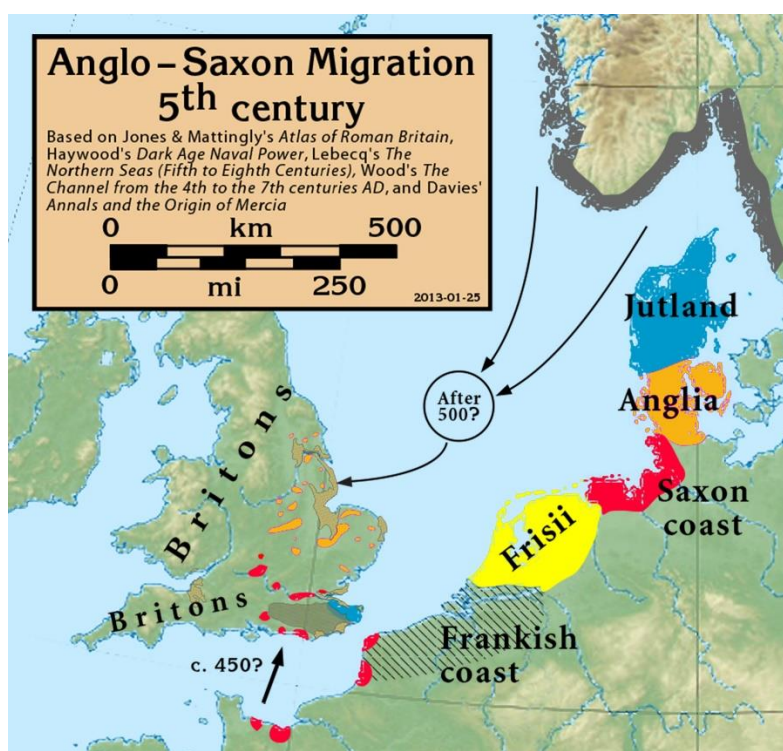

Рис. 25. Вторгнення англосаксів

На деякий час кельтам вдалось переломити хід бойових дій. Вирішальну роль у цьому відіграв Амвросій Авреліан – полководець, який походив із заможної романо-британської родини. Він зумів об'єднати розрізнені племена кельтів і завдати англосаксам низки поразок. Найзначнішим успіхом Авреліана стала перемога біля гори Бадон у 516 р., внаслідок якої саксонський наступ вдалось на деякий час зупинити. Багато дослідників вважають, що саме Амвросій Авреліан є прототипом легендарного короля Артура. Однак після смерті Амвросія союз бриттських племен знов розпався, і сакси перехопили ініціативу у війні. Очевидно, приблизно в цей час відбулося і масове переселення бриттів на континент в Арморіку (Бретань) [38, с. 37].

1.3.3. Легенда про короля Артура

У VI ст. чернець на ім'я Гільда Премудрий написав книгу, у якій створив літопис воєн між саксами і бриттами. Чернець не згадував Артура, але описав битву при горі Бадон, що пізніше стала з ним асоціюватися. У книзі «Історія бриттів», імовірно, написаній у IX ст. ченцем Неннієм, з'явилися додаткові деталі, але все ж таки було мало інформації про самого Артура. Ненній описав Артура як військового лідера. Особливо яскраво Ненній перерахував дванадцять битв Артура, останньою з яких була битва при горі Бадон. Перша повна, хоча і вигадана, біографія Артура заявила через три століття після Неннія. Це «Історія королів Британії», написана Гальфридом Монмутським близько 1137 р. У версії Гальфрида описана історія про зачаття і народження короля Артура в результаті любові між Утером Пендрагоном і заміжньою жінкою на ім'я Ігрейна. За легендою, Утер за допомогою чаклунства Мерліна прийняв вигляд чоловіка Ігрейни і провів з нею ніч. Син Утера і Ігрейни Артур став королем і за допомогою чарівного меча Екскалібур виграє бій з саксами (рис. 26).

Рис. 26. Король Артур отримує меч Ескалібур

Потім настали дванадцять років миру, протягом яких Артур заснував знаменитий кодекс лицарства і одружився на Гвіневірі. Гальфрид також написав про зраду Мордреда і його битву з Артуром, який після цього опинився на острові Авалон. Письменник на ім'я Вас перевів частину тексту Гальфрида Монмутського французькою мовою і додав багато деталей, що викликали нові дискусії. Він же додав одну з головних деталей легенди про Артура – Круглий стіл. Французькі автори наступних століть поєднали ранні роботи і склали довгі і деталізовані романи, багато з яких стали об'ємними циклами. Один з них – цикл «Ланселот–Грааль» – являє собою універсальну історію, що починається з часу розп'яття Христа, але концентрується на житті Артура і пригодах його лицарів. Цей цикл об'єднує знайомих раніше персонажів і мотиви. Наприклад, у ньому розповідається про братерство Круглого столу, Мерліна, фатальне кохання Ланселота і Гвіневіри і зраду Мордреда. Значна частина циклу присвячена пошукам

святого Грааля, у яких досяг успіху тільки Галахад як найчистіший з усіх лицарів. Цей цикл був одним з джерел, які використовував сер Томас Мелорі, чия «Смерть Артура», написана в 1470 р., стала найвідомішою з усіх історій. Мелорі використовував матеріали інших історій і модифікував зміст епізодів, запропонувавши хронологію від зачаття Артура та його народження до пригод його лицарів [29, с. 95-98].

1.3.4. Захоплення Британії англосаксами. Сім англосаксонських королівств

Наприкінці VI ст. англосаксонський наступ відновлюється. У боях 571, 577 рр. (тоді були вбиті три королі кельтів і захоплені Глостер і Бат) і в 584-592 рр. у Вілтширі кельти були остаточно розгромлені. У 570-590 рр. германські племена впевнено зайняли південний схід і центральну частину острова. До 600 р. завоювання основної території острова німецькими дружинами англів, саксів і ютів було завершено [38, с. 39].

В етнічному відношенні кельти збереглися. Їх примусили відмовитися від поселень на пагорбах і обробляти землю за англосаксонською системою. Англи і сакси вступали в шлюби з кельтськими жінками. У завойованих областях кельтська мова стала поступово забуватися, вона збереглася лише в окремих елементах, влившись у загальну тканину живих розмовних діалектів англосаксонської мови.

Після 600 р., коли завоювання в основному закінчилося, утворився ряд дрібних англосаксонських королівств. У результаті боротьби між ними склалося сім найбільш значних: Ессекс, Сассекс і Уессекс – саксонські, Нортумбрія, Мерсія і Східна Англія — королівства англів і, нарешті, ютський Кент. Тому VII-VIII ст. історики називають епохою семикоролів'я, або гептархії. Найбільш могутніми серед цих королівств виявилися Нортумбрія, Мерсія і Уессекс. Вони мали найвигідніше положення для

продовження нападів на бриттів. Уессекс посилювався в 60-ті рр. VI ст., Мерсія не має ранньої традиції, лише від VII ст. дійшов список областей, з яких король Мерсії брав данину. Нортумбрія посилюється з кінця VI ст. у результаті приєднання королівства Дейра. На початку VII ст., уклавши союз з кельтським королівством Стратклайд, Нортумбрія продовжила боротьбу з князями бриттів [38, с. 41].

До кінця V ст. англосакси залишалися язичниками. Раніше за інших прийняв християнство Кент (597) і тільки в 625 р. - Нортумбрія. Мерсія ж довго залишалася оплотом язичництва. Король Мерсії Пенда в союзі з племенами Уельсу вів наполегливу боротьбу проти гегемонії Нортумбрії. Але в 655 р. Пенда був розбитий і убитий, і Нортумбрія продовжувала панувати. Тільки в 685 р. Нортумбрії було завдано удару Мерсією. Але Мерсія була ще слабка, коли почалося поступове посилення Уессекса. Король Уессекса Іне (688-728 рр.) захопив південь Британії (Сомерсет, Сассекс, Кент) і вів війни проти Мерсії. Перемозі Уессекса завадили внутрішні усобиці в цьому королівстві. У підсумку Мерсія завоювала Уессекс і всі сили звернула на підкорення Нортумбрії, яка наполегливо чинила опір. Нортумбрія мала в той час дуже велике значення як центр британського християнства і літературний і культурний центр Європи (рис. 27).

До середини VIII ст. серед англосаксонських королівств у цілому була безперечною гегемонія Мерсії, але Уессекс вів наполегливу боротьбу за звільнення від її впливу. У 753 р. Уессекс звільнився від влади Мерсії. Нортумбрія також відбила натиск мерсійців і захопила Стратклайд. Але в самій Нортумбрії в цей час йшли невпинні усобиці, знать піднімала заколоти, села були розорені, голод і чума стали постійними гостями цього королівства. Врешті, Мерсія зберегла владу над середньою Англією.

Рис. 27. Англо-саксонські королівства

Правління в Мерсії короля Оффи (757-796 рр.) було часом підготовки до захоплення всієї Британії. Оффа пішов походом на Уельс і здобув ряд перемог (779 р.), у результаті яких встановився військовий кордон від гирла річки Уай до гирла річки Ді. Потім Оффа підпорядкував Ессекс, Сассекс, Східну Англію і тримав у покорі Кент (рис. 28). Але це посилення Мерсії було тимчасовим; після смерті Оффи спроби об'єднати Англію були залишені, оскільки Нортумбрія і Уессекс, змагаючись, заважали один одному [23, с. 45].

Рис.28. Пенні короля Оффи

1.3.5. Державний лад і розвиток феодалних відносин в англосаксонському суспільстві

Державний лад Англії в період ранньофеодальної монархії розвивався з піднесенням і зміцненням королівської влади. Король в англосаксонських державах виступав скоріше як племінний вождь або успішний воєначальник, ніж як носій державності. Життя короля оцінювалось таким же вергельдом, як і життя служителя церкви. Об'єднання кількох селищ називалося округом або сотнею. Основні питання вирішувалися на зборах сотні. Тут же обирався староста. Два рази на рік виборні від селищ у повному озброєнні сходилися на великі народні збори кількох округів — фокмот, де вислуховували пропозиції вождя і вирішували найважливіші проблеми. З розвитком феодалних відносин і зміцненням королівської влади в народних зборах все більшу роль починають відігравати великі землевласники, а також представники короля - шерифи.

Основним соціальним зв'язком цієї системи були родинні зв'язки. Кожна вільна людина залежала від захисту своїх родичів, і соціальні класи відрізнялися за розміром їхнього вергільда – суми, яку родичі могли прийняти замість помсти, якщо людину вбили. Основну масу англосаксонського суспільства становили вільні селяни-общинники –

керли. Вони володіли ділянками землі і були основою військового ополчення англосаксонських королівств. Однак перша англосаксонська збірка законів – «Правда» короля Кента Етельберта (близько 601-610 рр.) – свідчила про наявність у суспільстві соціального розшарування (рис. 29). Нижче керлів були особи з нижчими вергельдами, які були або вільновідпущениками, або нащадками переможених бриттів. Крім керлів у текстах зустрічаються і згадки про родову знать – ерлів, які володіли більшими ділянками землі, а вергельд за них був втричі більшим. І знатні ерли, і селяни-керли могли володіти рабами, які не мали жодних прав і розглядалися як рухоме майно.

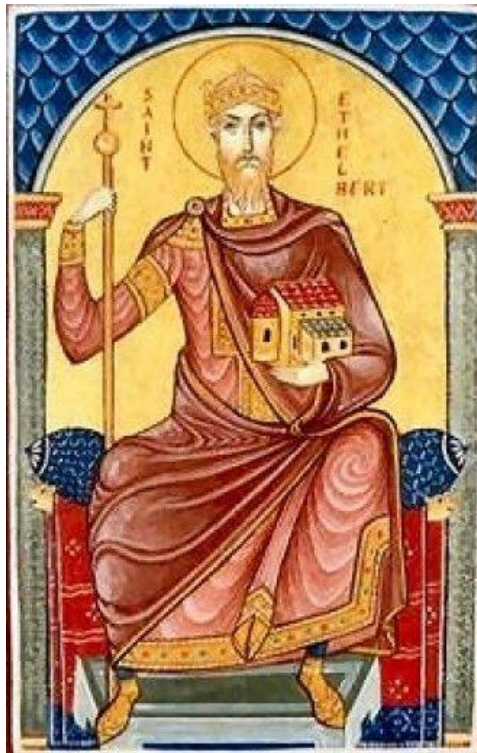

Рис. 29. Король Етельберт

В утворених англійських королівствах король мав особливі права – компенсацію за правопорушення, вчинені в його присутності, або проти когось, хто перебуває під його захистом; права на гостинність, які згодом

перетворилися на продовольчу оренду, що стягується з усієї землі; права на різні послуги. Він винагороджував своїх послідовників земельними наділами. Спочатку такі наділи давались лише на життя людини, але пізніше даровану королем землю стало можна передавати у спадок.

Король отримував штрафи за різні злочини, але провина людини встановлювалася на зборах вільних людей. Обвинувачений намагався довести свою невинність своєю клятвою, підтримуваною помічниками з присяги, і, якщо це не вдавалося, випробуванням. Зі зміцненням королівської влади значення народних зборів поступово падало. Помітну роль у державі починає відігравати новий орган – вітенагемот (рада «мудрих»). За участю вітенагемоту, що складався з найбільших землевласників, король вирішував найважливіші державні питання.

1.3.6. Християнська церква в Британії

У створенні єдиного сплаву різнорідних етнічних елементів, що волею долі зустрілися в Англії, величезну роль зіграло християнське вчення. Через історичні обставини Британія була християнізована двічі. Християнство набуло широкого поширення вже в Римській Британії. У III ст. у Британії з'явилися перші мученики, загиблі за віру, – св. Альбан, Юлій і Аарон. Через століття тут було вже безліч церков і християнських громад, а три єпископи – Лондонський, Йоркський і Колчестерський – направляли їхнє духовне життя. Однак власне бритти не дуже відрізнялися на терені нового віровчення і місіонерства. У цьому їх перевершили ірландські сусіди, особливо напівлегендарний «апостол Ірландії» святий Патрік, який проповідував Євангеліє серед місцевих кельтських племен.

Ірландці, незважаючи на глухе роздратування папської курії, вели активну місіонерську діяльність. Проповідуючи серед язичницьких племен, вони рушили далі на північ Британії, у нинішню Шотландію, і стали

хрестити там скоттів і піктів, досліджували і «просвітили» Фарерські, Оркнейські і Шетландські острови. Посланець ірландської церкви св. Колумбан (521-597 рр.) заснував монастир на північному заході Британії, на острові Айона (рис. 30). Звідси він почав звернення в християнство піктів [9, с. 11, 12]. З монастиря на острові Айона через деякий час християнство поширилося і в Нортумбрії (625 р.). Незабаром усе кельтське населення Північної Британії стало їхньою паствою.

Рис. 30. Монастир на острові Айона

Ревний до їхніх успіхів римський первосвященник незабаром оголосив духовну війну пелагіанам Британії, куди стали посилати талановитих проповідників, щоб вирвати місцевих християн з-під впливу кельтського духівника і залучити в лоно католицької церкви. Проповідь християнства серед англосаксонських варварів незалежно один від одного повели дві групи духовенства. У Південно-Східну Англію, Кент, з Риму була послана спеціальна група ченців-бенедиктинців. Її очолював призначений папою Григорієм I Августин, майбутній перший архієпископ Кентерберійський, який створив у Британії справжню церковну бюрократичну організацію. Йому вдалося досягти своєї мети і звернути в християнство королів Кента і Ессекса та їхній народ [23, с. 33-34].

Коли король Нортумбрії Етельфрід, що залишався язичником, відправився на завоювання кельтів, за старовинним звичаєм бриттські єпископи і духовенство приєдналися до своїх воїнів, щоб підтримати їх молитвами. Побачивши значний, хоча і безбройний натовп тих, хто молиться, Етельфрід наказав атакувати їх першими. За переказами, тисяча двісті ченців були винищені і тільки п'ятдесяти вдалося врятуватися. Це був смертельний удар по незалежній кельтській церкві в Північній Британії.

У 664 р. ірландські і римські місіонери зустрілися на синоді у Вітбі, щоб ліквідувати наявні розбіжності (форма тонзури, дата Великодня тощо). Кожна зі сторін гаряче доводила свою правоту, і невідомо, чим би закінчилася справа, якби не нортумбрійський король Освіу, який був за арбітра на соборі. Він терпляче вислухав сперечальників і віддав перевагу римському християнству. Ірландські місіонери відмовилися прийняти його рішення і на знак протесту пішли у свій монастир на Айоні. Конфлікт, що виник, був усунутий лише завдяки зусиллям наступного архієпископа, Теодора з Тарса, після чого місіонерська робота відновилася.

1.3.7. Культура Британії англосаксонської доби

Опорними пунктами місіонерів і найважливішими культурними центрами стали засновані ірландцями північні монастирі – Ліндісфарн, Іона, Ярроу, Вітбі. Їхнє значення в духовному житті Англії виявилось незрівнянно вищим, ніж у церковних структур півдня, бо саме на півночі в рамках християнської культури відбувся плідний синтез кельтських і саксонських елементів з їхніми самотніми літературними та художніми традиціями. Наставники-кельти виховували тут перші покоління знатної нортумбрійської та мерсійської молоді, майбутніх просвітителів і вчених ченців англосаксонського походження. Звідси вийшли мислителі, визнані усім християнським світом, Беда Преподобний, Еріугена, Алкуїн. В епоху

повсюдного і глибокого занепаду культури в Європі, що настав за падінням Західної Римської імперії, лише північні монастирі зберігали ще жевріючим вогонь культурного життя. Тут, як і раніше, говорили правильною латиною і вишуканою грецькою мовою, збирали в бібліотеках античні і ранньохристиянські рукописи, за якими ченці відправлялися в експедиції на континент, займалися філософією, риторикою, поезією. Не дивно, що в цій інтелектуальній творчій атмосфері незвичайно розквітла книжкова справа, у якій ірландцям і їхнім учням не було рівних у Європі VI-VIII ст. У скрипторіях – майстернях зі створення і переписування рукописів – писарі і художники Ліндісфарна та Ярроу створювали твори, перед якими і донині тамують подих глядачі: тексти, виписані елегантним шрифтом, висхідним до грецького письма, прикрашали незвичайні орнаменти, що поєднували як кельтські, так і англосаксонські візерунки, зображення фантастичних звірів і птахів, хитромудрі плетінки. Відмінною рисою Ліндісфарнських манускриптів були так звані килимові сторінки, що склалися тільки з орнаменту, химерні сплетення якого утворювали християнські символи (рис. 31).

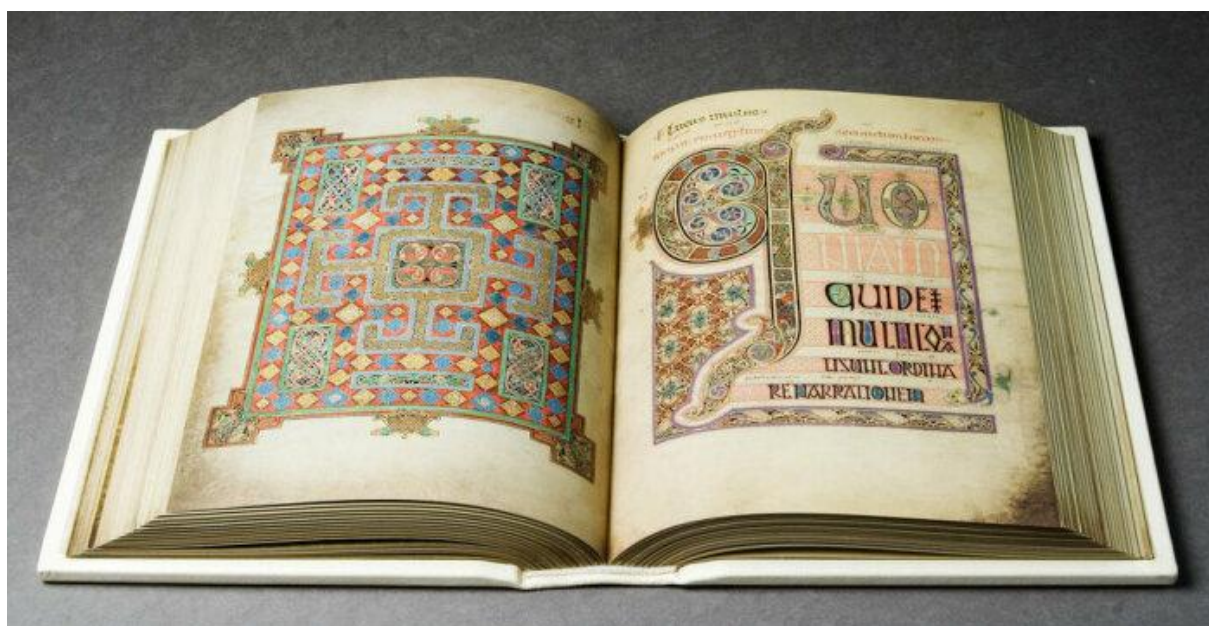

Рис. 31. Євангеліє з Ліндісфарну

Видатною постаттю серед діячів християнської церкви англосаксонського періоду є Беда Преподобний (між 672-673-735 рр.) – бенедиктинський чернець подвійного монастиря святих Петра і Павла в англосаксонському Королівстві Нортумбрія (сучасний Ярроу). Прізвисько Беди, «Преподобний», відомо з епітафії IX ст., за переказами, продиктованої ангелом. На Ахенському соборі 836 р. він був проголошений «високоповажним і дивовижним учителем сучасності» і було прийнято постанову вважати Беду таким же незаперечним авторитетом, як і ранніх отців церкви. Аж до кінця Середньовіччя його ставили в один ряд з Августином Блаженным і Григорієм Великим. У 1899 р. Беда був канонізований Папою Левом XIII. Він був автором близько 40 праць латинською мовою, присвячених різним питанням богослов'я і церковного життя (включаючи календарне обчислення), риторики і граматики. Оскільки Беда написав одну з перших історій Англії під назвою «Церковна історія народу англів», вона принесла йому славу «батька англійської історії» Він з'явився на світ у селі Монктон, розташованому на землях подвійного монастиря св. Петра і Павла в Ярроу. У «Церковній історії» він сам стверджував, що у віці семи років родичі віддали його в навчання ченцям. Близько 681 р. вибухнула епідемія чуми, причому в Ярроу з усієї братії залишилися в живих лише патер-настоятель і хлопчик-послушник. Втративши братію, настоятель зважився зберегти весь цикл богослужіння і читання Псалтиря протягом доби, але не зміг витримати цього більше тижня. Тоді він благословив послушника, і вони удвох служили по повному чину, поки не припіла допомога. Цим послушником був сам Беда. Крім рідної давньоанглійської, латинської та грецької мов, Беда, мабуть, володів ще й ірландською. Імовірно, Беда рано проявив неабиякі здібності, оскільки (за власними словами) був висвячений у диякона в дев'ятнадцять років, за шість років до терміну, встановленого канонами. У 703 р. у тридцять років він був висвячений у пресвітери. Беда Преподобний став одним з перших

середньовічних письменників, у працях якого була дана цілісна концепція минулого. «Церковна історія народу англів» у п'яти книгах оповідала про період від римського завоювання до 731 р., причому зовнішня канва несла ознаки типового для епохи хронікального жанру (рис. 32).

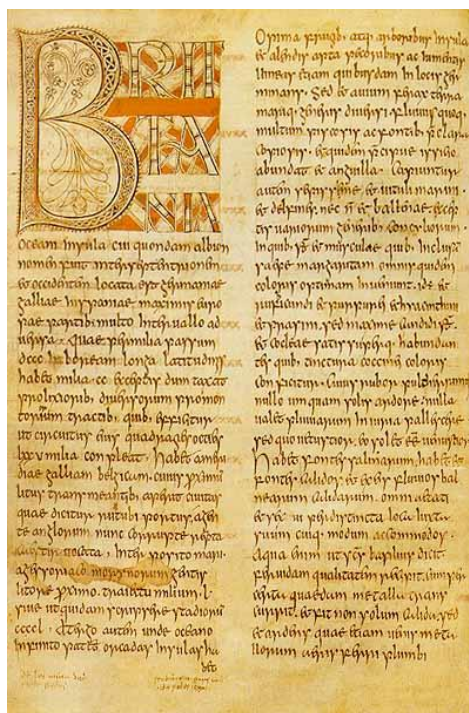

Рис. 32. Церковна історія Беди Преподобного

Найбільш відомою пам'яткою англосаксонської літератури є «Беовульф» – епічна поема, дія якої відбувається в Ютландії до переселення англів до Британії, створена, імовірно, у VIII або початку IX ст. Назва дана першим видавцем поеми, оповідь від імені головного героя. Збереглася в єдиному рукописі кінця X – початку XI ст.

Єдина з пам'яток давньоанглійського героїчного епосу, поема дійшла до нас повністю і налічує 3182 рядки. Сформована на англійському ґрунті сюжетика поеми сходить до скандинавської традиції: дія першої частини локалізується в землях данів (імовірно на о. Зеландія), дія другої – у гетів, що населяли область сучасної Південно-Західної Швеції (Геталанд); у поемі згадуються тільки скандинавські народи, а головний герой – Беовульф (Вео-

wulf – букв. «бджолиний вовк», тобто «ведмідь») зображений у другій частині правителем гетів.

Поєма складається з двох частин. У першій частині побудований королем Хротгаром палац Хеорот («Оленячі палати») піддається нападам велетня Гренделя. Дізнавшись про це, гетський витязь Беовульф прибуває до Хротгара, щоб врятувати його. Уночі після бенкету Беовульф смертельно ранить у Хеороті Гренделя, якому, проте, вдається втекти. Бенкет з нагоди перемоги Беовульфа завершується новим нападом – матері Гренделя, яка помстилася за сина. На ранок Беовульф за кривавими слідами знаходить житло велетнів на дні озера, спускається в нього і за допомогою знайденого в печері чарівного меча перемагає велетку. З багатими дарами він повертається до короля гетів Хігелаку.

У другій частині, відокремленої від першої 50 роками, на володіння Беовульфа, який став королем, нападає вогнедишний дракон, потривожений рабом, який вкрав чашу з його скарбниці. Беовульф вступає в бій з драконом, перемагає його, але і сам вмирає, отруєний чудовиськом. Завершується поєма описом похорону Беовульфа і зведенням кургану на високому морському березі (рис. 33).

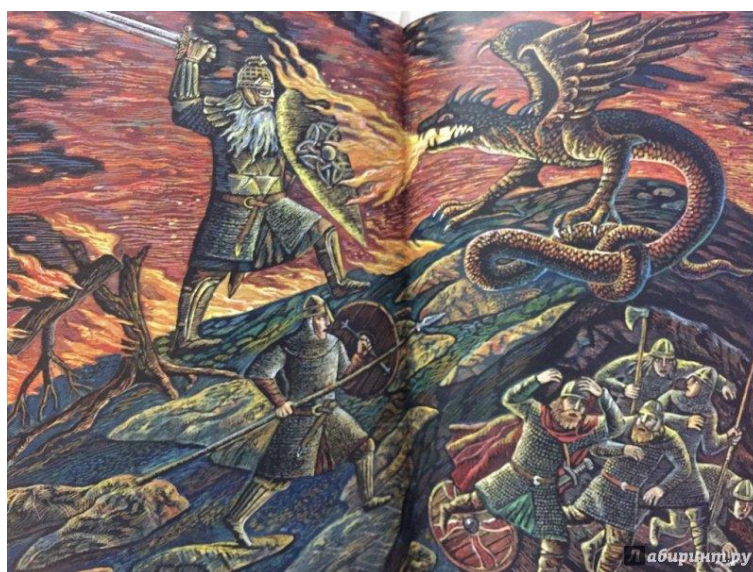

Рис. 33. Ілюстрація до Беовульфа

В основі поеми лежать традиційні міфологічні (пізніше – казкові) сюжети боротьби з чудовиськами, велетнями і драконами, що дає змогу віднести сюжету поеми до раннього типу героїчного епосу.

«Беовульф» – єдина поема «варварських» народів Європи, що збереглася, основний кістяк якої склався до прийняття християнства. Істориками доведено, що, безсумнівно, ранній за походженням твір було піддано істотній змістовній переробці, зокрема в нього введені численні християнські мотиви (наприклад Грендель називається нащадком Каїна) [40, с. 148-149].

Світ, описаний у «Беовульфi», історично достовірний, хоча сам Беовульф не згадується в жодному іншому джерелі.

1.4. Вторгнення норманів на Британські острови

1.4.1. Нормандське завоювання Англії в IX ст.

З кінця VIII ст. на Британські острови почали здійснювати набіги дани – власне данці і норвежці. Тих і інших зазвичай називають норманами або вікінгами. Особливо страждали від їхнього нашествия Ірландія, острів Мен і острівна Шотландія (Оркнейські і Шетландські острови). Вікінги засновували там свої поселення і планували напад на Англію, тим паче що обстановка в країні – роздробленість і нескінченні чвари між дрібними королівствами – обіцяла легку здобич. У січні 793 р. вікінги напали на острів Ліндісфарн, де розташовувалася християнська місія. Церква була розграбована і зруйнована, монахи вбиті і наведені в рабство [23, с. 49]. За цим нападом пішли інші, не менш жорстокі і криваві. Нормани грабували нещадно міста, монастирі і села, захоплювали в полон людей, наverting їх у рабство. Повсюдно вони відновлювали язичницьку віру і винищували християнське духовенство.

У 30-х рр. IX ст. нормани активізувалися. Спротив завойовникам очолили королі Уессекса. У 836-837 рр. король Уессекса Екберт взяв участь у двох великих битвах проти норманів. При Гармоуті Екберт був розбитий, але при Хенгістдуні зумів взяти реванш і відкинути завойовників. Втім наступний король Уессекса Етельвульф знов був змушений відбивати ворожі набіги. У 842 р. нормани захопили і спалили Лондон і Рочестер, вчинивши страшну різанину.

Спочатку вікінги здійснювали свої набіги тільки влітку, а потім поверталися додому. Але з кожним роком час, що вони проводили на ворожій землі, усе збільшувався, і нарешті в 851 р. вікінги залишилися в Англії на зимівлю на острові Танет. У 865 р. велика армія норманів висадилась у Східній Англії та підкорила її (рис. 34).

Рис. 34. Вторгнення вікінгів в 865 році

Король Едмунд був убитий. Потім були підкорені Нортумбрія і Мерсія [47, с. 29-30]. На черзі стояв Уессекс. На той час, як Етельвульф

помер, володіння Уессекса простягалися вже до самої Темзи, охоплюючи весь південь Англії. Після Етельвульфа послідовно правили три його старші сини – Етельбальд, Етельберт і Етельред. З ім'ям останнього пов'язана битва при Редінгу, де він здобув переконливу перемогу над вікінгами. Проте війна тривала, і після смерті Етельреда до влади прийшов його двадцятирічний брат на ім'я Альфред. Цьому юнакові судилося стати одним з найвідоміших англійських королів.

1.4.2. Боротьба англосаксів проти норманів. Держава Альфреда Великого

Ледь ставши королем, Альфред у перший же рік свого правління змушений був дев'ять разів відбивати спроби вікінгів вторгнутися на підвладну йому територію. Лише до кінця 871 р. настало відносно затишшя. У той період вікінги знову розпочали атаки проти Мерсії та Нортумбрії, лише зрідка вертаючись на землі Уессекса.

Альфред вів затяжну війну з датчанами, які намагалися зміцнитися на острові, однак внаслідок низького морального духу його війська зазнавали однієї поразки за іншою. Щоб отримати перепочинок, Альфред був змушений укласти з датчанами мир, після якого під його владою залишилися фактично лише Уессекс і Кент. У 878 р. активні військові дії поновилися. Вождь датчан Гутрум захопив Лондон і напав на Уессекс. Англійців охопив відчай. Кинувши залишки війська, Альфред втік у Корнуолл, де деякий час прожив під чужим ім'ям у хатині рибалки [33, с. 98-99]. Поступово Альфреду вдалося зібрати навколо себе невеликий загін і почати партизанську війну проти данців. Через шість місяців до нього прийшов перший успіх. Він вирішив напасти на великий стан датчан біля Етандуна. Попередньо він відправився на розвідку: переодягнувшись арфістом, проник до табору і, розважаючи датчан саксонськими піснями,

оглянув розташування ворога. Після повернення він, відкривши своє ім'я, закликав народ Англії до війни. За три дні він зібрав значне військо і розбив датчан, змусивши їх укласти мир. Гутрум прийняв християнство, причому хрещеним батьком став сам Альфред. Після цього Англія була розділена на дві частини. Нортумбрія, Східна Англія, Ессекс і схід Мерсії увійшли до складу датської держави Данло. Альфреду дісталися Уессекс, Сассекс, Кент і захід Мерсії [38, с. 56]. Область, що відійшла до данців, тепер стала називатися областю данського права (Денло) і згодом довго зберігала цю назву (рис. 35). Соціально-економічні відносини в цій частині характеризувалися тривалим збереженням общинних порядків і особистої свободи селян. Порівняно з півднем країни феодалізація йшла тут уповільнено.

Рис. 35 Карта Англії кінець IX століття

Мир з датчанами дав змогу Альфреду успішно відбивати напади інших вікінгів, які намагалися висадитися на південному сході країни, і з часом король взагалі відбив у них бажання нападати на Англію, побудувавши на узбережжі кілька фортець-бургів і створивши загони самооборони в найбільш імовірних місцях висадок. До кожного бургу для забезпечення його матеріальних потреб була приписана певна територія. Це була ретельно розроблена система оборони. Особливо слід зупинитися на розпочатій Альфредом реорганізації сухопутного війська. Король зрідка вдавався до виклику в ополчення (фірд) усього вільного населення, бо це несприятливо позначалося на економічному становищі селян, а збирав зазвичай половину фірда, залишаючи іншу половину вдома. У результаті основою військової організації виявилися важкоозброєні воїни, забезпечені доходом з наділів землі. Це вже було військо не селян, а професіоналів, яких називали танами. Тани являлися у свої загони в кольчугах, шоломах, на конях і приводили з собою по кілька піших легко озброєних воїнів (рис. 36).

Рис. 36. Зброя та обладунк знатного воїна англосаксів

У 886 р. Альфред відвоював у норманів Лондон і зайнявся його відновленням, зробивши його своєю другою резиденцією (першою був Вінчестер).

Завдяки мирному часу Альфред упорядкував свою адміністрацію, приборкавши місцевих феодалів, відновив поділ країни на громади та графства. Він ретельно відновив старі звичаї, склав зводи законів, написаних за попередніх королів. Він активно відновлював зруйноване

господарство, міста і монастирі, засновував школи. Для будівництва флоту запросив фризських майстрів. За короткий термін було побудовано близько ста кораблів. Альфред наказав будувати довгі кораблі: деякі з них мали 60 весел, а інші навіть більше. Вони були стійкішими, міцнішими і швидкохіднішими фризських або датських кораблів.

На початку 90-х рр. IX ст. помер вождь датчан Гутрум. Його наступник Гастон не був схильний дотримуватися миру і з 893 по 896 рр. неодноразово намагався заволодіти південною Англією, проте Альфред і його син Едуард кожен раз змушували його відступати. Данці були змушені взагалі покинути Англію [33, с. 228, 229].

Решту свого життя Альфред присвятив винятково мирним справам. Він заснував школу для дітей знатних саксів, запрошував священників на спорожнілі англійські землі. Альфред зробив великий внесок і в розвиток культури, зокрема переклав окремі розділи Біблії, твори блаженного Августина, байки Езопа. Крім того, під його керівництвом була складена «Англо-саксонська хроніка». Альфред помер у 900 р. і був похований у місті Вінчестер. Корона Англії дісталася його синові Едуарду [33, с. 240-242].

1.4.3. Об'єднання англосаксонських королівств. Створення держави Англія

На самому початку свого правління Едуард зіткнувся в боротьбі за владу зі своїм двоюрідним братом Етельвольдом, який підняв заколот, а потім відступив до Нортумбрії, де уклав союз з данцями. Доля міжусобної війни вирішилась у 902 р. після загибелі Етельвольда в битві біля містечка Хольм. Втім, мирним правління Едуарда Старшого не стало. На початку 900-х рр. він з перемінним успіхом вів війни проти данців. У 910 р. данці об'єдналися з правителем валлійського королівства Гвінед, але в битві при Теттенхоллі Едуард завдав своїм ворогам нищівної поразки. Активну

допомогу Едуарду надавала його сестра Етельфлід, яка була одружена з королем Мерсії. У 911 р. Едуард приєднав до своїх володінь Лондон і Оксфорд, у 913 р. відвоював у данів Ессекс, а потім і Східну Англію. Водночас Етельфлід подавила повстання конфедерації п'яти міст, до якої входили Лестер, Ноттінгем, Лінкольн, Дербі та Стамфорд. У 924 р. вся Північ Англії визнала Едуарда своїм правителем, але через рік він помер.

Усе правління сина Едуарда Етельстана (925-939 рр.) пройшло в численних війнах. На початку правління Етельстан відвоював у данців Йорк і став правителем Нортумбрії. У 937 р. йому довелося витримати тяжку війну проти союзу, до якого увійшли Денло, Шотландія та Уельс. Однак Етельстан завдав противникам нищівної поразки. У війні загинуло п'ять ворожих королів. Крім того, Етельстан відзначився вдалою «шлюбною дипломатією», віддавши трьох своїх сестер заміж за французького короля, бургундського герцога та імператора Священної Римської імперії.

Однак після смерті Етельстана один за одним правлять слабкі королі Едмунд (939–946 рр.), Едред (946–955 рр.) та Едвіг (955–959 рр.). У цей час тривають війни проти норманів і повстання окремих королівств, у першу чергу Мерсії та Нортумбрії, які намагаються відокремитися від влади Уессексу. Фактичним правителем держави в цей час стає архієпископ Кентерберійський Дунстан, який, крім церковних посад, відав королівською казною. Дунстан провів церковну реформу, ввівши в англійських монастирях бенедиктинський статут, а також активно сприяв примиренню англійців з данцями. На якийсь час Дунстан посварився з королем Едвігом і був змушений відправитись у вигнання, але після смерті короля знов посів провідне місце при англійському дворі (рис. 37).

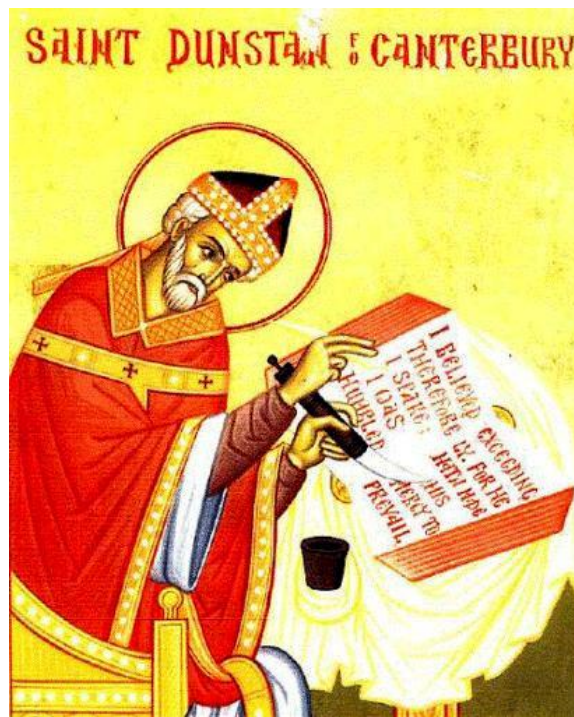

Рис. 37. Святий Дунстан

Після смерті Едвіґа його молодший брат Едґар (959-975 рр.) став правити всією Англією. Він також був молодою людиною, але, очевидно, усвідомив долю свого старшого брата. Він у всьому слухався Дунстана. Едґар також повністю підтримав його реформи. За правління Едґара Англія не знала воєн, через що його зазвичай називають Едґаром Миротворцем. Едґар провів свою юність у Денло на північному сході, і це сприяло його популярності в данців. По-друге, в Едґара був сильний флот, тому вікінги воліли триматися від Англії подалі. І нарешті, не можна не визнати, що Дунстан був досвідченим і розумним політиком і добре правив державою. Саме в цей час Денло остаточно увійшла до складу Англії, а датська знать отримала частину державних і церковних посад. До речі, саме при Едґарі об'єднані володіння уссекських королів отримали назву Англія (England). Прихильність Дунстана до політики мирного існування ще раз підтвердилася в 970 р., коли Едґар добровільно передав північну частину

Нортумбрії шотландському королю Кеннету II, через що межі між двома країнами стали такими, якими вони є і зараз.

За правління Едгара успішно розвивається торгівля з європейськими державами, головним центром якої стає Лондон.

Після Едгара залишилося двоє синів від різних дружин. Спочатку на престол вступив його старший син Едуард (975-979 рр.), фактичним правителем при якому був все той же Дунстан. Однак ще до досягнення повноліття він був вбитий за наказом мачухи. Згодом він навіть був канонізований і увійшов в історію під ім'ям святого Едуарда Мученика.

1.4.4. Війна між норманами і англосаксами в кінці X – першій половині XI ст. Британські землі в складі держави Канута Великого

Після цієї сумної події влада перейшла до брата Едуарда Етельреда (978-1016 рр.), який увійшов в історію як Етельред Безрадний. Дунстан Кентерберійський був усунутий від державних справ, а владу спочатку зосередила у своїх руках мати Етельреда Ельфрід. Однак слабкість короля дала змогу підняти голови численним ворогам Англії. Знов повстали непокірні валлійці. Крім того, за правління Етельреда данці та норвежці знову почали посилено осаджувати узбережжя Кента і Східної Англії. У зіткненні, що мало місце в 991 р. біля Мелдона, вікінги вщент розбили англійське військо. Після цього дани ще неодноразово грабували південне узбережжя. Більш того, у 994 р. військо вікінгів увійшло в гирло Темзи і взяло в облогу Лондон [24, с. 52-54].

У тому ж 994 р. Етельред створив згубний прецедент, погодившись відкупитися від норвезького конунга Олава Трюгвасона, який воював на боці датчан (рис. 38).

Рис. 38. Король Етельред

Щоб протистояти натиску вікінгів, король Етельред зібрав воєдино весь свій чималий флот, але в 1009 р. один з командирів збунтувався і увів частину кораблів. За ним кинулися навздогін, проте сталося несподіване: налетіла буря і рознесла вщент увесь королівський флот. На суші справи йшли не краще – помічники Етельреда відрізнялися некомпетентністю і схильністю до зрад.

Етельред намагався спиратися не на стару англосаксонську знать, а військово-служивий стан танів, які стали відігравати все більшу роль і займали найвищі державні посади. У зовнішній політиці Етельред вирішив укласти союз з нормандським герцогом і в 1002 р. одружився з дочкою герцога Еммою. Емма привезла з собою з Нормандії своїх приближених, яким Етельред із задоволенням дав посади в Англії, оскільки серед його підданих мало було тих, на кого він міг покластися. Це призвело до поширення нормандського впливу в Англії, привернуло увагу нормандських герцогів до острова і спонукало їх до втручання в його справи.

13 листопада 1002 р., через півроку після весілля з Еммою, король звелів вбивати всіх данів, які жили в Англії. У різанині в день святого Брайса

загинули тисячі людей, у тому числі і сестра датського короля Свейна Вилобородого. Свейн, за плечима якого стояла тепер уся міць Скандинавії, швидко зібрав найбільший флот, який він будь-коли використав проти Англії, і в 1003 р. висадився в Ексетері далеко на південному заході Англії. Наступні роки стали роками глибокого приниження для Англії. Різанина, влаштована Етельредом, не зменшила кількість зрадників і не збільшила кількість прихильників короля. Нормандський герцог Річард не виявив ані найменшого бажання прийти на допомогу своякові.

Етельреду залишалося лише відкуповуватися від датчан тим, що міг нашкодити, і вікінги швидко зрозуміли, що це відмінний спосіб вибивати гроші з англійців. Причому розміри виплат з кожним роком зростали: якщо в 1002 р. Етельред заплатив 24 тисячі фунтів сріблом, то через три роки йому довелося віддати вже 36 тисяч. А в 1012 р. плата за мир склала 48 тисяч фунтів. Для збору таких сум довелося ввести новий податок, який тягарем ліг на плечі населення. Його назвали «данегельд», що в перекладі означає «датські гроші». За час правління Етельреда податок вводили шість разів, щоб відкупитися від вікінгів. Було виплачено близько ста шістдесяти тисяч тонн срібла. За збір данегельду відповідала місцева знать. У результаті її положення усталилося за рахунок ослаблення позиції короля. Правління стало децентралізованим. Англія в період правління Етельреда II перетворилася на феодальну державу. Вільних селян розоряли напади завойовників і данегельд, тож вони змушені були найматися до місцевої знаті, щоб вижити, і ставали кріпаками [28, с. 37].

Ситуація погіршувалася. Спроба зібрати флот не вдалася через чвари серед знаті. Ельфхеах, двадцять восьмий архієпископ Кентерберійський, у 1012 р. потрапив у полон. Архієпископ заборонив своїм наблизеним виплачувати викуп і загинув від рук вікінгів. І нарешті, у 1013 р. Свейн переконався в повній нездатності Англії захистити себе і спробував заволодіти королівством. Після всього, що сталося, важко було очікувати

від жителів колишнього Денло лояльності до Етельреда. Вони охоче приєдналися до війська Свейна. Область за областю здавалася Свейну без бою, і чергова безкровна перемога позбавила інших бажання битися. Етельред знаходився в Лондоні, і лише це місто спробувало чинити опір. Етельред, однак, не був таким героєм, як його прапрапрадід Альфред, і втік на південь. Емма і діти ще раніше вирушили в Нормандію. Врешті-решт туди приїхав і Етельред і був прийнятий як король-вигнанець. Тепер датський конунг Свейн Вилобородий став володарем Англії. Однак незабаром після втечі Етельреда Свейн раптово помер. Він залишався королем Англії шість тижнів [19, с. 86].

Після смерті Свейна данський флот відплив на північ. Канут, син Свейна, виїхав з Англії тільки для того, щоб зміцнити свою владу на батьківщині і стати королем Данії. Англійська знать відправила Етельреду послання з проханням повернутися, «якщо він стане управляти ними краще, ніж робив це раніше». Етельред, природно, прийняв запрошення, але тут в боротьбу за владу вступив його син Едмунд Залізнобокий. В останні роки він жив на півночі Англії і всіма силами намагався протистояти данам. У ситуації, що склалася, представники нортумбрійської знаті запропонували кандидатуру Едмунда на місце короля і присягнули йому.

У той же час Канут висадився на півдні Англії і напав на Уессекс. Його підтримала Мерсія. Для боротьби з Канутом Едмунд Залізнобокий спробував зібрати армію, але багато людей відмовлялися битися під його керівництвом, вони хотіли, щоб їх вів законний правитель Англії Етельред. На жаль, це було неможливо: у той момент сам король Етельред, хворий і зломлений долею, лежав на смертному одрі в Лондоні. Дізнавшись про його хвороби, Едмунд поспішив до Лондона, щоб хоча б перед смертю помиритися з батьком. Етельред помер 23 квітня 1016 р. Після смерті Етельреда королем Англії став його син Едмунд Залізнобокий. Спираючись на Лондон, він чинив датчанам лютий опір, за сім місяців витримав сім битв.

Зрештою Канут і Едмунд уклали в 1017 р. договір, поділивши Англію по Темзі. Але через кілька днів Едмунд Залізобокий був убитий і повновладним володарем Англії став данський король Канут (1017-1035 рр.). У 1017 р. Канут одружився другим шлюбом з удовою Етельреда Еммою [24, с. 61-62].

Хоча тепер на престолі сидів король-датчанин, країна все одно несла тягар «данегельд». Тільки в 1018 р. було зібрано 83 тисячі фунтів срібла за те, щоб основний датський військовий флот покинув прибережні води Англії. Частина флоту, що залишилася, обходилася англійцям приблизно в чотири тисячі фунтів на рік. Але ж існували і інші види податків, такі як «хергельд», або податок на армію. Причому стягувалися вони з винятковою суворістю: якщо який-небудь землевласник затримувався з виплатою більш ніж на три дні, то землі в нього відбиралися і передавалися іншому, більш заповзятливому аристократу. Як би там не було, на той момент ситуацію в країні можна характеризувати як мирну і навіть стабільну. Англія виглядала цілком успішною державою, і Канут став замислюватися про розширення володінь. У 1019 р. він відправився в Данію, щоб наслідувати тамтешній трон після смерті свого брата. У 1028 р. він підкорив охоплену смутою Норвегію і одночасно став господарем її домініонів – Гренландії, Шетландських, Оркнейських і Гебридських островів, а також острова Мен. На короткий час утворилася Датська імперія, що за площею перевищувала володіння будь-якого з середньовічних європейських монархів (рис. 39).

Канут перетворився в лідера північної Європи, з ним змушені були рахуватися всі сусіди. Він робив багаті пожертви для церкви. Більш того, за порадою єпископів він зробив святе паломництво в Рим, тим самим поклавши край розмовам про «датського язичника» на англійському престолі. Але найбільша заслуга Канута в тому, що він, наслідуючи приклад Едгара-Миротворця, подарував країні тривалий мир, тим цінніший після заворушень часів Етельреда.

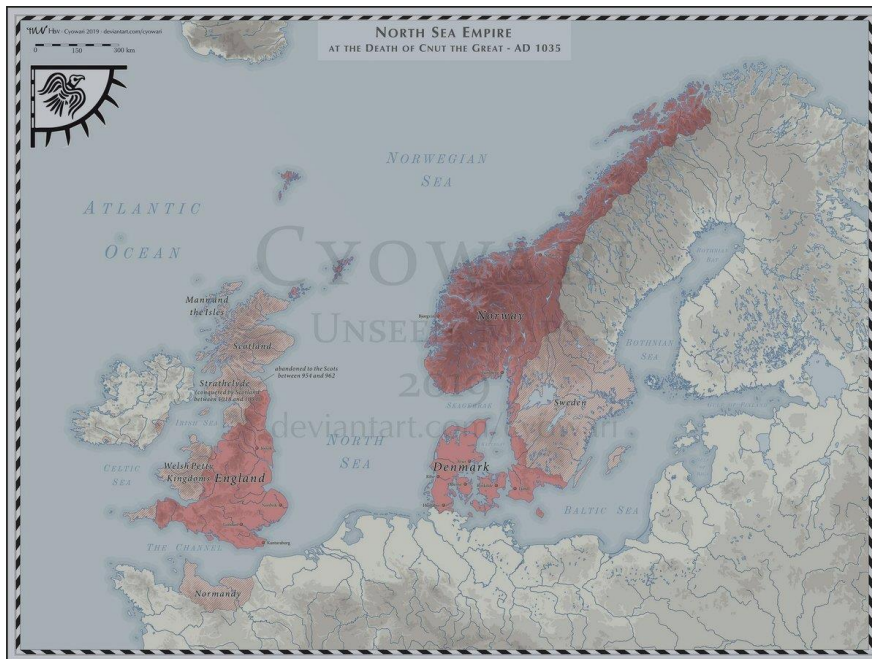

Рис. 39. Держава Канута Великого

Спадкоємцем Канута вважався його старший син (від Альфіви) Гарольд. Крім того, у Канута Великого від нормандки Емми був син Гардиканут. Сини ж Емми від Етельреда, Едуард і Альфред, залишалися в Нормандії.

Канут правив Англією разом з групою з шістнадцяти графів, або ерлів, які були всесильні у своїх володіннях. Причому десять з цих графств належали данцям. Взагалі слід зазначити, що під час правління Канута датське позначення високопоставлених аристократів – ерл – майже повсюдно витіснило англійське слово «елдормен», яким раніше називали представників родової знаті. Ці люди були абсолютно лояльні щодо короля, оскільки їхнє життя та успіх повністю залежали від нього: саме король мав право дарувати ерлам землі і чималі багатства. Найбільш довіреною особою серед графів був улюбленець короля Годвін.

1.4.5. Британія в середині XI ст. Едуард Сповідник

Після того як Канут помер у 1035 р., на престол зійшов його старший син Гарольд Заяча Лапа. Сталося це в 1037 р. за відсутності Гардіканута, законного сина від Емми. Гардіканут у той час захищав Данію від зазіхань норвежців. Може, він був би радий повстати проти воцаріння свого зведеного брата, але не мав такої можливості. Втім, правління Гарольда виявилось досить коротким – у 1040 р. він помер, і трон перейшов до Гардіканута. У роки свого правління (1040-1042 рр.) він встановив жорстокий режим, безжально грабуючи населення. Назривали повстання, але в 1042 р. під час пиятики Гардіканут помер. Теоретично наступним по лінії успадкування був Магнус Норвезький, оскільки ще в 1038 р. був підписаний договір, одна зі статей якого передбачала, що Магнус успадкує трон Гардіканута, якщо той помре без спадкоємців. Однак англійська знать підтримала іншу кандидатуру – Едуарда, зведеного брата Гардіканута, сина Емми від короля Етельреда, який жив у Нормандії [28, с. 39]. Так у 1042 р. скінчилося панування данців в Англії.

У квітні 1043 р. у місті Вінчестер відбулася коронація Едуарда Сповідника. Своє прізвисько він отримав завдяки щирій релігійності, вірі в чесноти і аскетизму. Оскільки в Едуарда не було міцної опори серед англосаксонської знаті, він опинився в складному становищі. У результаті протягом майже всього свого правління Едуарду доводилося узгоджувати свої дії з магнатами, перш за все з Годвіном, а пізніше – з його сином Гарольдом. У 1045 р. король одружився з дочкою Годвіна Едітою. Тим не менш Едуард намагався проводити власну політику, щоб мати надійну підтримку. На королівській службі опинилось багато вихідців з Нормандії, яким Едуард жалував землі і домагався їхнього призначення на церковні посади. Англосаксонська знать була незадоволена засиллям нормандців.

Крім того, владі Едуарда довгий час загрожувала Норвегія. Король Норвегії Магнус I, спираючись на договір 1038 р. з Гардиканутом, висував свої претензії на англійський престол. Лише смерть Магнуса I в 1047 р. усунула норвезьку загрозу. Після смерті Магнуса Едуард у 1050 р. розпустив англійський флот, а також скасував податок на оборону – «датські гроші». У 1051 р. король Едуард звинуватив весильного ерла Годвіна в зраді і примусив тікати з Англії, уклавши тісний союз з нормандським герцогом Вільгельмом. Однак через рік Годвін зумів повернутись і добитися вигнання нормандських радників короля. Після смерті Годвіна в 1053 р. реальна влада в країні поступово опинилася в руках його сина Гарольда, тоді як Едуард Сповідник займався в основному церковними справами, найважливішою з яких було заснування Вестмінстерського абатства.

Після приходу до влади в Шотландії короля Малькольма з нею були встановлені дружні стосунки. А от з Уельсом в цей час відбулася ще одна війна, під час якої Гарольду вдалося подолати спротив валлійського короля Гріффіда ап Ллевеліна і домогтися розділення Уельсу на окремі королівства.

У внутрішній політиці Гарольд намагався посилити центральну владу, що викликало незадоволення інших магнатів, серед яких був і молодший брат Гарольда Тостіг. Гарольду вдалось приборкати північних ерлів, а Тостіг втік до Норвегії.

Оскільки через свій аскетизм король Едуард не міг мати дітей, перед країною виникло питання про успадкування престолу. Едуард сподівався передати престол нормандському герцогу Вільгельму як вдячність за одержаний у молоді роки притулок. Однак вимушений був заповідати королівську владу Гарольду. Король Едуард Сповідник помер у січні 1066 р. (рис. 40). Англосаксонські магнати обрали королем Гарольда. Однак нормандський герцог Вільгельм також претендував на англійський престол.

Намагався отримати владу і брат Гарольда Тостіг, який уклав союз з норвезьким королем Харальдом [48, с. 46-48].

Рис. 40. Смерть Едуарда Сповідника – Гобелен з Бай

1.5. Ірландія в первісну добу та ранньому середньовіччі

1.5.1. Кам'яна доба в Ірландії

Заселення Ірландії людьми почалося лише на пізньому етапі кам'яної доби Європи. Першими людьми, які прибули в Ірландію близько 6000 р. до н. е., були мисливці-рибалки епохи мезоліту. Вони залишили по собі в основному крем'яні вироби, знайдені на стародавніх пляжах в історичних графствах Антрім, Лаут і Дублін. Ця культура отримала назву ларніанської на честь міста Ларн у Північній Ірландії, де вона була вперше знайдена.

Період неоліту в Ірландії почався близько 3000 р. до н. е. Як і у Великобританії, найпоширенішими знахідками цього періоду є поховання в довгих курганах (рис. 41). Основна група ірландських довгих курганів складається з мегалітичних гробниць, що називаються придворними гробницями, оскільки перед поховальною камерою знаходився овальний

або напівкруглий відкритий простір, або двір, врізаний у кінець довгого кургану. Таких гробниць налічується більше 300. Вони зустрічаються в північній половині Ірландії, а їх поширення обмежене на півдні низовинами Центральної рівнини. Дерев'яні прямокутні будинки, що належали будівельникам придворних гробниць, були виявлені в Баллінагіллі, графство Тайрон, і в Баллігласі, графство Майо. Придворні гробниці тісно пов'язані з британською групою довгих курганів у регіонах Северн-Котсволд і, ймовірно, з подібними спорудами на північному заході Франції.

Рис. 41. Довгий курган

Пізніше в Ірландії з придворної гробниці розвинувся другий тип мегалітичних довгих курганів – так звана портална гробниця, що налічує понад 150 зразків. Вони поширилися на території придворних гробниць у північній половині Ірландії і простяглися до Ленстера та Уотерфорда, а також до західного Уельсу та Корнуолу.

Ще однією помітною особливістю ірландського неоліту є коридорні гробниці. Це мегалітичні поховання, на відміну від довгих курганів, розташовані в круглому кургані, що зазвичай знаходилися на вершинах пагорбів і групувалися у кладовища. Серед поховального інвентарю цих гробниць – намистини, підвіски і кістяні шпильки. Багато каменів гробниць майстерно прикрашені вигравіруваними візерунками. Основна вісь

поширення таких гробниць проходить від річки Бойн до графства Слайго. Невеликі групи та поодинокі поховання зустрічаються переважно в північній половині країни та Лейнстері. Схожі поховання є також на островах Сіллі та в Корнуолі. Найкраще збереглися гробниці біля Ньюгрейнджу і Ноуту в Міті. Учені вважають суспільство будівельників коридорних гробниць більш розвиненим, ніж у їхніх сучасників, які будували довгі кургани. Останній етап неоліту включає поселення з багатими будинками як прямокутної, так і круглої форми в Лох-Гурі, графство Лімерік. Кераміка демонструє зв'язок цього населення з будівельниками довгих курганів.

1.5.2. Бронзова доба в Ірландії

Обробка бронзи на Зеленому острові почалася приблизно у 2500 р. до н. е. Бронзова доба в історії Ірландії пов'язана з переселенням двох груп населення, кожна з яких пов'язана з різними гілками культури дзвоноподібних кубків. Одна з цих груп залишила по собі на заході Ірландії понад 400 мегалітичних гробниць клиноподібного типу. Подібні гробниці також поширені у французькому регіоні Бретань, і саме звідти відбулось переселення цієї групи населення. Ці будівельники гробниць шукали хороші пасовиська, а також родовища міді, такі як на узбережжі Корк-Керрі та навколо срібних шахт Тіпперері.

Навпаки, у східній половині країни переважали люди, які дотримувались традиції одиночного поховання. Способи їх поховання та характерна кераміка має коріння в традиції, що домінує в багатьох районах Західної Європи. Можливо, вони дісталися до Ірландії через Британію з низовин навколо Рейну. За результатами генетичного аналізу, прибульці винищили або витіснили попереднє населення Ірландії.

На південному заході Ірландії було багато мідних копалень. Перші мідні вироби були виявлені археологами на острові Росс у графстві Керрі. В ірландців було так багато міді, що вони навіть вивозили її в інші краї. Другий важливий компонент бронзи, олово, ввозилося через протоку з півострова Корнуолл. Оскільки Ірландія також мала у своєму розпорядженні великі запаси природного золота, навички майстрів з металу стали в нагоді для виготовлення кращих ювелірних виробів, що сьогодні знаходять у різних точках Європи. Ірландія славилася крученими браслетами і намистами, сережками, сонячними дисками і фігурками коней. Складні візерунки говорять про високий рівень розвитку технологій обробки металу. Завдяки майстерності ювелірів і достатку природних ресурсів Ірландія була лідером з виробництва прикрас. В Ірландії знайдено більше золотих виробів бронзового віку, ніж будь-де в Європі, прикладом чого є великий золотий скарб Клер (рис. 42).

Рис. 42. Золоті предмети з кладу в Ірландії

1.5.3. Залізний вік. Переселення кельтів до Ірландії

Залізний вік почався в Ірландії приблизно в 700 р. до н. е. У цей час в Ірландії висадилися нові прибульці. Ці загарбники з залізною зброєю сьогодні відомі як кельти, і вони будуть домінувати на Зеленому острові протягом багатьох століть. Населення Ірландії на той час було невеликим – приблизно 200 000, тому кельти змогли відносно легко підкорити весь острів. Археологи знайшли підтвердження чотирьох хвиль кельтської міграції – це були притени, болги, лагіни і гойдели (які пізніше стали відомі як гели і дали своє ім'я гельській мові).

Притени висадилися в Ірландії першими з кельтів. В оповіданні про подорож грека Піфея з Массілії в Північне море Британія та Ірландія названі Пританськими островами, а їхні жителі – пританами. Можливо, це слово було неправильно записано римлянами, оскільки в «Записках» Гая Юлія Цезаря фігурують вже більш звичні нам «Британія» і «британи». Як би там не було, очевидно, що кельти приїхали до Ірландії з Британії. Судячи з археологічних знахідок, притени влаштувалися в Ольстері і Лейнстері (північ і схід Ірландії). Мабуть, вони не стали агресивно витіснити корінних жителів, а поступово змішалися з ними. Однак їхнє правління було недовгим, і через два століття їх замінила нова хвиля кельтських поселенців.

Болги прибули в Ірландію приблизно в 500 р. до н. е. Їхня самоназва має історичні паралелі: з назвою союзу кельтських племен белгів, що займав великі території в сучасній Північній Франції і Бельгії. Якщо притени успішно заселили частину Ольстера і Лейнстера, то болгам вдалося захопити другу половину Ольстеру, північний схід (сучасне графство Антрім) і більшу частину південного Манстера.

Ще через двісті років, близько 300 р. до н. е., в Ірландії висадилася третя хвиля кельтських поселенців – лагіни. Вони походили з Бретані (Північно-західна Франція), а сліди схожої культури археологи знаходять у

Корнуолі і Шотландії. Лагіні одразу ж зіткнулися з проблемою – болги були готові відстоювати права на острів зі зброєю в руках. Частина лагінів мирно висадила в Лейнстері. Решта вибрали західне узбережжя – Коннахт. Тут ще жили ірландці бронзового століття, вплив болгов був слабким, і вождь лагінів Койрбре здобув над місцевими впевнену перемогу.

Переможені шукали притулку на островах біля західного узбережжя Ірландії. Тут вони побудували ряд великих фортець – Дун Енгус і Дун Конор на островах Аран, а також Дун Балор на острові Торі.

Після висадки лагінів уся Ірландія виявилася розділена між ними і племенами болгів. Приблизно в цей час виникла концепція чотирьох провінцій: Ольстер (Улад), Лейнстер (Лагін), Мюнстер (Муман) і Коннахт. Перетин їхніх кордонів у центрі країни – пагорб Ушнех – став сакральною столицею острова. Цей поділ Ірландії на чотири регіони існує досі.

Остання хвиля кельтських поселенців висадила на острові приблизно в 100 р. до н. е. Вони прийшли з Галлії (сучасна Франція) і стали відомі як гойдели (або гели). Перша група племен, висадила на південному заході Ірландії. Вони підкорили місцевих болгів, але діяли більше переконанням, ніж силою. У Манстері знаходять багато слідів співіснування двох культур.

Друга, численніша, група висунулася вглиб острова по річці Бойн. Вони перемогли місцевих мешканців і заснували місто Тару, що в подальшому стала столицею верховних королів Ірландії і центром нової, п'ятої провінції – Міта (у наш час вже не існує). Також вони захопили Коннахт і Лейнстер. Єдиним місцем, яке протистояло гелам, був Ольстер, де болги все ще панували. Ольстер пручався досить довго і остаточно був підкорений тільки в V ст. [44, с. 18-20].

1.5.4. Соціальний устрій та економіка кельтської доби

Ірландія кельтської доби була поділена на ряд дрібних незалежних королівств, або кланів (туата), кожен з яких мав свого обраного короля. Групи туата нерідко об'єднувалися, але король, який претендував на верховенство в кожній групі, мав пріоритет честі, а не верховну юрисдикцію.

Короля оточувала аристократія, права на землю та майно яких були чітко визначені законом і головним багатством яких була худоба. Великих землевласників підтримували селілі, або клієнти. Ці та інші верстви суспільства обробляли землю і пасли худобу. Окремі сім'ї були основними осередками суспільства і колективно здійснювали право власності на свої ферми і територію. За законом сім'я (файн) несла відповідальність за дотримання закону своїми родичами, кріпаками і рабами.

В Ірландії кельтської доби не було великих міст, а економічною основою суспільства було скотарство та сільське господарство. Основними сільськогосподарськими культурами були пшениця, ячмінь, овес і льон. Землю орали плугами, запряженими волами. Овець розводили переважно заради їхньої шерсті, і єдиною твариною, вирощеною спеціально для забою, була свиня. Додаткову їжу давали риболовля і полювання. Перевезення вантажів по суші здійснювалося на в'ючних конях, оскільки колісних транспортних засобів, мабуть, було небагато. Для морських подорожей використовувався катраг – плетений човен, покритий шкірами.

Найбільш розповсюджені житла того часу – мазані хатини, що знаходилися на захищеній від ворогів території в так званих кільцевих фортецях. Також нерідко селилися на більш безпечних островах біля рік чи озер і навіть робили штучні острови – кранноги.

Протягом першого тисячоліття нашої ери добре розвивалося ремесло. Вовну пряли за допомогою дерев'яного веретена і ткали на ткацькому

верстаті. Верхнім одягом чоловіків і жінок був великий вовняний плащ (брат), закріплений на плечі або грудях шпилькою чи фібулою. Нижнім одягом була довга лляна туніка (лейне), підперезана на талії поясом. Взуття з сиром'ятної або дубленої шкіри носили представники вищих класів. Велика кількість виробів з металу свідчить про використання ірландськими майстрами багатьох технік, що зародилися у Великобританії або на європейському континенті. Головним музичним інструментом того періоду була арфа, що стала одним із символів Ірландії (рис. 43).

Рис. 43. Ірландська арфа

1.5.5. Ірландська міфологія

У першому тисячолітті до нашої ери та першому тисячолітті нашої ери сформувалася багата ірландська міфологія, що мала не тільки спільне коріння з загальними кельтськими міфами, але і власні легенди. Ірландська міфологія складається зі збірок казок, що передавалися від одного до іншого і були записані лише через багато століть. Внаслідок цього вони часто мають багато інтерпретацій і значень, наприклад у деяких легендах Фіонн

мак Камхейл був смертним воїном, тоді як в інших він був гігантом, а королева Маб виступає то як людська королева, то як надприродна істота.

Ірландська міфологія поділяється на чотири основні цикли.

Міфологічний цикл - найстаріший з чотирьох циклів, присвячений легендам про Туата де Дананн. До відомих персонажів міфологічного циклу належать богиня Дананн, Морріган і Луг.

Ольстерський цикл – другий з чотирьох циклів – присвячений історіям про велетнів і воїнів. Серед відомих персонажів Ольстерського циклу – королева Маб, Кухулін і король Конхобар.

Феніанський цикл – третій із чотирьох циклів – присвячений історіям, зосередженим навколо легендарного воїна Фінна мак Кулла та його сина Ойсіна.

Королівський цикл – заключний з чотирьох циклів – поєднує фольклор з реальними історичними подіями і людьми. Серед відомих персонажів циклу – королі Конн, Найл і Брайан Бору, які правили в Ірландії в різний час.

Ірландська міфологія є політеїстичною. В Ірландії був пантеон богів і богинь під назвою Туата де Дананн. Ці божества прибули до Ірландії верхи на хмарах і спустилися, щоб навчити людство навичкам ведення сільського господарства, мистецтвам і магії. Трьома найвидатнішими представниками раси Туата де Дананн були Дагда (головний бог землеробства і родючості), його дружина Морріган (богиня війни і долі) і Луг (бог-порушник клятв і закону). Серед інших божеств відомі Бригід (богиня мудрості та поезії), Діан Чехт (богиня зцілення) та Епона (богиня коней).

Одна з найвідоміших ірландських легенд розповідає про дітей бога моря Ліра. Після смерті їхньої матері Лір одружився з її сестрою, але зла мачуха наклала на дітей закляття, перетворивши їх на лебедів. У цьому вигляді вони і провели 900 років. Закляття спало лише після того, як лебеді почули церковний дзвін (рис. 44).

Рис. 44. Скульптурна композиція Діти бога Ліра в Дубліні

Важливе місце в ірландській міфології займають аос сі – міфологічні істоти, які походять від божеств. За міфами, існували багато різновидів аос сі. Найвідоміші з них банші – духи, які своїм співом чи завиванням віщували людську смерть. Інший різновид казкових істот – пука, які можуть мати різну форму, найчастіше чорного коня. Легенди розповідають, що вони спокушають людей покататися на спині, влаштувавши вершнику жахливу подорож, перш ніж повернути нещасну людину до місця, звідки її забрали. Ще один різновид – лепрекони, маленькі зелені чоловічки, які зберігають скарби, закопані біля підніжжя веселки.

В ірландській культурі аос сі відомі як «добрі сусіди». Місцеві жителі шанують їх і бояться одночасно, оскільки вони можуть бути як доброзичливими, так і злісними істотами залежно від того, як з ними поводяться.

Найвідомішим героєм Ірландії, мабуть, є Фінн мак Кулл, воїн і вождь племені Фіанна. Син друїда, він уже отримав багато ворогів ще до

народження і провів свою молодість, ховаючись від них. Здобувши надприродну мудрість після вживання Лосося знань, Фінн відіграв велику роль у багатьох ірландських міфах, включаючи перемоги над вогнедишним Айленом, одноокиим велетнем Голлом і переслідування закоханих Діармуда та Грайни. Хоча деякі джерела стверджують, що врешті-решт Фінн загинув у бою, інші кажуть, що насправді він ніколи не вмирав, а зараз спить у печері, готовий знову повстати, коли мисливський ріг Фіанни прозвучить тричі.

1.5.6. Ірландія в I тисячолітті нашої ери

Ірландія, опинившись на кордоні римського світу, залишилася незалежною майже випадково. Улітку 82 р. правитель римської провінції Британія Гней Юлій Агрікола став збирати сили для підкорення народу Ірландії, вважаючи, мабуть, не без підстав, що завоювати цю країну можна за допомогою лише одного легіону. Однак невдовзі Агрікола був відкликаний до Риму, і кельтська країна залишилася незалежною.

Численні знахідки римських монет, прикрас, предметів побуту, а також їхні копії, виготовлені вже на місці, в Ірландії, свідчать про те, що торгівля, хоча і не дуже інтенсивна, все ж таки відбувалася. З Ірландії ж римські купці вивозили худобу, шкури, а також ірландських вовкодавів.

Перші письмові документи з історії Ірландії були створені в VII ст. Більш ранні події описуються в ірландських сагах і міфах, які, однак, є досить неточними джерелами. У перші століття нашої ери поступово відбувався процес об'єднання дрібних королівств туата в п'ять основних королівств. Наприкінці IV – початку V ст. в Ірландії правив напівлегендарний король Найл Дев'ять Заручників, який відомий також набігами на Англію та Бретань у Франції. У VI ст. нащадки Найла, які правили в Тарі на півночі Лейнстера, претендували на те, щоб бути

правителями трьох провінцій: Ольстера, Коннаута і Міта. Пізніше вони проголосили себе королями всієї Ірландії, хоча їхня влада рідко поширювалася на Мюнстер або більшу частину Лейнстера. Дві гілки нащадків Найла чергувалися як королі Ірландії з 734 по 1002 р. З часом претензії на титул верховного короля стали висувати і правителі Мюнстера, які зі своєї столиці в Кешелі поступово нарощували силу, ведучи з Коннахтом боротьбу за регіон, який пізніше став графством Клер. Але лише за правління короля Брайана Бору на початку XI ст. Мюнстер став достатньо сильним, щоб забезпечити справжню верховну владу над усією Ірландією (рис. 45).

Рис. 45. Королівства Ірландії

У британських текстах римської доби приблизно з середини III ст. часто згадуються набіги ірландців. У другій половині IV ст., коли римська влада в Британії почала серйозно слабшати, набіги стали безперервними, поселення ірландців були засновані вздовж західного узбережжя Британії і широко поширені в Уельсі і Шотландії. З початку V ст. правителі

ірландського королівства Дал Ріада в Північному Антрїмі поширили свою владу на ірландців, які вже оселилися в Аргайлі та на сусідніх островах. Зрештою шотландське королівство Дал Ріада відокремилося від ірландського.

1.5.7. Християнство в Ірландії

Визначну роль у розповсюдженні християнства на Британських островах відіграв святий Патрік (рис. 46). За офіційною біографією святого Патріка, він народився в кінці IV ст. у Британії, що перебувала тоді під римським пануванням, у сім'ї римських громадян. З народження його звали Мевін Суккат. Незважаючи на те, що батько хлопчика був дияконом місцевої церкви, Мевін у ранні роки свого життя не був прихильником віри в єдиного бога. Коли йому було 16 років, його захопили в полон пірати. Мевіна продали в рабство в Ірландію, де він шість років пас худобу. Саме там молодий чоловік прийшов до християнської віри. За переказами, юнак несамовито молився, і Бог вказав йому, як врятуватися з полону, завдяки чому Мевін повернувся до Британії. Незабаром він покинув отчий дім і попрямував до Галлії (територія сучасної Франції), щоб стати служителем церкви. Після декількох років служби він був посвячений у єпископський сан і названий Патріціусом (Патріком), що означає «Батько своїм людям». У 30-ті рр. V ст. майбутній святий за дорученням римського Папи Целестіна I почав свою місію в Ірландії. Незважаючи на спротив місцевих друїдів, Патрік зумів навернути в християнську віру верховного короля Ірландії та знищив культ язичницьких божеств, яким приносилися людські жертви. Також вважається, що він дав Ірландії писемність і вигнав з країни всіх змії (Ірландія дійсно є країною, у якій взагалі нема змії). За легендою, Патрік, колишній християнський місіонер, пояснював язичникам догмат про Трійцю на зрозумілому і доступному їм прикладі – листку конюшини

(трилисника): «Бог єдиний у трьох особах, як три листки, що ростуть від одного стебла». За твердість віри бог обіцяв Патріку, що Ірландія піде під воду за сім років до кінця світу, щоб уникнути горя і лих, і Святий сам буде судити ірландців у день Страшного Суду. Помер Патрік 17 березня 493 (за іншою версією, 461) р. [20, с. 114–119].

Рис. 46. Святий Патрік

Після смерті Патріка в Ірландії протягом VI-VII ст. склалася масштабна чернеча система. Ірландські ченці вели проповіді серед язичницьких племен у Шотландії та на півночі Англії, а також на широкій території Західної Європи, особливо між Рейном, Луарою та річкою Рона. Заснування в 563 р. святим Колумбою монастиря Айона біля північно-західного узбережжя Шотландії послужило базою для кельтської християнізації Шотландії. Інший монастир у Ліндісфарні, що лежить біля узбережжя англосаксонського Королівства Нортумбрія, сприяв просуванню християнства в Північній Англії. Ще один ірландський місіонер Святий Колумбан (близько 543-615 рр.) заснував монастирі в Люксеї поблизу Аннегре у Вогезах і Боббіо на півночі Італії, що стали важливими центрами християнського вчення. Однак Колумбан вступив у конфлікт не тільки з правителями Галлії з династії Меровінгів, але і місцевою церковною адміністрацією, що з часом призвело до витіснення римською церквою ірландського впливу в Європі.

1.5.8. Огамічний алфавіт

У давні часи кельтські народи користувалися огамічною писемністю, витісненою згодом латиницею. Матеріалом для письма служили дерево і камінь. Камені з огамічними написами зустрічаються по всій Ірландії (виявлено близько 400 таких написів). Багато текстів знаходять на каменях, що служили або пам'ятниками, або територіальними орієнтирами. Кілька каменів в Уельсі та Корнуолі мають двомовні написи на огамі та латині. В ірландських сагах можна знайти свідчення, що огам також використовувався для коротких повідомлень на дереві чи металі. Деякі з цих послань призначалися для магічних цілей. Також є згадки, що за допомогою огама вели різні записи – генеалогії, списки майна і ділових операцій.

Коли точно виник огам, невідомо. Збережені пам'ятники в Ірландії та Британії, написи на яких висічені алфавітом огам, датуються V–VI ст. Знаки-букви огамічного алфавіту являють собою від однієї до п'яти рисок. Вони розташовуються під кутом або прямо відносно осі напису (рис. 47).

Рис. 47. Огамічний алфавіт

Знаки нібито нанизані на вісь. Напрямок письма – зліва направо, згори вниз, на каменях записи висікалися частіше знизу вгору. Знаків, що розділяють слова, не було, початок і закінчення тексту позначалося куточками (як знаки в математиці «більше», «менше»). Інша особливість, що відрізняє огам від інших алфавітів, – алфавітний порядок. Букви зібрані в чотири групи, по п'ять букв у кожній. Приголосні звуки позначалися

рисками, голосні – спочатку точками, пізніше також рисками, але меншого розміру. Перша група призначена для звуків b, l, n, f, s; друга – h, d, t, c, q; третя – m, g, ŋ, z, r; четверта – a, o, u, e, i. Крім основних 20 знаків, були додаткові, призначені для позначення дифтонгів: eo, oi, ui, io, ae.

Огамічний алфавіт часто називали деревним алфавітом, оскільки кожному знаку відповідав не тільки звук, але і певна рослина і божество. Рослини друїди групували за певною системою, що перейшла і на побудову огамічного алфавіту.

У VIII-IX ст. огам був витіснений спочатку скандинавськими рунами, а згодом латиницею. Втім, він продовжував ще довгий час існувати в Ірландії як тайнопис. Огам також використовувався для нотаток у рукописах аж до XVI ст.

1.5.9. Освіта та мистецтво Ірландії в ранньому середньовіччі

Коли християнські місіонери прибули до Ірландії, вони зіткнулися з уже процвітаючою системою освіти під опікою давнього освіченого класу філідів (учених). Сама школа включала курс навчання з сімома зростаючими класами. Увесь курс тривав дванадцять років, і кожному року була призначена певна навчальна програма. Щоб завершити курс, учень навчався в основному граматиці, філософії та поезії. Філіди користувалися дуже високим соціальним статусом, створюючи твори з історії, топографії, романтичні і героїчні оповіді, юридичні трактати. Звичайно всі настанови філідів були усними. Потрібна була поява християнства та монастирських шкіл, щоб записати ці досягнення.

З V по VII ст. по всій Ірландії швидко зростала кількість монастирів, заснованих християнськими місіонерами. При багатьох з цих монастирів були монастирські школи. У цих школах ченці вивчали християнських авторів, теологію, канонічне право, також вивчали і переписували римських авторів – Вергілія, Горація, Ювенала та інших. З часом до навчальної

програми монастирських шкіл були додані грецька мова та іврит. З багатьох країн Європи до Ірландії їхали учні. У «темні віки» раннього Середньовіччя Ірландія стала одним з центрів освіти і науки. Вивчалася в монастирських школах і ірландська мова. Саме цим школам зобов'язана своїм збереженням більшість стародавньої ірландської літератури.

Прийняття християнства зробило необхідним поєднати хронологію ірландських традицій, історії та генеалогій з подіями, описаними в Біблії. «Книга вторгнень», у якій ірландська історія була пов'язана з подіями Старого Завіту, була яскравим прикладом цього процесу.

Ірландські книжники започаткували так званий острівний стиль мистецтва, використовуваний у першу чергу при створенні рукописів. Початкові букви в рукописах були виділені, як правило, хитромудрою стрічкою та зооморфними візерунками. Найвідомішим з ірландських рукописів є Келльська книга, копія чотирьох Євангелій, яку почали створювати в кінці VIII ст. у монастирі Айона, а після набігу вікінгів завершили в монастирі Келлс у графстві Міт, а також Євангелія з Ліндісфарна та книга Дарроу. Цей звичай поширився з Ірландії в англосаксонську Англію та ірландські монастирі на європейському континенті. Крім ілюстрованих рукописів, острівний стиль використовувався також при створенні виробів з металу та різьблення по каменю, особливо на кам'яних хрестах. Поверхні предметів прикрашалися незвичайним малюнком (рис. 48).

Рис. 48. Ардаська чаша

1.5.10. Напади скандинавів і їхні наслідки

Найбільш ранній зареєстрований набіг вікінгів з Норвегії стався в 795 р. на острів Ратлін поблизу графства Антрім. У 798 р. вони здійснили набіги на королівство Брега поблизу північної частини Дубліна. У тому ж році нападу зазнав і шотландський монастир Айона. Ці початкові набіги включали швидкий десант, а потім розграбування місцевих поселень і монастирів і швидкий відступ назад до моря. До 802 р. набіги поширилися по всьому західному узбережжю аж до острова Скелліг і розташованого там стародавнього монастиря. До 832 р. напади посилювалися, коли флотилії кораблів вікінгів прибули на Бойн, до Дубліна і перетнули гирло річки Шеннон. Вони забрали запаси, багатство та рабів. У 838 р. вони захопили і укріпили два порти, Аннагассан і Дублін, а в 840-х рр. здійснили серію масштабних вторгнень на північ країни. Ці загарбники були вигнані Аедом Фінліатом, верховним королем з 862 по 879 р. [20, с. 198, 199].

У 853 р. вождь вікінгів Олаф Білий взяв під контроль Дублін. Він одружився з дочкою ірландського короля Аеда Фіннліата. Союзи між вікінгами та ірландськими вождями стали звичними, оскільки присутність скандинавів стала політичною неминучістю, яку слід було визнати і з якою слід було мати справу. Наступні десятиліття стали часом воєн, які йшли з перемінним успіхом (рис. 49).

У 902 р. ірландці розгромили вікінгів при Дубліні. Друга хвиля нападів почалася в 914 р., коли великий флот вікінгів спустошив Мюнстер. Вони взяли Уотерфорд у 914 р. і Лімерік у 920 р. Натомість у 944 р. король Тари розбив дублінських вікінгів. Поступово, не відмовляючись повністю від піратства, вікінги стали торговцями в тісній співпраці з ірландцями, і їхні торгові міста стали новим елементом у житті країни.

Рис. 49. Корабель вікінгів в музеї Дубліна

Наприкінці X ст. боротьбу проти вікінгів очолив Брайан Бору з Далкайса в графстві Клер. Спочатку він переміг вікінгів у Мюнстері. Потім у 977 р. Брайан Бору уклав угоду зі своїм супротивником Маелем Сечнайлом II, королем Тари. Вони досягли домовленості про те, що Брайан Бору буде правити південною частиною країни, а Маель Сечнайл II – північною. У 998 р. ірландські королі здійснили спільний похід проти дублінських вікінгів, вони навіть брали участь у рейді проти дублінських вікінгів у 998 році. До 1000 р. Брайан Бору підкорив Дублін і врешті-решт змусив Мела Сечнайла II визнати його верховним королем усієї Ірландії.

Вікінги знову підняли повстання в 1012 р., їм на допомогу прийшли співвітчизники з Оркнейських островів та острова Мен. У вирішальній і надзвичайно кровопролитній битві при Клонтарфі загинули і Брайан Бору, і вожді вікінгів. Поразка вікінгів у битві при Клонтарфі фактично ознаменувала кінець їхнього правління в Дубліні [32, с. 68, 69].

Смерть Брайана Бору ознаменувала період подальших міжусобиць серед ірландських правителів. Верховні королі правили в Ірландії, але вони не були визнані рядом провінційних королів. Період міжусобиць тривав до 1169 р. і початку англо-нормандського вторгнення.

Спадщина вікінгів в Ірландії велика. Ними були засновані міста Дублін, Корк, Лімерік і Уотерфорд, Вперше було використано в Ірландії в епоху вікінгів і карбування монет.

1.6. Шотландія в давнину та ранньому середньовіччі

1.6.1. Заселення Шотландії в первісну добу

Перші свідчення про поселення людей у районі, пізніше відомому як Шотландія, датуються VIII тис. до н. е. Найдавніші мешканці Шотландії – мисливці та рибалки епохи мезоліту. Їхні поселення на західному узбережжі, поблизу Обана, позначені великими покладами викинутих раковин моллюсків. Останки також свідчать, що поселенці в гирлі річки Форт добували м'ясо викинутих на берег китів.

На початку IV тис. до н. е. фермери неоліту почали вирощувати злаки та розводити велику рогату худобу та овець. Вони заснували поселення на західному узбережжі і далеко на півночі, аж до Шетландських островів. Багато хто будував колективні камерні гробниці, такі як курган Мейсхау на Оркнейських островах – найвідоміший приклад таких гробниць у Великобританії.

Типовою археологічною культурою доби неоліту в Шотландії є Скара-Брей, що отримала свою назву від неолітичного селища, що було засновано близько 3100 р. до н. е. і процвітало, принаймні, до 2500 р. до н. е. Як і всі найвідоміші і значущі археологічні знахідки, це стародавнє поселення було відкрито випадково. П'ять тисяч років тому на острові на північ від Шотландії процвітало якесь співтовариство людей, проте і сьогодні їхні будинки виглядають так, ніби жителі пішли тільки вчора. Вони мали центральне опалення, туалети з системою каналізації, меблі та водні резервуари. Самі будівлі і всі меблі в них майстерно виготовлялися з

каменю. Кам'яні ліжка вистилалися вереском або соломою. Кам'яні резервуари забезпечували збір дощової води. Дахи складалися з плит торфу і оленячих шкір, укріплених шкіряними мотузками; шкіри також використовувалися як ковдри (рис. 50). Риба і молюски становили основу їхнього прожитку.

Рис. 50. Скара-Брей

Спочатку було зведено десять будівель, у яких могло проживати понад п'ятдесят осіб. Усі будинки були схожі один на одний і з'єднувалися підземними проходами, були округлі в кутах, щоб зменшити опір сильним вітрам, низькі стелі максимально зберігали тепло, на вулицю вели одні великі дерев'яні двері. Будинки частково вкопувалися в землю для кращої ізоляції від холоду. Ученим нічого не відомо як про етнічну приналежність мешканців, так і те, чому в один день вони зібралися і пішли звідти, не захопивши навіть начиння. Аналогічне поселення, більше за розміром, але гірше збережене, виявлено в 10 км на південний схід, у Барнхаузі.

Представники культури дзвоноподібних кубків, мігрували до Східної Шотландії з Північної Європи, імовірно, приблизно в 1800 р. до н. е. Вони ховали своїх померлих в окремих могилах і були піонерами в обробці бронзи. Найбільш вражаючими археологічними пам'ятками Шотландії бронзового віку є кам'яні кола, нібито призначені для релігійних церемоній,

такі як кола в Калланіші в Льюїсі та Бродгарі на Оркнейських островах, останні мають діаметр понад 90 м.

Приблизно з 700 р. до н. е. на території Шотландії розпочався залізний вік і відбулись значні зміни в складі населення. Однією з ключових подій середини I тис. до н. е. став перехід від відносно теплого і сухого клімату до більш прохолодного і вологого. Цей період був відзначений появою гірських фортив, оборонних споруд, що мають кам'яні вали з внутрішнім каркасом з дерева. Деякі з цих фортив датуються VII-VI ст. до н. е. Прикладом такого форту є Абернеті поблизу Тей. З 100 р. до н. е. на крайній півночі Шотландії і північних островах з'явилися так звані «брохи». Це були високі круглі вежі, що на Шетландських островах досягають майже 15 м у висоту (рис. 51). Жителі брохів, можливо, періодично вели війну з будівельниками фортець на півдні. З іншого боку, існує припущення, що ці два народи, можливо, були спільними предками піктів. З другої половини I ст. н. е. на території Шотландії з'являються предмети кельтського походження. Яскравим прикладом є масивні бронзові нарукавники, прикрашені кельтським орнаментом, знайдені в північно-східній Шотландії. Вчені припускають, що частина кельтського населення переселилося на територію Шотландії під тиском римлян.

Рис. 51. Фортеця – брох

Ураховуючи кліматичні умови, вирощування зернових культур мало невелике значення в економіці. Основними заняттями перших шотландців були скотарство, рибальство та збиральництво. Поступово виділилася войовнича аристократія, зброя і спорядження якої з бронзи і заліза збереглися в декількох екземплярах.

1.6.2. Спроби римського завоювання Шотландії

Гней Юлій Агрікола, римський віце-король Британії з 77 по 84 р., був першим римським полководцем, який активно діяв у Шотландії. Він розгромив місцеве населення в битві біля Граупійських гір у 84 р. Наступного року він був відкликаний, і його політика стримування ворожих племен у високогірній зоні, що втілювалася в будівництві фортеці легіонерів у Стретморі, не була продовжена, а тактика була логічною, якщо Шотландія мала бути підкорена, але, імовірно, потребувала залучення більшої кількості військ, ніж могла дозволити загальна стратегія Римської імперії [30, с. 3, 4].

Імперія перейшла до оборонної тактики і в період з 122 по 128 р. між річками Тайн і Солуей-Ферт була збудована стіна Адріана, що мала стати постійним північним кордоном Римської Британії. Єдиний інший період, коли була здійснена спроба наступальної політики, був приблизно з 144 по 190 р., коли між Фортом і Клайдом була зведена Антонінова стіна, названа на честь імператора Антоніна Пія. Але вона невдовзі була покинута і зруйнована внаслідок нападів північних племен.

Імператор Септимій Север керував відновленням стіни Адріана з 209 по 211 р., і після цього в південно-східній Шотландії, схоже, майже століття панував мир. У IV ст. відбувалися послідовні набіги з півночі від стіни. Тим не менш, контакти між римлянами та мешканцями Шотландії не зводилися лише до війн. У Хаустедсі, приблизно посередині стіни Адріана, археологи

виявили ринок, де північні племена обмінювали худобу та шкури на римські товари.

1.6.3. Королівства піктів, скоттів, бриттів та англів на території Шотландії

Приблизно з 400 р. почався тривалий період, про який письмові свідчення мізерні. Через географічне положення Шотландії там утворилося два різних суспільства. У центрі Шотландії розташовані гори – до півночі і на захід, а за ними лежить безліч островів. На низинному сході і півдні пагорби більш пологі, а більша частина місцевості подібна до англійської – багата, гостинна, її легко обробляти. На північ від «лінії Нагір'я» – так називають кордон між Нагір'ям і Лоулендом – люди залишалися пов'язаними зі своїми сімейними кланами. На південь і схід від неї суспільство легше піддавалося впливу змін, що відбувалися в Англії.

Населення Шотландії – чотири різні групи людей. Основна група – пікти – заселяла переважно північ і північний схід. Мабуть, саме вони були найпершими мешканцями Шотландії. Про походження піктів існують різні теорії. Дуже ймовірно, що пікти – не кельти, а може, навіть і не індоєвропейці. Пікти відрізнялися від кельтів тим, що успадкували свої права, імена і власність від матерів, а не батьків. Спочатку пікти являли собою просто союз племен, і тільки до VI ст. у них сформувалися кілька державних утворень, що пізніше стали королівствами піктів. Вважається, що на ранньому етапі свого існування було кілька незалежних піктських королівств – від двох до шести. Втім, достовірно відома назва тільки одного з них – Фортріу. Але вже до середини VI ст. фіксується єдине королівство піктів з першим більш-менш історичним королем – Бріде I, сином Маелкона [1, с. 9]. Піктське суспільство поділялося на три групи: друїди, вершники і народ. Друїди були жрецьким прошарком, посередниками між народом і

богами. Крім того, вони наділялися широкими політичними правами і займалися навчанням дітей. Проміжним прошарком суспільства піктів були вершники: воїни і представники королівської сім'ї. При небезпеці зовнішньої загрози терміново збиралася військова рада, у якій брали участь усі озброєні чоловіки. Скликання цієї ради вважалося початком війни; брязканням зброї і криком народ висловлював свою згоду з рішеннями ради. Пікти були відомі своєю відвагою і мужністю, причому жінки билися так само відважно, як і чоловіки. Одяг піктів не відрізнявся різноманітністю. Як писалося, у бій вони одяг особливо не надягали, та ще й наносили на тіло безліч малюнків чи навіть тату. В інший час одяг складався з сорочки до колін, для якої використовувалися вовна, льон або кудель. Поверх сорочки пікти зазвичай одягали накидку або плащ, що закривають верх тулуба. Ходили пікти зазвичай босоніж, за що і отримали від своїх ворогів образливе прізвисько «червононогі» (рис. 52).

Рис. 52. Озброєння воїна-пикта

Скотти з Дал Ріади в Північній Ірландії колонізували район Аргайл, імовірно, наприкінці V ст. Вони довго підтримували постійний зв'язок з

Ірландією, і шотландська та ірландська гельська мови не відрізнялися одна від одної аж до пізнього середньовіччя. Шотландська Дал Ріада незабаром поширила свій культурний і військовий вплив на схід і південь, хоча один з її найвідоміших королів, Ейдан, зазнав поразки від англів у 603 р. під Дегсастаном, неподалік від пізнішого шотландського кордону.

Бритти, які розмовляли бретонсько-кельтською мовою, колонізували Шотландію з півдня, імовірно, починаючи з I ст. Вони поступилися контролем над Південно-Східною Шотландією англам на початку VII ст. У британській героїчній поемі «Гододдін» описується етап цього процесу. Збереглося британське королівство Стратклайд на південному заході Шотландії зі столицею в Думбартоні.

Англи були германомовними загарбниками, які прийшли через Північне море. Оселившись у Британії у V ст., вони на початку VII ст. створили Королівство Нортумбрія, що простягалось від Хамбера до Форту. Вирішальний удар по їхньому просуванню на північ був завданий піктами в 685 р. у битві при Нехтансмері в Ангусі (рис. 53).

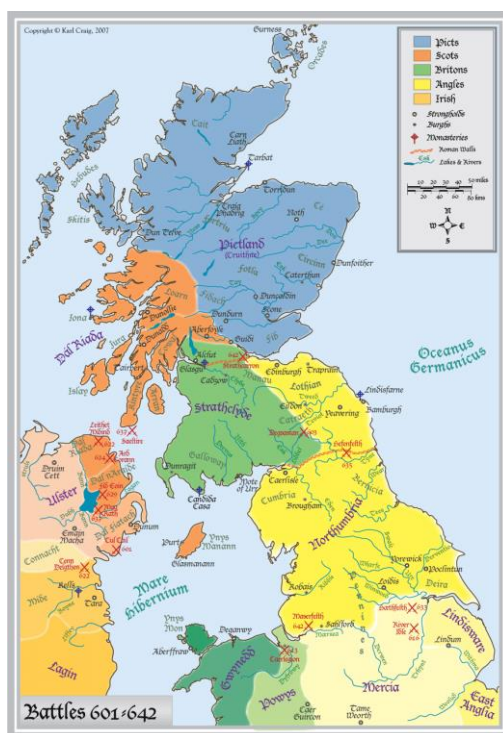

Рис. 53. Шотландія та Північна Англія на початку VII століття

1.6.4. Християнство в Шотландії

Християнство було введено в Шотландії в пізньоримські часи. Першим хрестителем скоттів став святий Нініан, який у 397 р. заснував монастир у Вітхорні і став першим єпископом Галлоуея. Продовжувачем справи Нініана став святий Колумба, який у 563 р. разом з 12 учнями заснував монастир в Айоні на Гебридських островах. Монастир в Айоні став центром християнства серед кельтського населення Шотландії. Вважається, що Колумба вплинув на навернення піктів у християнство і багато зробив для політичної підтримки короля скоттів Ейдана [31, с. 4].

Інший монах – святий Ейдан, тезка короля, приніс християнську церкву в Нортумбрію в 630-х рр., заснувавши свій монастир у Ліндісфарні (рис. 54).

Рис. 54. Монастир в Ліндісфарні

На синоді у Вітбі в 664 р. король Нортумбрії, якому довелося вибирати між кельтським і римським варіантами християнства, обрав римську версію. Існували розбіжності щодо таких обрядів, як дата Великодня, але ніхто не вважав кельтських ченців розкольниками.

На початку VIII ст. церква піктів і шотландців прийняла римські звичаї в таких питаннях, як Великдень. Однак церква в Шотландії багато в

чому залишалася кельтською до XI ст. У ній усе ще домінували громади духовенства, що називалися селіде. Представники цих громад вели чернечій спосіб життя, хоч не приймали постригу в монахи, що відповідало племінній природі суспільства.

Наприкінці VIII ст. розпочалися набіги вікінгів на узбережжя Британії, що завдало тяжкого удару християнській церкві. У 790-х рр. Ліндісфарн і Айона були розграбовані, а монахи вимушені тікати звідти. До середини IX ст. почалося заселення скандинавами західних і північних островів, а також Кейтнесса і Сазерленда.

1.6.5. Виникнення об'єднаного королівства скоттів і піктів

У 843 р. король Дал Ріади Кеннет I Макалпін став королем піктів і об'єднав держави піктів і скоттів (рис. 55).

Рис. 55. Король Кеннет Макалпін

Кеннет, можливо, претендував на піктський престол за законом про спадщину по материнській лінії; імовірно також, що пікти були ослаблені нападами скандинавів. Поступово гелльська мова змогла витіснити піктські

діалекти. Трохи пізніше в результаті асиміляції пікти і зовсім припинили своє існування як окремий народ. Скандинавська загроза допомогла об'єднати нове королівство Альба. Його територія, що простягалася від сучасних Аргайла і Б'ют до Кейтнесса, займала більшу частину Південної і Центральної Шотландії, а Данкельд став його релігійною столицею [35, с. 10, 11].

Альба була однією з небагатьох областей на Британських островах, що витримала навали вікінгів. Давній зв'язок з Ірландією був розірваний, коли на західних островах і в Ірландії був створений кордон скандинавських поселень. Оскільки північна Англія також була завойована скандинавами та датчанами, Альба опинилася в ізоляції. Зі зміцненням Англійського королівства його королі, які зіткнулися з нападами скандинавів, визнали корисним досягти взаєморозуміння з Альбою. У 945 р. Едмунд I Англійський позичив Малькольму I Альбському всю Камбрію, що включала землі по обидва боки західної половини пізнішого англо-шотландського кордону. Наприкінці X ст. за подібною угодою шотландський король отримав Лотіан на сході. Шотландці підтвердили свою владу над Лотіаном від Форту до Твіду, коли близько 1016 р. Малкольм II розгромив нортумбрійську армію під Кархемом. Приблизно в той же час Малкольм II посадив свого онука Дункана I на трон британського королівства Стратклайд. Дункан змінив Малкольма на троні Альби в 1034 р. і приєднав Стратклайд до королівства шотландців [35, с. 12, 13].

За кельтською системою спадкоємства, відомою як таністрія, королю міг наслідувати будь-який чоловік з роду дербфайн, сімейної групи з чотирьох поколінь. Членам бічних гілок нерідко віддавали перевагу перед нащадками, і наступник, або таніст, міг бути названий за життя його попередника. Ця система на практиці призводила до багатьох змін влади шляхом вбивства попередника. Так, Дункан I був убитий його двоюрідним

братом Макбетом у 1040 р., а Макбет був убитий Малкольмом Кенмором (сином Дункана, згодом Малкольмом III Кенмором) у 1057 р.

У другій половині XI ст. назва Альба почала зникати, і кожного короля, принаймні в ретроспективі, зазвичай називали «королем Шотландії». Перше письмове використання цієї назви, що дійшло до нас, було зроблене Дунканом II, «королем Шотландії», у 1094 р.

1.7. Уельс до нормандського завоювання

1.7.1. Первісна доба в Уельсі

Перші докази перебування ранніх людей в Уельсі можна знайти в печері Понтневід, що датуються 250 тис. років: зразки грубих кам'яних знарядь праці, рештки тварин, на яких полювали і їли, і навіть людські кістки.

З появою людини сучасного фізичного типу збільшується різноманітність знарядь праці, використовуваних в Уельсі. Найдавніше поховання було досліджене в печері Павіланд: рештки людини молодого віку вкривав шар червоної вохри, поруч знаходилися предмети поховального інвентарю.

Ці перші поселенці зіткнулися з суворим кліматом, на більшу частину часу опинившись у владі льодовикового періоду. Близько 10 тис. років тому клімат потеплішав, льодовики відступили, і їхнє місце зайняли ліси. Замість полювання на стада північних оленів і мамонтів люди полювали на оленів, ловили рибу і збирали рослини.

Цей спосіб життя мисливців-збирачів тривав приблизно до 4500 р. до н. е., коли землеробство було завезено до Британії з континенту. Разом з появою нових культур і тварин з'явилося гончарство, почався розвиток торгових шляхів, що простягалися і через територію Уельсу.

Найвідомішими археологічними пам'ятками Уельсу доби неоліту є мегалітичні гробниці (рис. 56) [27, с. 11–13].

Рис. 56. Мегалітична гробниця в Уельсі

Бронзова доба на території Уельсу розпочалась близько 2500 р. до н. е. і тривала до середини першого тисячоліття нашої ери. На території Уельсу оселилися представники культури дзвоноподібних кубків. Нові способи поховання передбачали кремацію людей і поховання їх у глиняних урнах під великими земляними курганами. Ці землеробські народи оселилися в різних частинах Уельсу, мігруючи зі своїми стадами домашніх тварин залежно від пори року.

Після 1400 р. до н. е. клімат нагір'я став холоднішим, а височини були майже непридатні для життя.

В Уельсі склалися традиції виготовлення бронзових знарядь праці, особливо сокир. У II тис. до н. е. мідь і золото видобували, виплавляли та обробляли в Уельсі, про що свідчать нещодавні відкриття мідних шахт, а також часті знахідки бронзових знарядь праці та зброї і прикрас із золота. Вони використовувалися для обміну між представниками різних груп населення (рис. 57).

Рис. 57. Золота прикраса бронзової доби

Боротьба за землю призводила до постійних війн і сутичок. Одним з наслідків цього стало будівництво фортець на пагорбах, що іноді були щільно забудовані житловими спорудами. Багато людей жили в круглих будинках на невеликих огорожених фермах, про їхні повсякденні заняття свідчать невеликі колекції довговічних артефактів, таких як веретеноподібні колотівки, жорна для подрібнення зерна або залізні знаряддя праці. Найдавніша з таких фортець Уельсу – Дінорбен, датується приблизно 1000 р. до н. е. Усього в Уельсі знайдено близько 600 фортець на пагорбах, розміри яких варіюються від великих громадських ділянок площею понад 5 га до невеликих кіл, що, імовірно, оточували єдину ферму.

Залізна доба розпочалася в Уельсі близько 700 р. до н. е. Її початок пов'язаний з приходом кельтських племен, які принесли латенську культуру, названу на честь селища у Швецарії. Найдавніші залізні предмети – меч, наконечник списа та серп, знайдені в Ллін-Форе, датуються VII ст. до н. е.

До IV ст. кельти удосконалили обробку металу, виготовляючи мечі з довгими лезами, що повністю замінили попередні бронзові мечі. Вони також вміли стискати залізні кільця для виготовлення бочок і коліс зі спицями.

Люди залізного віку жили в основному в круглих будинках у захищених гірських фортах, яких особливо багато в Уельсі, таких як Пен

Дінас (поблизу Аберіствіта), Тре'р Сейрі на півострові Лъен, Кер Дрюін (поблизу Корвена).

Соціальна структура складалась із розширених сімейних об'єднань або кланів, які, об'єднуючись з іншими, утворювали племена. Вважалося, що чисельність великих племен становила кілька тисяч осіб. Серед них відомі демети, які жили на родючих землях Пембрукшира і більшої частини Кармартеншира; силури з району, який зараз охоплює Брекон-Біконс і долини Південного Уельсу; ордовики, чия територія займала більшу частину сучасного середнього Уельсу і частину Північного і західного Уельсу; гангани з півострова Лъен і декеанглі, які жили в основному в районі між річками Клуїд і Ді.

Судячи з розмірів і вмісту поховань у них було структуроване суспільство, наприклад вождів племен ховали з колісницями та прекрасними творами мистецтва, воїнів ховали з мечами та зброєю, а простих людей – з предметами домашнього вжитку, такими як поліровані бронзові дзеркала. Кельтські жінки також брали участь у військових походах свого племені. Однією з груп, що користувалися винятковою пошаною, були друїди. Острів Англіс був місцем особливого значення для валлійських друїдів.

Кельти славилися виготовленням високоякісного одягу з льону і вовни, тканих на ткацьких верстатах, що зшивали голками з кістки, бронзи і заліза. Вони також фарбували свій одяг у яскраві кольори, використовуючи корінь марени для червоного кольору, вельд і вату для синього.

Кельти були майстерними фермерами. Вони вирощували пшеницю, овес, жито, ячмінь і просо, зберігаючи зерно в піднятих зерносховищах і ямах під землею. Вони розводили переважно велику рогату худобу, але також тримали гусей і вирощували овець, свиней і кіз.

Оскільки оборона території ставала все більш важливою, розвивалися захищені поселення на вершинах пагорбів. Вважається, що городища

залізного віку були вперше побудовані приблизно в 500 р. до н. е. і використовувалися аж до захоплення цього району римлянами, а можливо, і пізніше. Більшість городищ, що збереглися, є відносно скромними оборонними спорудами, які склалися з невеликої кількості круглих будинків і з'єднаних з ними споруд, таких як загопи для худоби та зерносховища. Вони були оточені оборонним ровом і насипом або обшивкою з частоколом зверху. Городища були різних форм і розмірів, деякі з них були дуже великими. Для зведення фортечних валів використовувалися камінь, земля і деревина (або суміш матеріалів). Багато городищ також використовували природні скелі або круті схили як захисні споруди.

1.7.2. Римська доба в Уельсі (I-IV ст.)

Завоювання Уельсу римлянами розпочалося в 48 р., через п'ять років після початку вторгнення римлян до Британії. Опір римлянам очолив британський вождь Каратак, який шукав притулку у силурів після того, як племінна столиця його батька в Камулодунумі була захоплена під час вторгнення Клавдія в 43 р. Римському губернатору Осторію довелось витратити три роки для того, щоб розгромити війська Каратака і взяти його в полон. Втім, у 52 р. силури завдали тяжкої поразки римлянам.

Губернатор Светоній Пауллін у 58-61 рр. підкорив південну частину країни і атакував фортецю друїдів на острові-святилищі Англсі. Однак повстання королеви іценів Боудікки відволікло римлян від подальшого просування в Уельсі [28, с. 21–25].

Лише в часи правління імператора Веспасіана римлянам вдалося встановити контроль над більшістю територій Уельсу. Цю справу завершив Юлій Агрікола (77-84 рр.). У перший же рік свого перебування на посаді губернатора він розгромив ордовиків і захопив острів Англсі. Приблизно до

90 р. більшість корінних валлійських племен були розгромлені, і майже вся територія, що стала Англією та Уельсом, потрапила під владу Риму (рис. 58).

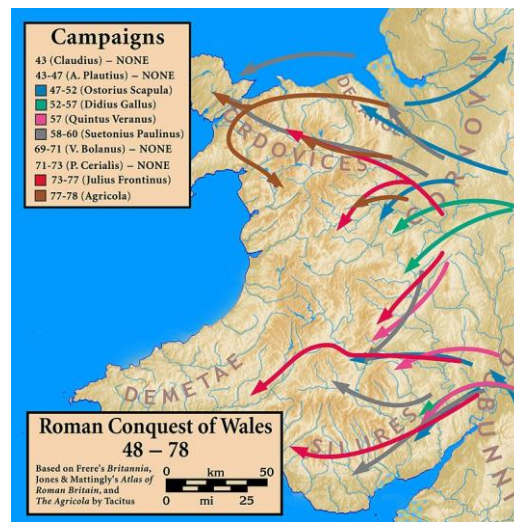

Рис. 58. Римське завоювання Уельсу

Римляни розділили свою нову провінцію Британію на цивільну рівнинну зону і високогірну військову зону. Для захисту кордону були побудовані три великі фортеці: Йорк, Честер та Іска Силурум біля річки Уск. Це місце стало фортецею другого легіону Августа і найважливішим римським об'єктом в Уельсі. Іска Силурум зараз відомий як Каерлеон-на-Уску. У Каерлеоні налічувалося близько 5600 осіб населення, і за його стінами був зведений кам'яний амфітеатр для проведення гладіаторських боїв. Його кам'яний фундамент зберігся і донині.

Оскільки Уельс входив до їхньої військової зони, римляни побудували щонайменше 30 допоміжних фортів, з'єднаних прямими дорогами на відстані денного переходу один від одного. Один з найбільших був побудований у Гаері, за дві милі вище за течією від Брекона, а інший - у Лланіо (рис. 59).

Рис. 59. Римський форт в Кардіффі

Північний захід Уельсу, населений ордовіками, залишався джерелом постійної небезпеки для римлян протягом багатьох поколінь. Поселення вирости навколо великих римських фортів Каерлеон, Карнарвон і Кервент. Римляни надали право будувати «цивітас», або самоврядне місто, племенам, лояльність яких була гарантована. Віроконій, нині Роксетер, на землях племені корновіїв з часом перетворився на четверте за величиною місто Римської Британії. У цих містах були всі зручності, притаманні римським містам: громадські лазні, форум, базиліка, храми і будинки торговців. У часи пізньої Римської імперії Британія була розділена на чотири частини. Уельс був частиною Британії Прима, столиця якої знаходилася в Кіренчестері.

Вищі класи Уельсу прийняли атрибути римської цивілізації, включаючи державну релігію. Безліч інших релігійних культів мали своїх прихильників, і друїдизм вижив, незважаючи на всі зусилля римлян викоринити його. Римляни намагалися підірвати вірність старим кельтським богам, пов'язавши їх з римськими богами. Так, наприклад, римський бог Марс був пов'язаний з кельтським Окулусом. Багато хто з давніх кельтських богів з часом перетворилися в людських героїв, оспіваних у переказах «Мабіногіон».

Коли в IV ст. християнство стало офіційною релігією імперії, воно швидко набуло популярності в Уельсі. До кінця цього століття християнство практично стерло сліди попередніх кельтських релігій. Однак, принаймні спочатку, воно було релігією міст. Основна маса населення продовжувала поклонятися, як і раніше, дивній суміші містичних культів і спотворених версій римських і кельтських вірувань.

Хоча мовою аристократії та романізованих міст була латина, переважна більшість населення все ще розмовляла кельтськими мовами.

В економічному плані Уельс залишався досить відсталою частиною Британії. Втім, римляни добували золото в Уельсі. На римській шахті в Долау-Коті, неподалік від села Пумсант у Кармартенширі, досі збереглися сліди тунелів римської доби.

Ірландські пірати становили постійну загрозу для мешканців Уельсу, і ірландські поселенці зробили кілька спроб колонізувати півострови Західного Уельсу.

Протягом другої половини IV ст. імперія ставала все більш нестабільною; напади варварів на кордони почастишали, і легіони поступово виводилися з Уельсу для протидії загрозам на континенті. До 390 р. в межах Уельсу, імовірно, не залишилося римських військ. У 405 р. ірландські пірати під керівництвом Ніалла спустошили західне узбережжя і прискорили новий приплив ірландських поселенців.

1.7.3. Заснування валлійських королівств

Після уходу римлян Уельс спочатку був поділений на багато невеликих королівств, що перебували під контролем провідних сімей колишньої романо-британської аристократії. Є свідчення, що нові валлійські вожді походили з «людей півночі» (тобто Шотландії). Наймогутнішим з ранніх валлійських королів на півночі був Мелгун

Гвінеддський, можливо, нащадок шотландських поселенців. Ірландські поселенці активно колонізували район Діфед в останні роки імперії та наступні десятиліття.

Королівство Повіс включало землі племені корновіїв, тоді як колишні землі силурів стали основою Королівства Гвент. На півночі лежав Ердіг, а на заході Глвівісінг. Зрештою, Глвівісінг за короля Меурига та його нащадків розширив контроль над Гвентом та Ердігом, утворивши нове королівство Морганнуг (Гламорган) (рис. 60).

Рис. 60. Валлійські королівства

Королі Повіса вважали своїм предком Вортігерна, який, можливо, був вихідцем з кордонів Уельсу. Саме Вортігерна звинувачують у тому, що він запросив саксонських найманців до Британії, щоб допомогти підтримувати порядок після відходу римських військ [22, с. 52-55].

Одним з лідерів британського опору англосаксонським племенам був Амброзій Авреліан (Емріс Вледіг у валлійській легенді). Однак припинення їхнього просування була лише тимчасовим. До 550 р. було створено сім англосаксонських королівств, що неухильно тиснули кельтів на захід. Вони спробували встановити контроль над долиною ріки Уай, але у

вирішальній битві близько 630 р. валлійці з Гвента відбили їхній наступ і відкинули назад за річку Уай. Ця перемога допомогла зберегти незалежність валлійського Уельсу. Валлійці навіть мали певний успіх за межами сучасного Уельсу. Король Кадваллон здобув перемогу у війні з Нортумбрією близько 633 р., але наступного року він загинув [26, с. 21, 22].

1.7.4. Християнство в Уельсі

У римській Британії християнство було лише одним із кількох популярних культів. Після відходу римлян з Уельсу наприкінці IV ст. християнство, що було в першу чергу релігією романізованих вищих класів, втратило популярність.

Відродження християнства в Уельсі відбулося завдяки кільком особам. Першим із цих святих кельтського християнства був Діфріг (Святий Дубріцій), єпископ Аріконіуму в Королівстві Ердіг. Діфріг жив приблизно в 425-505 рр. Подобиці життя Діфріга мізерні; більш важливим є те, що завдяки йому і його послідовникам християнство в Уельсі було збережено в часи, коли в Британії панувало язичництво.

Після смерті Діфріга місце лідера християнського Уельсу зайняв Ілтуд. На відміну від Діфріга, Ілтуд був абатом, а не єпископом. Це свідчить про те, що монастирський спосіб життя прижився в Уельсі. Слава Ілтуда, однак, базується на його вченості; він був настоятелем монастирської школи в Лланілтід Форє у Гламоргані. На цій ранній стадії чернецтва в Уельсі ченці ще не прийняли суворо-аскетичний, самотній спосіб життя. Школа Св. Ілтуда залучала вчених з усього кельтського світу – Ірландії, Бретані та Корнуолу.

Серед цих учених був монах Гілдас, чия робота «Про падіння Британії» є одним з найкращих письмових джерел про ранній період валлійської та англійської історії.

Багато ченців, які згодом поширили християнство в Ірландії, здобули освіту в Уельсі в цій та інших монастирських школах. Протягом першої половини VI ст. ченці покинули організовані громади і оселилися в ізольованих районах, щоб вести надзвичайно просте життя в молитві та особистому спілкуванні з Богом. Такі християнські громади називались лланнау.

Найвідомішим з християнських діячів того часу був святий Давид, який потім був визнаний покровителем Уельсу. За однією з версій, Давид народився в царському домі Кередігіона приблизно в 530 р. Він став ченцем і заснував монастир Менев у Пемброкширі. Як і багато сучасних церковних провідників, він був не лише абатом, а й єпископом. Його монастир був популярним навчальним центром, особливо серед ірландських вчених (рис. 61).

Рис. 61. Святий Давид

Одна з легенд приписує Давиду авторство традиційного валлійського символу – цибулі-порею. За легендою, валлійці готувалися до битви з саксами. За порадою святого Давида всі вони клали в капелюхи цибулю-порей, щоб легко відрізнити своїх від ворогів у запалі битви. Давид також був вплетений у тканину легенди про Артура. У багатьох середньовічних версіях його життя сказано, що він був племінником Артура.

Здається ймовірним, що Давид помер близько 589 р., будучи шанованим і впливовим лідером ранньохристиянської церкви в Уельсі. За

часів Давида та його товаришів валлійці здійснили певний обсяг місіонерської роботи, хоча вона була спрямована не на сусідніх язичників-англійців, а скоріше на кельтів у Корнуолі, Ірландії та Бретані.

На той час, коли святий Августин офіційно приніс християнство на британські острови в 597 р. за наказом Папи Григорія Великого, в Уельсі вже було розвинене християнське життя. Коли Августин спробував утвердити свою владу як архієпископ усієї Британії в 603 р., валлійські єпископи відмовилися підкорятися йому. Одним з головних яблук розбрату між кельтською і римською церквами було питання про дату Великодня. На Синоді у Вітбі в 664 р. багато кельтських лідерів поступилися і прийняли римське датування. Цією згодою вони, по суті, визнали верховенство Риму і Папи Римського в християнському світі. Але валлійські священники трималися за свої власні традиції принаймні ще століття.

1.7.5. Уельс у VIII-XI ст.

Королівство Мерсія було останнім з великих англійських королівств, що виникли, і саме воно мало найбільш безпосередню загрозу для валлійців. Мерсія досягла розквіту своєї могутності в 650-800 рр., коли розширилася до річок Ді, Уай і Северн за рахунок валлійського королівства Повіс. Західні кордони Мерсії значною мірою визначили східні кордони Уельсу, які ми знаємо сьогодні. Валлійці були відтиснені назад у високогірні райони, і родючі рівнини низовин були втрачені для них. Вони здійснили серію набігів, намагаючись повернути собі низовини протягом кінця VII та початку VIII ст.

Прагнучи краще захистити свою нову територію, Мерсія звела земляний бар'єр довжиною близько 240 км, відомий як вал Оффи, що простягається від річки Уай до гирла річки Ді. Ця споруда, побудована в

останній чверті VIII ст., є лінією розмежування проникнення англійців до Уельсу.

Розселення англосаксонських народів уздовж кордону з Уельсом відокремило кельтські народи Уельсу від народів Північної та Південно-Західної Британії. У той час як для англійців вони були «валлійцями» (іноземцями), самі себе ідентифікували як «кімрі» (співвітчизники).

Спроби протягом наступних двох століть привести валлійські королівства на захід від валу Оффи до політичної єдності виявилися лише частково успішними та непостійними.

Родрі Моур (Великий), король Гвінеда, приєднав Повіс до своїх володінь, а потім ненадовго поширив свою владу на дві області на південному заході (що лежать на північ і схід від Діфеда), а саме Кередігюн та Істрад Тайві, які раніше були об'єднані, утворивши королівство Сейсілл. Найбільший тріумф Родрі припав на 856 р. у боротьбі з загоном датчан, що висадилися в Англісі.

Ще більшою загрозою були англосаксонські королівства, серед яких наймогутнішим на той момент став Уессекс. У 877 р. Родрі загинув в битві з королем Уессексу Альфредом Великим. Валлійські королі, можливо, побоюючись могутності данців більше, ніж загрози Альфреда, підкорилися владі Уессекса.

Після смерті короля Родрі його сини намагались розповсюдити свою владу на інші валлійські королівства – Діфед, Брайхейніог, Глівісінг і Гвент. Натомість їхні правителі звернулися до Королівства Уессекс і склали йому васальну присягу. Зрештою, навіть сини Родрі Анарауд (король Гвінеда і Повіса) і Каделл (король Сейсілли) були змушені визнати Альфреда своїм сюзереном. Цей крок мав далекосяжні наслідки, оскільки наступні англійські лідери могли претендувати на панування практично над усім Уельсом.

Після смерті Анарауда в 916 р. онук Родрі, Хайвел Да (Добрий), продовжив процес збирання валлійських земель. Вдалий шлюб дав змогу йому приєднати королівство Діфед, створивши тим самим королівство Дехейбарт. Зрештою Гвінед і Повіс також потрапили під його владу. Хайвел був єдиним валлійським правителем, який випускав власні монети. Він також вважається автором першої збірки валлійських законів (рис. 62).

Рис. 62. Хайвел Да

Законодавство Уельсу мало важливі відмінності від багатьох інших кодексів права. Ішлося не стільки про покарання або примус до виконання, скільки про налагодження процесу примирення, особливо між кланами або спорідненими групами. Слід відзначити й інші важливі відмінності. Закон повністю визнав дев'ять різних форм законного союзу між чоловіком і жінкою, і лише однією з них був шлюб, санкціонований церквою. На відміну від канонічного права церкви, закон Уельсу дозволяв розірвання шлюбу та наділення незаконнонароджених дітей повними законними правами.

Незаконнонародженому синові для успадкування майна була потрібна тільки згода свого батька. Ці відмінності врешті-решт призвели до суворих нападів на закон з боку церковної влади. Хоча закони Уельсу мали на меті зміцнити народні звичаї, вони також однозначно встановлювали права короля та його воїнів, включаючи право на частину штрафів і будь-який надлишок врожаю.

Хайвел помер у 950 р., і хоча королівство Дехейбарт перейшло до його сина Овейна, у ньому не було Повіса та Гвінеда. Однак загалом в Уельсі спостерігалася тенденція до об'єднання невеликих королівств у кілька потужних великих. Отже, після смерті Хайвела в Уельсі було лише три великі Королівства (Дехейбарт, Повіс і Гвінед і Гламорган).

Валлійці розробили власну систему спадкоємства. Король Уельсу був насамперед військовим вождем. Спадкування не обов'язково передавалося від батька до сина; будь-який сильний лідер, пов'язаний родинними зв'язками з попереднім королем протягом чотирьох поколінь, міг претендувати на трон.

Часто король призначав свого наступника, але цей наступник все одно повинен був затвердити своє право на спадщину силою зброї. Найбільш достовірним показником права людини бути королем були безжалісність, рішучість і здібності на полі бою.

Наприкінці X ст. Маредід ап Овейн, онук Хайвела Доброго, знову об'єднав північний і західний Уельс у єдину державу. Але його смерть у 999 р. розпочала період тривалих усобиць, під час яких внутрішні конфлікти ускладнилися і посилювалися через англосаксонське і скандинавське втручання.

З Ірландії та острова Мен жителі півночі спустошували узбережжя Уельсу. Англісї взяв на себе основний тягар нападів вікінгів, але вони також створили колонії вздовж південного узбережжя поблизу Кардіффа та Суонсі.

Напади данців були, мабуть, найпомітнішою подією епохи, що відрізнялася своєю нестабільністю. Хроніка князів розповідає про щонайменше 28 вбивств правителів за два століття між 950 і 1150 рр.

Одним з найвидатніших правителів Уельсу XI ст. був Гріффід ап Ллевелін, онук Маредіда ап Овейна. Успадкувавши королівство Сейсілл від свого батька, у 1039 р. Гріффід ап Ллевелін завоював королівство Гвінед і Повіс, у 1055 р. захопив Дехейбарт, а на наступний рік підкорив і Гламорган. Протягом останніх семи років його життя (1057-1063 рр.) увесь Уельс був об'єднаний під владою однієї людини.

Слабкість тодішнього англійського короля Едуарда Сповідника дала Гріффіду надію на розширення своїх володінь за рахунок Англії, і він захопив Герефорд. У відповідь у 1063 р. Гарольд, граф Уессекський, очолив армію, щоб розгромити Гріффіда. Валлійський вождь був змушений тікати, переслідований англійцями. 5 серпня 1063 р. він був вбитий через зраду в його власних рядах. Через три роки Гарольд був коронований королем Англії після смерті Едварда Сповідника. Гарольд одружився із вдовою Гріффіда Елдіт, тим самим отримавши право претендувати на обидва королівства – Уельс і Англію.

Висновки

МІСЦЕ РАНЬОГО ПЕРІОДУ ІСТОРІЇ БРИТАНСЬКИХ ОСТРОВІВ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОСТІ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

До середини XI ст. цивілізація на території Британських островів пройшла довгий шлях свого розвитку: від перших примітивних поселень до досить високорозвинених держав. Незважаючи на своє острівне становище, британські землі пережили цілу низку іноземних вторгнень з континенту: кельтське, римське, англосаксонське, скандинавське. Змішуючись між

собою, ці народи формували особливі етнічні групи та особливу культуру, що потім стали основою сучасної англійської нації та культури.

Протягом цього періоду історії Британських островів вони ніколи не були єдиним політичним цілим. Навіть Римська імперія не змогла об'єднати всю Британію під своєю владою. Протягом V–XI ст. відбувалося поступове формування єдиних держав в Англії, Шотландії, Ірландії та Уельсі, але остаточне об'єднання цих державних утворень стало можливим лише після ще одного вторгнення на територію Британії - нормандського.

Вже в бронзову добу народи, які населяли Британські острови, відрізнялися високим рівнем розвитку культури, про що свідчать створені ними споруди, найвідомішою з яких є Стоунхендж. Кельтські племена, які переселилися до Британії, принесли сюди і свою культуру і специфічну друїдську віру. Велику роль у розвитку культури Британії відіграли римляни, які залучили британців до античної цивілізації. Важливу роль у розвитку культури відіграла християнська віра, що почала розповсюджуватися в Британії з III ст. Англосакси принесли на Британські острови свої традиції та своєрідний епос, вершиною якого є «Беовульф». Імена святого Патріка, Беди Преподобного, короля Альфреда Великого увійшли в скарбницю не лише британської, а й світової культури. У цей же період почав формуватися цикл легенд про короля Артура та лицарів Круглого столу, який є одним із найвідоміших творів світової культури.

Розділ 2

НОРМАНДСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ АНГЛІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ІСТОРІЮ І КУЛЬТУРУ АНГЛІЇ. ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА АНГЛІЇ В XII-XV СТ.

Вступ

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АНГЛІЇ

Середньовіччя в Англії, як і в усій Європі, тісно пов'язано зі становленням і розвитком феодальних відносин у суспільстві. Середньовіччя в Британії охоплює період з кінця V по кінець XV ст. Англосаксонська доба в британській історії тривала з 449 по 1066 рр. і відповідала ранньому Середньовіччю. Цей час характеризується поступовим становленням феодальних відносин на Британських островах. Період правління нормандської династії та династії Плантагенетів до початку Столітньої війни (з 1066 по 1337 рр.) – це високе Середньовіччя, час максимального розвитку феодальних відносин. Епоха Столітньої війни та війни Троянд (з 1337 по 1485 рр.) – доба пізнього Середньовіччя, поступового занепаду феодалізму і зародження капіталістичних відносин в Англії.

2.1. Нормандське завоювання Англії. Правління нормандської династії

2.1.1. Смерть Едуарда Сповідника. Династична криза в Англії

Едуард Сповідник, син саксонського короля Етельреда та нормандки Емми, під час правління данців довгий час був вимушений переховуватися в Нормандії. Після смерті данського короля Гардиканута він у 1042 р. був

запрошений англосаксонськими магнатами на англійський престол, але міцної опори в суспільстві не мав.

У результаті протягом майже всього свого правління Едуарду доводилося узгоджувати свої дії з магнатами, перш за все з Годвіном, а пізніше – його сином Гарольдом. У 1045 р. король одружився з дочкою Годвіна Едітою. Тим не менш Едуард намагався проводити власну політику, щоб мати надійну підтримку. На королівській службі опинилося багато вихідців з Нормандії, яким Едуард жалував землі і домагався їхнього призначення на церковні посади. У свою чергу англосаксонська знать була незадоволена засиллям нормандців.

У 1051 р. король Едуард звинуватив всесильного ерла Годвіна в зраді і примусив тікати з Англії, водночас уклавши тісний союз з нормандським герцогом Вільгельмом. Однак через рік Годвін зумів повернутися і добитися вигнання нормандських радників короля. Після смерті Годвіна в 1053 р. реальна влада в країні поступово опинилася в руках його сина Гарольда, тоді як Едуард Сповідник займався в основному церковними справами.

Бездітний Едуард хотів бачити своїм спадкоємцем нормандського герцога Вільгельма, у той час як більшість знатних осіб Англії підтримувала кандидатуру Гарольда, сина Годвіна.

Після смерті Едуарда Сповідника 5 січня 1066 р. розгорнулася гостра боротьба за владу. Англосаксонські магнати проголосили королем Гарольда II, і він міг стати родоначальником нової династії. Було, однак, зрозуміло, що початок його правління обіцяє бути неспокійним, оскільки герцог Вільгельм, отримавши звістки про смерть Едуарда і сходження на престол Гарольда, відразу почав приготування до військового походу.

Для Вільгельма все складалося вдало. На континенті в нього практично не залишилося супротивників. Французький король Генріх I помер у 1060 р., залишивши трон малолітньому Філіпу I. У французьких володарів, формальних сюзеренів Вільгельма, не було сил, щоб чинити на

нього тиск або захопити Нормандію в разі його невдачі. У цей час фактичним регентом Франції був Болдуїн, граф Фландрії. Саме Болдуїн опікувався малолітнім королем, і цей самий Болдуїн був тестем Вільгельма і вельми йому благоволив. Потім Вільгельм заручився підтримкою Папи Римського Олександра II, який благословив його справу.

2.1.2. Битва при Гастінгсі. Завершення завоювання Англії

Гарольд знав про приготування Вільгельма і вжив заходів. Його армія і флот стояли наготові на півдні. Проте перший удар було завдано не там. Брат Гарольда Тостіг, який програв йому боротьбу за владу, усе ще мріяв про помсту. Він шукав якогось союзника, щоб самому повернутися і відвоювати Нортумбрію, і нарешті він знайшов потрібну людину – Харальда Суворого, конунга Норвегії.

У вересні 1066 р. норвезьке військо приплило по річці Хамбер у Нортумбрію. Харальд Суворий і Тостіг рушили маршем на Йорк. Перед Гарольдом Англійським встала жорстока дилема. Ситуація вимагала, щоб він відправився на північ, відвів загрозу і якомога швидше повернувся назад чекати Вільгельма. Гарольд повів своє військо до Йорку; вони просувалися настільки стрімко і непомітно, що загарбники про це не дізналися, поки не зіткнулися з ними віч-на-віч. Зустріч відбулася біля Стемфордського моста, у восьми милях від Йорка, 25 вересня 1066 р.

Гарольд, бажаючи зберегти своє військо для битви з Вільгельмом, запропонував Тостігу Нортумбрію, сподіваючись тим самим позбавити Харальда Суворого його союзника і поставити норвежців перед вибором – або відступити, або потерпіти неминучу поразку. Тостіг, не бажаючи виглядати зрадником в очах конунга, якого він же і втягнув у цю справу, поцікавився, яка частина англійської території може бути відступлена Норвегії. За легендою, Гарольд відповів: «Сім футів англійської землі для

могили або трохи більше, оскільки конунг такий високий». Гарольд стримав свою обіцянку. Вороги були повністю знищені. Харальд Суворий загинув. Тостіг також загинув у битві, і півночі ніщо не загрозувало.

Це був зоряний час Гарольда, але на цьому його удача і закінчилася. Однак не закінчувалося незвичайне везіння герцога Вільгельма. Увесь серпень він чекав південного вітру, який міг би віднести його кораблі на північ через Ла-Манш. Якби нормандський флот підійшов у серпні, Гарольд зумів би влаштувати йому гідну зустріч, здобути перемогу і потім вже зміг би спокійно піти на північ. Якби попутний вітер не подув і восени, Вільгельму довелося б розпустити своє військо на зиму, а зібрати його навесні, можливо, вже не вдалося б.

Однак вийшло так, що південний вітер подув ні занадто рано, ні занадто пізно, а саме вчасно. Вільгельм висадився на південному узбережжі Англії 28 вересня 1066 р., через три дні після битви біля Стемфордського мосту, коли все військо Гарольда було на півночі. Нормандське військо, у якому лише третину становили нормандці, а інші дві третини – найманці, спокійно висадилося на берег у Сассексі біля міста Гастінгс.

Однак Вільгельм був обачний. Він не став одразу просуватися всередину країни, ризикуючи несподівано зіткнутися з Гарольдом. Замість цього став споруджувати укріплення на березі в межах досяжності своїх кораблів, щоб можна було відступити в разі необхідності, і чекав. Звістка про вторгнення Вільгельма досягла Гарольда 2 жовтня. З усією можливою швидкістю він кинувся на південь.

Гарольду варто було зробити зупинку, щоб його воїни відпочили, а сам він зміг зібрати більше людей, закликавши своїх підданих до зброї. Але Гарольд цього не зробив. Мабуть, занадто окрилений своєю блискучою перемогою над норвежцями, він розраховував на другий такий самий блискавичний успіх. Гарольд пройшов через Лондон, не давши своїм людям

віддихатися, і був на південному узбережжі 13 жовтня, через одинадцять днів після того, як отримав звістку про висадку Вільгельма.

Дві армії зустрілися (рис. 63). Ядро нормандської армії становили півтори тисячі кінних лицарів, величезна сила на той час. Лицарі були легко озброєні. Були також стрільці з їхніми короткими арбалетами. Сакси, зі свого боку, відмінно билися сокирами і списами. У Гарольда було сім тисяч чоловік, і чисельністю його військо перевершувало нормандців, однак це мало що змінювало, оскільки більшу частину його армії складали ополченці-селяни.

Рис. 63. Битва при Гастінгсі

Вільгельм розумів силу ворога. Він вислав вперед кінноту, але атака була відбита. Тому Вільгельм наказав своїм людям розвернутися і швидко відходити, і сакси, натхнені близькою перемогою, кинулися їх переслідувати. Але воїни Вільгельма не відступали в паніці, вони під командою герцога виконували чітко спланований маневр. Сакси, зі свого боку, переслідували їх у цілковитому безладді, кожен сам по собі, і, коли нормандці повернулись і вступили в бій, їм протистояла неорганізована юрба, яку не становило жодних проблем перебити. Брати Гарольда загинули, і наприкінці дня одна зі стріл потрапила королю в око, убивши його на місці. Тепер сакси залишилися без командувача, і битва закінчилася повною перемогою нормандців [11, с. 105–107].

У битві при Гастінгсі був знищений цвіт саксонської знаті. Ця битва вирішила долю Англії, де тепер мали правити нормандці.

2.1.3. Правління Вільгельма Завойовника

Після перемоги при Гастінгсі Вільгельм попрямував до Лондона. Навіть великі міста, такі як Дувр, Кентербері, Вінчестер, здавалися без бою. Лондон теж віддав себе на милість переможця, після чого Вільгельм проголосив себе королем Англії (рис. 64). Він вважав, що англосакси, які зазнали поразки, будуть змушені визнати його права. Справді, багато з найвпливовіших англійців, у тому числі й архієпископ Кентерберійський Стиганд, поспішили принести йому васальну клятву, а архієпископ Йоркський Елдред висловив готовність провести церемонію коронації Вільгельма I у Вестмінстерському абатстві.

Рис. 64. Нормандське завоювання Англії

Нормандські барони, які прибули з Вільгельмом, були налаштовані добряче пожитися за рахунок англійців. Як нагороду за доблесть, проявлену при завоюванні Англії, вони отримували від Вільгельма щедрі дари, зокрема й великі земельні угіддя.

У цей час ті англійці, які не бажали визнавати Вільгельма своїм королем, згадали про Едгара Етелінга, онука Едмунда Залізобокого і останнього нащадка англосаксонських королів. Едгар не відрізнявся

особливою відвагою, але одне його ім'я приваблювало до нього безліч прихильників. Вільгельм не чекаючи, поки вороги отримають підкріплення, обрушився на їхнє військо. Бунтівники були розбиті, а Едгару довелося тікати до Шотландії. Це сталося в 1068 р. Але й після цього дух англійців не був зламаний. По всій країні на норманів відбувалися напади. Нормани поспішали затвердити владу над підкореними саксами і бриттами, побудувавши свою систему фортець. Вільгельм Завойовник наказав споруджувати замки у всіх місцях, що мали стратегічний інтерес. До кінця XI ст. на території королівства було побудовано 84 замки – спочатку дерев'яні, потім кам'яні. Першими міськими замками, спорудженими завойовником, стали Кентербері в Кенті, Гілدفорд у Сурреї і Тауер у Лондоні (рис. 65).

Рис. 65. Лондонський Тауер

Після втечі Едгара Етелінга незабаром з'явився новий лідер – Херевард, знатний англієць датського походження, який невдовзі отримав прізвисько Пильного. Англосакси в пошуках порятунку від злочинів нормандців ховалися на болотах так званого Болотного краю. Біженці охоче визнали Хереварда своїм вождем. Його люди неабияк докучали норманам, зазнаючи при цьому мінімальних втрат. Незабаром, проте, успіх відвернувся від відважного англійського ватажка. Зрадник видав нормандцям таємну стежку через болота, і англійці були розбиті. Відважні

дії Хереварда не могли завадити зміцненню влади норманів в усій Англії. Вільгельму вдалося запобігти спробам валлійців і скоттів вторгнутися на його територію, а знекровлений англійський народ змушений був змиритися перед Завойовником [34].

Військова перемога Вільгельма Завойовника була закріплена серією заходів, що вирішили ще одне велике завдання – забезпечили повну перемогу феодалізму в країні. Реальними правителями графств стали призначені королем шерифи. При цьому колишні англосаксонські управлінські структури на місцях – збори сотень і графств, старовинне народне ополчення вільного селянства – зберігалися недоторканими. Збори були використані новою владою для збору податків, провадження судових справ, провадження в життя урядових розпоряджень. Зберігши атрибути колишньої державно-адміністративної організації, Вільгельм переніс до Англії феодально-ленну систему Нормандії, систему феодального сюзеренітету. Вільгельм оголосив усі землі королівства своєю власністю. Конфіскація земель бунтівників звільнила величезні території. Перерозподіл їх між нормандцями та вірними королю англосаксами здійснювався таким шляхом, що в Англії не сформувалися умови для виникнення політичної роздробленості та анархії, властивої практично всім країнам Європи. Проведення такої далекоглядної політики було пов'язано з тим, що конфіскації йшли поступово, безсистемно, тому землі нових магнатів не становили єдиного територіального цілого. До того ж нові феодали були зобов'язані земельними придбаннями тільки королю. За землю вони мушили нести реальну військову службу та надавати так звану грошову допомогу королю [11, с. 118, 119].

У 1087 р. Вільгельм наказав усім феодалам, світським і духовним, зібратися в Солсбері і скласти присягу вірності. Цим актом забезпечувався прямий зв'язок короля з усіма землевласниками. Військова служба мала відбуватися тільки на користь короля, чим у зачатку ліквідувалася основа

ведення приватних війн. Так були закладені основи своєрідної феодальної англійської системи, сильної королівської влади та ранньої централізації Англії, що, насправді, не знала періоду феодальної роздробленості. Одну сьому частину землі під час перерозподілу король залишив за собою як королівський домен. До королівських володінь було віднесено значну частину лісів, перетворених на мисливські заповідники. Королівськими були оголошені всі приморські міста. Цим забезпечувалася матеріальна незалежність і заможність корони, а розташування королівських вотчин у різних районах Англії створювало контроль над сусідами-васалами.

Однією з найважливіших опор Вільгельма була церква. У ній він змінив усіх прелатів. Віддані йому єпископи та абати засідали в королівській раді. Він обдаровував церкву землями та привілеями. Вільгельм відокремив церковні суди від світських: надалі всі справи, що стосуються церкви, мали розбиратися не в судах сотень, а спеціальних церковних судах. Але, посилюючи вплив церкви як своєї ідеологічної зброї, король не хотів посилення в Англії влади Папи Римського. Усі папські розпорядження, рішення єпископських зборів потребували королівського схвалення. Ніхто з васалів короля не міг бути відлучений від церкви інакше, як із дозволу короля.

Коли опір підкореного народу було зламано, Вільгельм захотів точніше дізнатися про те, чим він володіє у своєму королівстві. Так вперше в історії країни було проведено поголовний перепис населення та майна кожного з підданих Вільгельма. Результати цієї кропіткої роботи були занесені до так званої «Книги Страшного суду». Ця книга отримала таку назву тому, що в неї заносилися відповіді людей, що давалися з таким самим страхом і щирістю, як слід відповідати в день Страшного суду перед Господом. Для проведення цього перепису в 1086 р. країна була розбита на сім областей, а потім зібрані в них дані були зведені у два величезні томи (рис. 66).

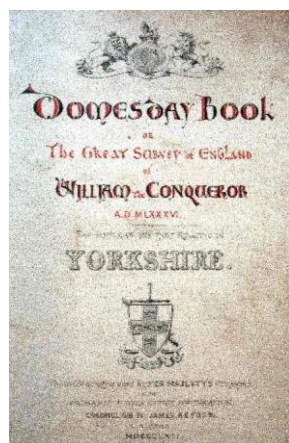

Рис. 66. Книга Страшного Суду

Перепис населення переслідував подвійну мету: отримати відомості для збору податків та інформувати короля про багатства і землі його підданих.

У мирний час апетити нормандських баронів, які становили оточення Вільгельма, зросли украй. За свої колишні послуги вони вимагали нових і нових нагород у вигляді земельних наділів. Не поступалося баронам у своїх претензіях і жадібне нормандське духовенство. Це прямо позначалося на збільшенні податків, якими оподатковувалися всі записані до «Книги Страшного суду» [38, с. 112].

Завдяки жорсткій централізації влади Вільгельму вдалося тримати під контролем своїх буйних васалів. У боротьбі з баронськими амбіціями король мудро спирався на англійців, які бачили в нормандських місцевих феодалах винуватців своїх утисків. Однак любові народу Вільгельм так і не знайшов.

У 1087 р. Вільгельм I відправився в Руан – між Нормандією і Францією виникла суперечка стосовно прикордонних територій. Військо Вільгельма зайняло спірну територію. Нормандці пограбували французьке місто Мант. Під час цих подій Вільгельм не впорався зі своїм конем, зазнав важкої травми і помер 9 вересня 1087 р. [46, с. 77].

2.1.4. Наслідки нормандського завоювання Англії

Завоювання Англії Вільгельмом Нормандським мало найважливіші наслідки для подальшого розвитку. Об'єднання англійських і нормандських земель під владою єдиного правителя сприяло розширенню економічних і культурних зв'язків Англії. Крім того, з остаточним підкоренням країни і розподілом земель між нормандцями завершився процес феодалізації Англії, що прискорив закріпачення сільських жителів.

Нормандці принесли до Англії вищу французьку культуру. Після нормандського завоювання 1066 р. у країну ринула хвиля переселенців з континенту; переважно це були городяни – ремісники і торговці. Вони селилися в англійських містах або замках нормандських баронів, а своєю діяльністю сприяли пожвавленню англійського міського життя.

Згодом нормандські звичаї увійшли в побут англійців, зокрема різке змінився традиційний чоловічий одяг. Століттями англосаксонський чоловічий костюм практично не змінювався і складався з короткої туніки, що щільно прилягала до тіла, і широкого довгого плаща, що накидався поверх неї. У XII ст. це вбрання було поступово витіснене нормандським, що складалося з довгої просторої куртки, поверх якої носили короткий плащ. Нормандці були набагато більш розбірливими в їжі. Вони познайомили корінне населення Англії з заморськими стравами, наприклад паштетами з різних сортів м'яса, солодкими пирогами, тонкими винами. Проте всі ці делікатеси з'являлися лише на столах найбагатших англосаксів, тоді як іншим доводилося задовольнятися звичною простою та грубою їжею. Після нормандського завоювання 1066 р. стара англосаксонська знать була витіснена нормандськими баронами. Нормандці користувалися такою владою, що могли розорити будь-якого зі своїх англосаксонських сусідів. Тримаючись з корінним населенням вкрай гордовито, завойовники продовжували говорити своєю мовою, що була нормандським діалектом

французької. Мова іноземців стала мовою англійського судочинства. Для англосаксів, які бажали чогось досягти, було важливо навчитися говорити мовою панівної верхівки.

2.1.5. Вільгельм II Рудий

У Вільгельма було троє синів: Роберт, Вільгельм і Генріх. Старшому він залишив герцогство Нормандію, другому – Вільгельму Рудому – корону Англії, Генріх отримав лише грошову винагороду 5 тис. фунтів стерлінгів. Вільгельм II (1087-1100 рр.), отримавши звістку про смерть батька, який помер у Нормандії в 1087 р., захопив скарбницю та через 17 днів був коронований архієпископом Кентерберійським Ланфранком. Архієпископ був головним сподвижником Вільгельма I, главою королівської ради, активним провідником церковної політики короля. Після смерті Ланфранка в 1089 р. новий король розпочав боротьбу з церквою, метою якої було, у тому числі, використання частини церковних доходів. Для цього він довго не призначав архієпископа, забираючи доходи вакантного престолу. Цю систему Вільгельм II практикував з усіма церковними бенефіціями. Коли, нарешті, за чотири роки був призначений новий глава церкви – знаменитий Ансельм Кентерберійський, король відпустив його до Риму за посвятою в сан, а сам знову захопив церковні прибутки. В останні роки правління Вільгельма Рудого Ансельм вважав за краще залишатися в Римі. Це було початком тривалої боротьби корони і церкви в Англії, що розтяглась на віки, початком боротьби королів із Папами Римськими [13, с. 198, 199].

Загалом за Вільгельма II збереглась і навіть зміцнилась тенденція подальшого посилення королівської влади. Але йому не вдалося зберегти розумні межі цього. Почалися зловживання владою, що проявилось в тиску як на всі верстви населення, так і церкву. Синам – спадкоємцям своїх васалів – король дозволяв вступати у володіння лише після сплати доволі

значного податку, іноді його сума дорівнювала вартості маєтку. Доки сума не виплачувалася, король тримав манор у своїх руках, отримуючи з нього доходи до скарбниці. Король зловживав правом опіки малолітніх спадкоємців, він обмежував судові права феодалів. При Вільгельмі II була посилена суворість законів про заповідні королівські ліси, запроваджених ще його батьком. Справа доходила до того, що за вбивство оленя загрожувала страта. Коли король подорожував зі своєю свитою країною, народ розбігався лісами, як від ворожого вторгнення. У 1100 р. під час полювання Вільгельм Рудий був убитий невідомою стрілою. Чи була це випадковість або навмисне вбивство, довести так ніхто не зміг. Важливо інше, невідома стріла позбавила Англію жорстокого гніту.

2.1.6. Правління Генріха I

Щойно молодший брат убитого, Генріх (а він, як кажуть сучасники, був присутнім на полюванні), почув про те, що сталося, він вирушив до Вінчестера, де біля тіла загиблого невелика група баронів обрала його королем Англії під ім'ям Генріха I (1100-1135 рр.). Традиція того часу нагородила його прізвиськом Боклерк, у перекладі «Добре обізнаний» (рис. 67).

Рис. 67. Генріх I

Через два дні він коронувався у Вестмінстері, звернувшись до підданих із маніфестом, відомим як «Хартія вольностей Генріха I». У цьому документі Генріх I обіцяв знищити погані звичаї, якими несправедливо була обтяжена Англія. По суті Генріх повернув закони Едуарда Сповідника зі змінами, зробленими у них його батьком Вільгельмом.

Наприкінці 1100 р. Генріх I одружився з дочкою шотландського короля, родичкою англосаксонських королів, чим дуже догодив англосаксам і викликав незадоволення нормандських феодалів. Результати такої політики далися взнаки негайно. На початку 1101 р. до Англії повернувся старший брат Генріха Роберт, який був учасником хрестового походу, і зажадав захоплену корону. Барони стали на його бік. Але церква та англосакси відмовилися підтримати опозицію. Врешті був укладений мир. Роберт визнав Генріха англійським королем. Прибічники Роберта дорого заплатили за його підтримку: їхні землі були конфісковані та приєднані до королівського домену [47, с. 85].

Щодо церкви Генріх I продовжив політику батька, але становище ускладнилося суперечкою про церковну інвеституру. Архієпископ Ансельм Кентерберійський, який жив у вигнанні при Вільгельмі Рудому, був запрошений Генріхом I повернутись у країну. Але, повернувшись, він відмовився принести васальну присягу, коли вступав у володіння землями, що належали Кентерберійському архієпископству. Тривала боротьба короля з архієпископом, яка, щоправда, не набула жорстких форм, закінчилася компромісом: Генріх відмовився від права давати єпископам церковну інвеституру, але зберіг за собою право вимагати від духовенства (архієпископів, єпископів, абатів) клятву васальної вірності.

При Генріху I склався центральний апарат правління. Влада короля стала необмеженою. Він видавав закони, стягував податки за згодою Великої королівської ради, у якій переважали великі світські та духовні феодали. Збиралася рада тричі на рік. Фактично правити країною мала

королівська курія. Вона складалася зі сподвижників короля як знатного, так і незнатного походження. Мала рада була, по-перше, вищою судовою установою і в такому разі називалася Королівською курією, по-друге, вона була найвищою фінансовою установою і в цьому випадку називалася Палатою шахівниці. Казначейство отримало таку назву тому, що шерифи графств доходи, що привозили з доменів, передавали за столом, вкритим картатим сукном. Ці суми пересувалися по клітинах сукна. Відбувалася ніби гра у шахи.

На чолі Малої ради стояв юстиціарій – головний помічник короля. Від нього залежали канцлер і скарбник. Канцлер – особа духовна, спочатку був секретарем короля, потім – державним секретарем. Скарбник завідував королівською скарбницею, що зберігалася у Вінчестері. Організація суду та фінансів при Генріху I сприяла зміцненню королівської влади.

2.1.7. Династична криза і громадянська війна

У 1135 р. Генріх I помер, не залишивши спадкоємців чоловічої статі. Його син загинув за рік до смерті батька, коли в протоці Ла-Манш потонув «Білий корабель» із великою кількістю знатних осіб. Залишилася тільки дочка Матильда, вдова німецького імператора та дружина французького графа Жоффрау Анжуйського, яка, за нормандськими законами, не могла успадкувати трон. Від другого шлюбу вона мала сина Генріха, якого Матильда і мала намір посадити на англійський престол. Другим претендентом на англійську корону став онук Вільгельма Завойовника від дочки Аделі, племінник померлого короля Генріха I, Стефан, граф Блуаський (1135-1154 рр.). Стефана підтримали городяни Лондона та більшість англійських баронів. Головною причиною цього стало небажання підкорятися іноземцям, які з'явилися б у країні, якби корона дісталася Матильді. Однак Стефан теж привів до Англії армію найманців. Щоб

забезпечити собі вірність баронів, Стефан дозволив їм будувати свої замки. Їм надавалися графські титули, роздавалися королівські землі. Стефан дав баронам хартію, за якою в їхніх руках виявилися великі привілеї: суд, карбування монети, збирання податків. За кілька років барони збудували понад тисячу замків, що стали осередками феодальної анархії.

Матильда, не бажаючи миритися з обставинами, висадилася з військом на англійський берег. Почалася феодальна війна між угрупованнями Стефана та Матильди. Країна поділилася на дві частини: південний схід підтримував Стефана, захід – Матильду. Війна йшла зі змінним успіхом: барони переходили з боку на бік, не бажаючи мирної угоди. Настала анархія, якої Англія не знала раніше, вона тривала 19 років (рис. 68).

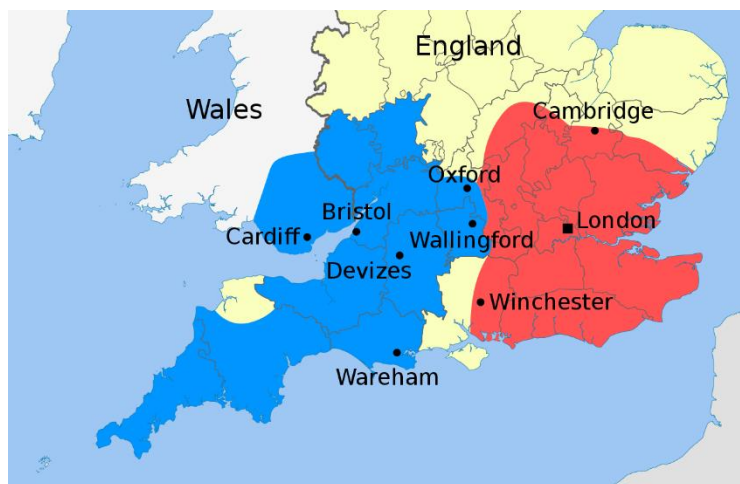

Рис. 68. Війна між Стефаном і Матильдою

З великими труднощами лондонським городянам і церкві в 1153 р., коли вже все населення знемагало від війни, вдалося почати переговори між противниками. Було укладено договір, яким Матильда зі своїми прибічниками визнала Стефана англійським королем. Стефан у свою чергу погодився визнати спадкоємцем сина Матильди. Король повинен був провести ряд реформ, які б усунули причини та наслідки смути. Короні

поверталися захоплені баронами королівські прерогативи; баронські замки мали бути зруйновані; загони озброєних людей слід було розпустити; незаконно захоплені землі поверталися тим власникам, у чиїх руках вони були при Генріху I; вводилася загальна для держави монета (рис. 69) [11, с. 139, 140].

Рис. 69. Державна печатка короля Стефана

Стефан Блуаський помер через шість місяців після укладання договору, і справа реформ англійської держави перейшла до рук Генріха II, засновника Анжуйської династії, або династії Плантагенетів.

2.2. Англія в роки правління династії Плантагенетів

2.2.1. Прихід до влади династії Плантагенетів

Плантагенети були родичами королів Нормандської династії за жіночою лінією, так що новою династією вони можуть вважатися досить відносно. З цього часу і до закінчення Столітньої війни в середині XV ст. Англія виявилася міцно пов'язаною, принаймні у своєму зовнішньополітичному житті, із Францією. Першим Анжуйським королем став син онуки Вільгельма Завойовника Матильди Генріх II (1154-1189 рр.).

Батьком його був граф французької провінції Анжу Жоффрау, який мав у гербі зображення квітки дроку. Від латинської назви цієї рослини і походить прізвисько Плантагенет.

Генріх Анжуйський ще до обрання на англійський престол був найбільшим французьким магнатом. Від матері він отримав Нормандське герцогство, від батька, який помер у 1151 р., Анжу, Турень, Мен, Пуату. У 1152 р. він одружився з Елеонорою Аквітанською, колишньою дружиною французького короля Людовіка VII, яка принесла Генріху в посаг величезне південно-західне герцогство Аквітанія (рис. 70).

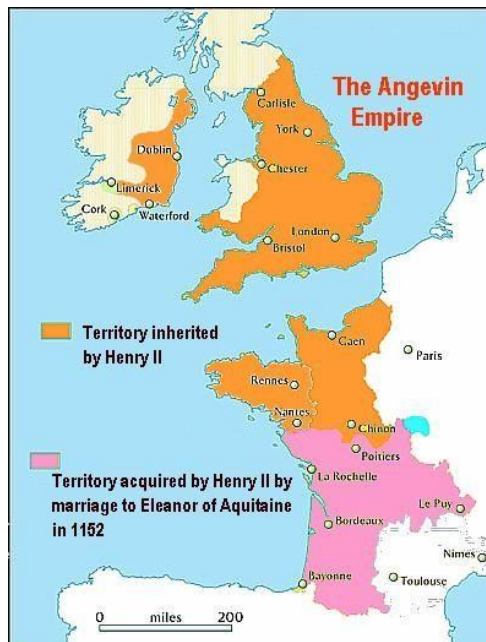

Рис. 70. Анжуйська імперія

Генріх коронувався у Вінчестері 19 грудня 1154 р. у віці 21 року. Ставши королем, Генріх II взявся за відновлення розхитаного епохою смуту престижу королівської влади та всього державного порядку. Головним напрямом діяльності цього короля був подальший розвиток системи управління державою. За прикладом своїх попередників він видав «Хартію вольностей», але дуже коротку. У цьому документі проголошувалося

відновлення законів його діда Генріха I. Було видано розпорядження про вигнання найманих загонів баронів, зруйнування побудованих під час смути незаконних замків. Королівські домени, що перейшли у приватні руки, повернули короні. Діяльність органів державної влади в центрі та на місцях була відновлена, незважаючи на спротив феодалів.

2.2.2. Реформи Генріха II

Після відновлення порядку король розпочав важливі реформи.

Перетворення Генріха II розпочалися з реформи англійської церкви. Її привілеї були широкими ще з епохи Вільгельма, але разом з тим церква була повністю підконтрольна короні. Стефан значно розширив її прерогативи. Церковна юрисдикція цілком відокремилася від світської. У віданні церкви виявилися і деякі цивільні справи. Покарання, що накладали церковні суди на своїх кліриків, відрізнялися м'якістю порівняно з вироками світських судів, що призводило до численних тяжких злочинів з боку представників духовництва. Сенс церковної реформи Генріха II був таким: зберігши церковну юрисдикцію, введену ще Вільгельмом, повернути церкву під владу держави. У різку опозицію королю встав архієпископ Кентерберійський Томас Бекет, який вважав, що англійська церква, як і будь-яка інша, має підкорятися папському престолу, а не державі, бути рівною світській владі і навіть вищою за неї (рис. 71).

Рис. 71. Генріх I та Томас Бекет

Томас Бекет з народження та за вихованням був світською людиною. Після вступу на престол Генріха II в 1154 р. він був призначений королем канцлером Англії. На цій посаді Бекет відзначився як суддя, фінансист і дипломат, який захищав права короля навіть проти церкви. Бекет став не лише радником, чиновником, але другом, товаришем короля з розваг. Задумавши церковну реформу, Генріх II вирішив поставити на головну Кентерберійську кафедру країни свого друга та соратника. Король переконав його прийняти духовний сан. Але як тільки Бекет у 1162 р. став архієпископом, він різко змінив свій спосіб життя. З придворного, який славився своєю щедрістю і розкішшю, він перетворився на суворого аскета, зануреного в молитви, науки, благодійні справи. Він відмовився від посади канцлера, виступив непримиренним ворогом реформи. У жовтні 1163 р. король зібрав у Вестмінстері велику раду, від якої вимагав затвердження закону про реформу церковних судів. Томас Бекет відмовився дати свою згоду. Король розігнав Раду і покинув Лондон [46, с. 91, 92].

У січні 1164 р. Генріх II скликав у Кларендоні всіх єпископів і баронів, примушуючи їх дотримуватися звичаїв Генріха I щодо церковних судів. Радники короля виклали ці звичаї у 16 пунктах, відомих як «Кларендонські конституції». У них, зокрема, говорилося, що духовні особи, звинувачені в будь-якому злочині, повинні бути судимі як королівським судом, так і церковним; і якщо вони викриті і зізнаються у своїй провині, церква більше не захищає їх. Архієпископи та єпископи, як усі прямі васали короля, повинні коритися королівським чиновникам, виконувати всі обов'язки щодо їхніх феодин. Вони не мали права залишати королівство без згоди короля. Король мав право отримувати доходи з вакантних кафедр, право опіки та призначення на церковні посади.

Бекет відмовився прикласти свою печатку до цього документа і визнати його обов'язковим для англійської церкви. Генріх II поклявся помститися колишньому соратнику та другу, чекаючи для здійснення

помсти відповідного приводу. Коли Томас відмовився з'явитися до суду у справі якогось злочинного клірика, його самого звинуватили в порушенні васальних зобов'язань і засудили до штрафу. Томас апелював до Риму і наказав своїм єпископам відлучати від церкви всіх, хто визнає його осуд королівським судом. Після цього він утік на континент. Вигнання Бекета тривало шість років.

У 1170 р. відбулося вимушене примирення Генріха II з Томасом Бекетом, але миру так і не настало. Прибувши в Англію, Томас почав викривати своїх ворогів. Король був у цей час у Нормандії. Дізнавшись про дії Бекета, він вигукнув з люттю: «Невже серед усіх цих боягузів, яких я годую, немає жодного, хто б помстився за мене цьому жалюгідному клірику?». У результаті група лицарів з'явилася в Кентербері і, увірвавшись до собору, вбила архієпископа біля вівтаря. Папа римський у покарання наклав на Англію інтердикт, загрожував відлучити короля від церкви. Духовенство збуджувало народ проти Генріха II. У цій ситуації королю нічого не залишалось робити, як тільки здатися. Сталося це на принизливих для короля умовах. Генріху довелось прилюдно каятись і принести клятву, що він більше не вийде з-під влади Папи Римського. Статті «Кларендонської конституції» було скасовано. Король відмовився від проведення церковної реформи. Це було його повною поразкою [13, с. 180, 181].

Спроба Генріха II визначити межі юрисдикції церковних судів була частиною програми задуманої ним загальної судової реформи, що відіграла величезну роль у подальшій історії країни. Для розслідування земельних позовів між сеньйорами і васалами існували феодальні суди (курії). Головами цих судів були самі сеньйори. Для селян місцем суду була помісна курія, у якій головував службовець лорда, а її членами були самі селяни. Сеньйори, крім того, мали певну частину кримінальної та поліцейської юрисдикції, що переважно належала судам сотні та графства. Судочинство в дореформений час в Англії базувалося на клятвах та ордаліях. Найменша

обмовка в тексті клятви вважалася свідченням неправоти чи винності того, кого хотіли очистити цією клятвою. Окрім клятви, судді вдавалися до особливих способів дізнатися думку божества – ордалій. Якщо обидві сторони не могли за допомогою клятви довести свою правоту, вдавалися до додаткових засобів – випробувань водою, розпеченим залізом, судового поєдинку.

Крім божого, обрядового суду на континенті виникає інквізиційний процес (розслідування) як королівський привілей. Звідти, зокрема з Нормандії, в епоху завоювання інквізиційний суд прийшов до Англії. З цього часу розслідування через присяжних зайняло чільне місце в діяльності державних органів. Судовий вирок було відібрано в божества і віддано людям, які знають суть справи. Генріх II перетворив цей суд із королівського привілею на надбання всіх підданих королівства. До кінця XII ст. розслідування через присяжних стало невід'ємною частиною як громадянського, так і кримінального процесів. Інквізиційний королівський суд сприяв зростанню королівських доходів, посиленню владних повноважень центрального уряду.

Нова форма судового процесу не була обов'язковою. Будь-яка вільна людина мала право вибору між новою та старою формою суду. За право користуватися новою формою і наказ короля провести розслідування через присяжних треба було платити певну суму в королівське казначейство. Позови від вілланів не були підсудні королівському суду і були, як і раніше, у компетенції помісного суду феодала.

Ще однією важливою реформою Генріха II стала військова. Військо Англії після нормандського завоювання складалося з народного ополчення та феодалного війська. Англійський король не міг задовольнятися 40 днями служби васалів. До того ж феодалів-лицарів було небагато; їх не вистачало для великих і тривалих експедицій. Генріх II дійшов висновку про необхідність замінити військовий обов'язок лицарів грошовим

еквівалентом, а на отримані гроші наймати загони озброєних людей, часто тих самих лицарів. Так виникли «щитові гроші», податок на лицарські володіння, що замінював натуральну військову службу їхніх власників.

У зв'язку з цією реформою було здійснено реформу народного ополчення. У 1181 р. Генріх II видає «Асизу про озброєння», що зобов'язала все вільне населення країни придбати зброю відповідно до матеріального стану. Кожен власник лицарського феоду повинен був мати панцир, шолом, щит і спис.

Нестача природних ресурсів призвела до того, що в 1184 р. була прийнята «Лісова асиза», якою всі ліси Англії були оголошені власністю короля і перебували під його юрисдикцією.

Одночасно з наведенням порядку всередині королівства Генріх II прагнув розширити зовнішній вплив Англії. Внаслідок експедиції 1158 р. в Уельс південна частина півострова визнала верховну владу англійського короля. Але в 1162 р. валлійці підняли повстання, яке Генріх II придушити не зміг. Це забезпечило Уельсу ще 100 років волі.

До часів Генріха II належить і початок завоювання Ірландії. Деякі англійські барони заходу країни втрутилися в боротьбу ірландських кланів і почали захоплювати землі на сході острова. У 1170 р. ірландці підняли повстання проти завойовників. Посилення баронів в Ірландії становило загрозу політиці Генріха II, створюючи там осередок баронської незалежності. У 1171 р. він сам вирушив до Ірландії, встановив зв'язки з ірландським духовенством і деякими вождями кланів, але церковні справи та повстання баронів у французьких володіннях відвернули його від Ірландії. Англійські володіння в Ірландії так і залишилися баронською колонією, що була слабо пов'язана з метрополією [9, с. 22-24].

Шотландський король Вільгельм I Лев спробував укласти союз із Францією на противагу англійському впливу – цю політику шотландці вели з того часу протягом століть. Вільгельм зумів зобразити покірність

Генріху II, однак, коли англійський король виявився залученим у війну зовсім в іншому місці, він скористався ситуацією і вторгся в північні межі Англії, але опинився в полоні. Його не відпустили, поки він у 1174 р. не підписав договір, відповідно до якого він визнавав Генріха II сеньйором всієї Шотландії.

Отже, до 1174 р. Генріх II безпосередньо або через своїх васалів правив Англією, Уельсом, Шотландією, прибережною територією Ірландії і половиною Франції.

Кінець правління Генріха II пройшов у боротьбі з французьким королем Філіппом II Августом, який підняв проти Плантагенета його синів. Молодий французький король поставив за мету об'єднати Францію, чому заважали анжуйські володіння англійською корони. Філіп II зробив ставку на розбрат у великій і недружній родині англійського монарха.

Елеонора Аквітанська народила Генріху чотирьох синів. Це були Генріх Молодший, який народився 1154 р., у той рік, коли його батько став королем; Річард – 1157 р.; Джефрі – 1158 р.; Іоанн, наймолодший, улюбленець батька, – 1166 р. Генріх II прагнув влаштувати долю своїх синів. Він зробив старшого сина принца Генріха своїм спадкоємцем, і його коронація, проведена архієпископом Йоркським, стала приводом для фатальної сварки з Бекетом. Другому синові Річарду він передав Аквітанію, спадкову провінцію його матері, а третій син Джефрі отримав Бретань. Четвертий, Іоанн, був надто молодий, щоб володіти чимось, і через те отримав прізвисько Іоанн Безземельний.

Французькі інтриги мали успіх і почався навіть заколот синів і їхньої матері проти батька. Але оскільки основна маса населення Англії не відгукнулася на заклики бунтівників, центром подій стали французькі провінції. У процесі політичної боротьби останнього періоду правління Генріха II помер спадкоємець престолу, старший син короля, відомий в історії країни як Генріх Молодий король. Незабаром загинув другий син

Джефрі. Так, в англійського короля залишилися лише два сини: Річард та Іоанн. Філіп II послідовно залучав на свій бік спочатку одного, потім іншого, незадоволених надто довгим правлінням батька. Дізнавшись про зраду молодшого сина Іоанна, якого найбільше любив, Генріх II тяжко захворів і помер у 1189 році.

2.2.3. Річард I Левове Серце. Епоха хрестових походів

Отримавши звістку про смерть батька, Річард захопив королівську скарбницю і наказав визволити з фортеці свою матір. Він був людиною величезної фізичної сили, відчайдушним сміливцем і прекрасним полководцем. Водночас Річард був поганим і недалекоглядним політиком, лицарем на королівському троні (рис. 72).

Рис. 72. Річард Левове Сердце

Прийшовши до влади, він взявся за виконання завдання, що зайняло більшу частину його життя – боротьбу за Святі землі на території сучасних

Лівану, Ізраїлю, Палестини. Ці землі, завойовані в попередньому Хрестовому поході сто років тому, перебували в небезпеці. У мусульман з'явився великий герой Саладін, який у 1187 р. здобув перемогу над армією хрестоносців і захопив Єрусалим. Європейські правителі та лицарі почали приносити клятви вирушити у Святу землю на визволення Єрусалима.

Старий Генріх II приніс таку клятву, як і принц Річард. У 1188 р. Генріх II, щоб зібрати гроші на цей похід, запровадив у своїх володіннях спеціальний податок. Він називався «саладіновою десятиною», оскільки кожен власник мав віддати десяту частину свого доходу та рухомого майна. Але потім, коли все було готове, Філіп і Річард оголосили Генріху війну, і Хрестовий похід довелося відкласти.

Опинившись на троні, Річард не чекав. Йому для походу були потрібні гроші. Для цього він вирушив до Англії і продав все, що міг. Він продавав церковні, світські посади, права наслідування та привілеї. Він навіть продав Шотландію, повернувши її шотландському королю.

Через чотири місяці Річард усілякими способами – несправедливими, безрозсудними і часом жорстокими – зібрав потрібну суму і був готовий до великих подвигів, що принесли йому славу, проте не звільнили Святу землю остаточно і нічого не дали самій Англії.

Похід, у якому брав участь Річард, назвали потім Третім хрестовим походом, і подвиги англійського короля стали останнім зльотом нормандського лицарства. У 1190 р. він прибув на Сицилію і вступив у суперечку з Танкредом, її останнім нормандським правителем (рис. 73).

Потім Річард відмовився від шлюбного союзу з сестрою Філіпа, з якою він був заручений, чим ще більше налаштував проти себе французького короля. Після цього Річард витратив два місяці і багато зусиль, щоб захопити Кіпр.

Рис. 73. Третій хрестовий похід

Нарешті, у червні 1191 р., через рік після того, як він виступив у похід, Річард прибув у Святу землю і приєднався до французької армії короля Філіпа. Християни вже довгий час тримали в облозі місто Акру на палестинському узбережжі, але мусульмани не збиралися здаватися. Облога була більше протиборством між Річардом і Філіпом, ніж боротьбою християн і мусульман. Потім, коли Акра нарешті впала, Річард повівся дуже неввічливо. Австрійський герцог Леопольд привів загін на допомогу і після захоплення міста поставив свій штандарт на одній зі стін. Річард, не бажаючи ні з ким ділити славу, наказав зняти прапор. Тоді Леопольд не міг дати гідної відсічі, але подію він запам'ятав [1, с. 398, 399].

Після падіння Акри Філіп відправився додому, оголосивши себе хворим і присягнувшись, що не зачепить володіння Річарда. Річард рушив маршем на Єрусалим, проте так і не зумів його взяти. У 1192 р., уклавши з Саладіном трирічне перемир'я, Річард вирушив додому. Він зумів посваритися майже з усіма правителями в Європі і не мав достатньої армії, щоб прорватися через континент, де в нього всюди знаходилися вороги. Коли його корабель сів на мілину біля Венеції, він вирішив, що найбезпечніший спосіб повернутися додому – добиратися суходолом під чужим ім'ям. Однак Річарду важко було довго залишатися невпізнаним. У

грудні 1192 р. неподалік Відня на Річарда напав і захопив у полон герцог австрійський Леопольд і передав його німецькому імператору Генріху VI. Річард погодився виплатити імператору величезну суму 150 тис. марок і формально визнати імператора своїм сеньйором. Усі витрати лягли на плечі підданих Річарда [11, с. 85].

У 1194 р. Річард Левове Серце повернувся до Англії. Він залишався там стільки часу, скільки потрібно було, щоб коронуватися вдруге і зібрати гроші; потім він вирушив на континент. Там Річард залишався до кінця своїх днів, ведучи боротьбу з Філіпом Августом. У 1199 р. під час облоги одного з замків Річард був поранений стрілою в плече і невдовзі помер.

2.2.4. Правління Іоанна Безземельного

Річард був одружений двічі, але не мав дітей. Вмираючи, він змусив усіх своїх васалів визнати королем свого молодшого брата, якого коронували за всіма правилами у Вестмінстері. У 1199 р. Іоанну (1199-1216 рр.) було 32 роки. Він був лінивий і обтяжений низинними пристрастями. Неприборкане честолюбство штовхало його на необдумані вчинки.

Три великі події, у яких Іоанн зазнав повної поразки, відзначають його правління: боротьба з Філіпом II Августом, у якій він втратив майже всі свої володіння на континенті; боротьба з Папою Інокентієм III, внаслідок якої Іоанн був настільки принижений Римом, як жоден англійський король до та після нього; боротьба з баронами королівства, результатом чого стало підписання «Великої хартії вольностей» - документа, який узаконив перемогу феодальної опозиції над королівською владою.

Континентальні володіння доставляли Плантагенетам багато клопоту і швидше були джерелом слабкості, ніж сили. Феодали в цих землях погано слухали свого англійського сюзерена. Між окремими частинами

континентальних володінь майже не було зв'язку. Особливо складним становище стало у французьких володіннях при Іоанні.

У 1202 р. суд перів Франції звинуватив Іоанна в порушенні васальних зобов'язань щодо свого сюзерена, французького короля, і оголосив англійського короля винним у зраді. Цей вирок означав, що Іоанн не може з цього часу володіти жодним феодем на території Франції. Французький король у свою чергу має право відібрати їх у нього. Філіп II, спираючись на це рішення, у тому ж році вторгся до Нормандії і почав військові дії. До 1204 р. Іоанн втратив, крім Нормандії, усі споконвічні землі Плантагенетів у Франції: Анжу, Мен, Турень, Пуату. Під час цієї війни він безперервно брав з усіх верств населення великі суми грошей під приводом ведення воєнних дій. Так, у 1201 р. король зібрав баронів у Портсмуті, щоб вирушити з ними до Франції, але натомість відібрав у них гроші, взяті ними для військових витрат, а самих розпустив додому. Барони неодноразово намагалися протестувати. Але становище короля поки було досить міцним, оскільки всі інші верстви населення підтримували королівську владу [12, с. 180, 181].

Ситуація різко змінилася через конфлікт Іоанна з Папою Римським Інокентієм III, який мав великий авторитет. Конфлікт почався після смерті 1205 р. глави англійської церкви архієпископа Кентерберійського Вальтера Хьюберта. Папа запропонував кандидатуру Стефана Ленгтона. Іоанн відмовився прийняти папську кандидатуру. Незважаючи на незгоду короля, 17 липня 1207 р. Інокентій освятив обрання Стефана Ленгтона. У відповідь Іоанн захопив ті англійські церковні парафії, що тримали священники-італійці, і заборонив папським представникам в'їзд до Англії (рис. 74).

23 березня 1208 р. Папою Римським на Англію було накладено інтердикт, що порушив нормальне життя в країні. Припинилося хрещення дітей і відспівування померлих, заборонялися меси, служби на весіллях. Навіть єпископів, які померли в період інтердикту, ховали без обрядів і в

неосвяченому місці. У відповідь король розправився з папськими прихильниками, позбавляючи їх землі та майна [13, с. 248, 249].

Рис. 74. Стефан Ленгтон

Реакція країни на інтердикт була для Папи несподіваною: Англія підтримала свого короля в його боротьбі з римським престолом. Тоді листом від 21 червня 1209 р. Інокентій III відлучив короля від церкви, а підданих від покори йому. Іоанн пішов на переговори, але почав їх затягувати. Урешті-решт Інокентій III розпорядився, щоб англійський престол зайняв французький король Філіп II Август, суперник Іоанна, який став готуватися до інтервенції до Англії. Лише в 1213 р. Іоанн вимушений був підкоритися Папі Римському. Стефан Ленгтон зайняв місце архієпископа Кентерберійського та відпустив королю його гріхи. В обмін Іоанн погодився передати своє королівство Папі і правити ним як папський васал. Це було дуже принизливо, але мало певний сенс. Іоанн платив Папі річну данину в тисячу марок, і цим його васальні зобов'язання обмежувалися. Натомість Іоанн міг бути упевнений, що Філіп II не вторгнеться на територію Англії.

У 1214 р. Іоанн уклав союз з германським імператором Оттоном III і спробував повернути собі французькі володіння, але зазнав поразки і вимушений був відступити. Ця поразка перекреслила надії Іоанна повернути собі втрачені володіння, але вона виявилася благом для Англії. Поки існувала Анжуйська імперія, Англії доводилося задовольнятися роллю провінції нормандських завойовників. Її інтересами постійно

жертвували заради континентальних інтриг. Але відтепер Англія не вважалася країною континентальної імперії. Вона перетворилася на повноправне королівство, що живе за своїми звичаями та законами і проводить свою політику. Процес поступового змішання нормандців і саксів від часу правління Іоанна став набирати обертів. Саме з часів правління Іоанна і втрати Нормандії ми можемо говорити про англійців як про єдину націю.

2.2.5. «Велика хартія вольностей»

Постійні поразки Іоанна призвели до остаточної втрати ним авторитету. Незадоволені діями короля барони вимагали відшкодування своїх витрат на програну війну. Вони склали документ, перерахувавши все те, що, на їхню думку, було їхніми правами. Архієпископ Стефан Ленгтон був на боці баронів, як і взагалі церква. Клірики володіли великими землями та були зацікавлені у справедливості та дотриманні законів. Вони включили до документів статті, що стосуються церкви, і внесли до нього поправки, спрямовані на те, щоб справедливість і закон дотримувалися не лише щодо баронів, а й щодо лицарів, городян, купців тощо.

Коли королеві Іоанну подали цей документ, він, природно, не захотів його підписувати, оскільки встановлення сильно обмежували його владу. Проте Ленгтон, який виступав посередником, наполегливо вмовляв обидві сторони піти на поступки. Він навіть погрожував Іоанну повторним відлученням, якщо той не поставить свій підпис.

17 травня 1215 р. баронське військо увійшло до Лондона, звідти почали розсилатися листи до тих графів, баронів і лицарів, які ще залишалися на боці короля. Більшість запрошених прибули до Лондона і приєдналися до конфедерації. Король залишився тільки з невеликою свитою. 15 червня 1215 р. у долині Реннімед на березі Темзи Іоанну було

подано статті вимог баронів. Король вимушений був прикласти свою печатку до цього документа, який отримав назву «Великої хартії вольностей» (рис. 75).

Рис. 75. Памятний знак, присвячений підписанню Великої хартії вольностей

Ця хартія є найдавнішим з конституційних актів Англії. Вона містить 63 статті і дає привілеї та їхні гарантії всім станам Англії, крім залежних селян. Перша та остання статті підтверджують видані в попередній період привілеї церкви. 30 статей захищають інтереси баронів, сім статей – інтереси лицарів і вільних селян, три – інтереси городян. Баронські статті прагнуть захистити їх від зловживань короля правами феодального сюзеренітету. Статті 12 та 14 обмежують всевладдя короля загальною радою королівства. Барони намагалися перетворити країну на феодальну державу, у якій король був би лише першим серед рівних йому аристократів. Виконання хартії забезпечувалось створенням комітету 25 баронів. Комітет мав охороняти привілеї баронів, у нього було право примушувати короля до дотримання хартії, заклику країни до повстання. Барони також обіцяли містам збереження їхніх традиційних прав і привілеїв. Важливою умовою розвитку торгівлі в містах була одноманітність мір і ваг. Ряд статей хартії підтверджував нові судово-адміністративні порядки, що склалися завдяки

реформам Генріха II. У цілому «Велика хартія вольностей» була документом, що розширював права баронів настільки, що вони виходили з-під дії королівської юрисдикції. Так створювалися правові підстави для формування незалежності феодалів від королівської влади, закладаючи підґрунтя для феодальних усобиць [7, с. 114].

Погоджуючись на підписання «Великої хартії вольностей», Іоанн не збирався її виконувати. Він чекав лише зручної нагоди, щоб відновити війну з баронами. Папа, який став тепер союзником короля, оголосив баронів бунтівниками та звільнив короля від необхідності дотримуватися хартії. Війна поновилася. До неї втрутився французький король Людовік IX. У розпал військових дій Іоанн помер. Однак «Велика хартія вольностей» продовжувала діяти, її кілька разів змінювали, і, нарешті, у 1225 р. вона набула того вигляду, у якому дійшла до нашого часу.

Англійські королі не завжди слідували її установам, і було багато періодів в англійській історії, коли її зовсім не брали до уваги, проте ніколи не забували зовсім. Для англійців вона залишалася письмовим свідченням обмеження влади короля, прав підданих, що король не міг порушувати. В Англії вперше перемиг принцип, який не був знайомий жодній іншій європейській країні того часу: закон вищий за владу короля.

2.2.6. Громадянська війна та виникнення парламенту

Наступником Іоанна став його син Генріх III (1216-1272 рр.). Безхарактерність і непостійність були відмітними рисами цього короля. Навколо короля годувалося безліч французьких родичів. У 1236 р. він одружився з герцогинею Елеонорою Провансальською, з якою в Англію приїхало багато французів. Генріх III щедро роздавав їм посади та землі, чим викликав різке роздратування баронів Англії.

У короля була важлива ідеологічна опора – папство, що викликала у країні не менше роздратування, ніж французи. Папські легати збирали

величезні гроші з англійської церкви. Гроші йшли на зовсім чужу для Англії боротьбу, яку вели папи з німецькими імператорами Гогенштауфенами. Папа втягнув Генріха III у цю боротьбу в Італії, запропонувавши натомість його молодшому синові Едмунду сицилійську корону. Навесні 1258 р., незважаючи на поганий минулорічний врожай і голод, король зажадав у баронів одну третину доходів країни на участь у військовій експедиції до Італії. Це призвело до вибуху незадоволення. Через кілька днів, 30 квітня 1258 р., барони подали королю ультиматум. Вони зажадали від короля вигнання всіх іноземців, призначення комітету з 24 осіб щодо реформ. Очолювали їх Симон де Монфор, граф Лейстерський, графи Глостерський і Герефордський. Королеві, який опинився бранцем баронів, довелося поступитися. 2 травня 1258 р. король видав дві прокламації, у яких оголосив про згоду на реформи і обрання комітету 24-х, зобов'язувався дотримуватися всього, що вони запропонують, обіцяв скликати наступні збори через місяць в Оксфорді. Барони виробили петицію з докладним перерахуванням зловживань, що мав усунути комітет реформ (рис. 76).

Рис. 76. Симон де Монфор

11 червня 1258 р. барони і прелати з'їхалися в Оксфорд у повному озброєнні і привели з собою великі загони. Королю була подана вироблена баронами петиція з 29 пунктів, що отримала назву Оксфордські провізії. Оксфордська рада 1258 р. по суті встановила у країні баронську олігархію. При королі створювалася постійна колегія з 15 баронів, без згоди якої король не міг ухвалити жодного рішення. Замість Великої королівської ради вводилася рада 12-ти, що обиралася баронами. Ця рада мала збиратися три рази на рік для обговорення державних справ разом із колегією 15-ти. Крім того, був обраний комітет 24-х баронів, що мав розпочати реформи. 20 жовтня король проголосив прокламацію про свою згоду з Оксфордськими провізіями [23, с. 22, 23].

Вигнавши іноземців та обмеживши владу короля, новий уряд через розбіжності, що виникли серед баронів, зволикав із проведенням реформ. Така бездіяльність реформаторів викликала невдоволення лицарства. У жовтні 1259 р. лицарі зібралися у Вестмінстері, домігшись там прийняття так званих Вестмінстерських провізій, що відповідали інтересам лицарів, городян і верхівки вільного селянства. У цьому документі переважно йшлося про зловживання у феодалних судах, чиновників у королівських судах, заходи захисту вільних власників від свавілля феодалів.

Генріх III постарався використати незгоду серед супротивників, щоб відновити своє колишнє становище. Він добився від Папи Римського грамоти, що звільняла його від будь-яких зобов'язань перед опозиційними силами. У цих умовах 1263 р. почалися військові дії. Війська опозиції склалися з лицарів, городян, студентів Оксфордського університету, вільних селян і низки баронів. Очолив військо Симон де Монфор. Королівськими військами командував спадкоємець престолу Едуард.

Повсталі взяли міста Глостер, Брістоль, Дувр і підійшли до Лондона. Генріх III сховався у Вестмінстері. Симон де Монфор, спираючись на підтримку городян, увійшов до Лондона. До кінця року сторони погодилися

звернутися до третейського суду французького короля Людовіка IX. Його рішення від 23 січня 1264 р. в Ам'єні (Ам'єнська угода) оголошувало Оксфордські провізії і розпорядження, на них засновані, такими, що не мають сили, і відновлювало порядок, що існував до 1258 р. Рішення французького короля не задовольнило опозицію, і війна продовжилася. 17 травня 1264 р. відбулася битва при Льюїсі, у якій війська короля було розбито армією Симона де Монфора. Король зі спадкоємцем престолу Едуардом був узятий у полон переможцями (рис. 77).

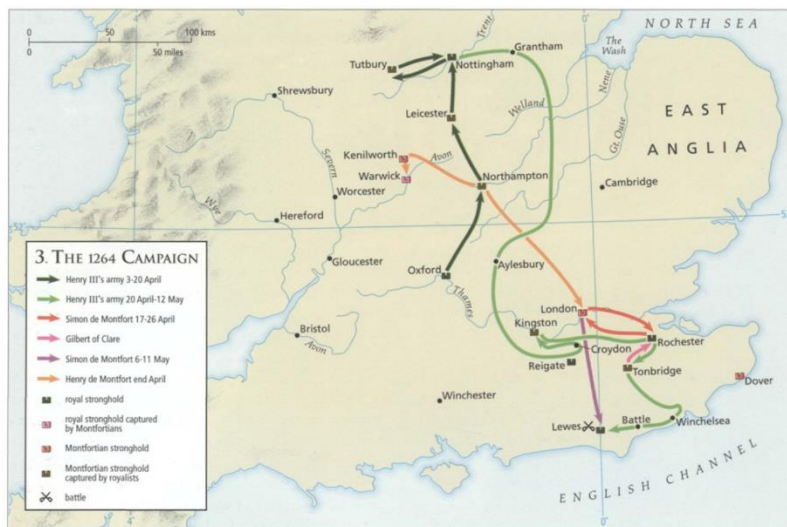

Рис. 77. Війна баронів 1264 року

Переможці уклали Льюїську угоду, що визначила загальні засади управління країною. Фактично главою держави став Симон де Монфор, який взявся за проведення реформ. У червні 1264 р. від імені короля де Монфор розіслав розпорядження про те, щоб зборами графств були обрані по чотири лицарі і надіслані до Лондона для участі у зборах (парламенті) разом з магнатами та прелатами. У цьому парламенті було прийнято важливий документ, який мав залишатися в силі до кінця правління Генріха III і деякий час за його наступника. За цим документом при королі

створювалася рада з дев'яти осіб, що контролювала призначення на державні посади.

Для участі в наступному парламенті, який розпочав свою роботу 20 січня 1265 р., були запрошені не всі барони та прелати, а лише прихильники Симона де Монфора. Зате запросили по два лицарі від кожного графства та по два городянини від кожного міста. Саме 20 січня 1265 р. прийнято вважати початком функціонування повноважного британського парламенту [36, с. 16].

Симон де Монфор недовго залишався протектором держави. Барони були незадоволені його діями. Невдоволення посилилося ще й тому, що рух проти короля розростався, захоплюючи не лише лицарів і городян, а й широкі маси селянства. Селяни стали громити маєтки прихильників короля. Рух загрожував перерости в загальне повстання проти феодалів. Усе це змусило більшість баронів шукати угоди з королем. Сину Генріха III принцу Едуарду вдалося втекти з полону. Барони стали покидати Монфора і примикати до Едуарда. 4 серпня 1265 р. королівська армія розгромила військо графа Лейстерського при Івземі. Симон де Монфор був убитий у бою. Але війна тривала ще понад рік. У жовтні 1266 р. між воюючими сторонами було укладено мир. Умови його були викладені в «Кенілуертському едикті», виробленому комісією з чотирьох єпископів і восьми баронів і виданого королем 31 жовтня 1266 р. Цей документ відновлював усю повноту влади короля, йому поверталися володіння, що раніше належали короні, оголошувалися недійсними грамоти та інші документи, що виходили від Симона де Монфора та його прибічників. У той же час «Кенілуертський едикт» гарантував добровільне дотримання королем попередніх грамот і привілеїв. Прибічники Симона де Монфора поверталися під захист закону. Найважливішим результатом цього едикту стало збереження парламенту, до якого тепер запрошувалися представники всіх станів, крім залежних селян [5, с. 249, 250].

2.2.7. Правління Едуарда I. Становлення станово-представницької монархії

У 1272 р. принц Едуард (1239-1307 рр.) перебував у Палестині. Він мав репутацію відважного воїна. Едуард узяв штурмом місто Назарет, потім обложив Акру і змусив сарацинського султана підписати перемир'я. Після перемоги Едуард вирушив у зворотний шлях, а коли досяг Італії, до нього прибув гонець із звісткою про смерть батька. Лише в 1274 р. король дістався берегів Англії і висадився зі своїм військом у Дуврі. Потім він вирушив до Вестмінстерського абатства, де пройшла урочиста коронація. З приводу цієї події в Лондоні було влаштовано небачене доти свято для народу [12, с. 232].

Король не воював зі своїми баронами, його піддані – нормани та англосакси навчилися жити в мирному сусідстві. Піддані були єдині в повазі до свого короля, якого теж вважали справжнім англійцем. Його навіть називали першим англійським королем із часів Гарольда. Великий авторитет дав змогу Едуарду I укріпити свою владу та вирішити ряд важливих завдань як у внутрішній, так і зовнішній політиці (рис. 78).

Рис. 78. Едуард I

Вагому роль у роки правління Едуарда I (1272-1307 рр.) став відігравати парламент. Спочатку лицарів і городян запрошували переважно на вирішення фіскальних питань. До того ж треба мати на увазі, що для багатьох із них присутність у парламенті була обтяжливою, пов'язаною з великими витратами та незручностями. Розвиток парламенту належить до правління Едуарда, який вів активну завойовницьку політику проти Уельсу та Шотландії, що потребувало великих грошей. Йому часто доводилося звертатися до станів через парламент за дозволом нових податків. Але й парламентських субсидій не вистачало. Тоді Едуард збільшив вивізні мита на вовну у шість разів. Іноді він просто реквізував запаси вовни у купців. Духовенство повинно було платити великі податки у скарбницю (рис. 79). Знову сформувався фронт незадоволених королем. У 90-х рр. XIII ст. виникла загроза збройного повстання [18, с. 73].

Рис. 79. Срібна монета короля Едуарда I

Урятував становище скликаний Едуардом I у 1295 р. парламент. Він вважається зразковим за повнотою, з якою були представлені стани англійського суспільства. У 1297 р. під тиском незадоволених діяльністю корони Едуард I видав грамоту під назвою «Підтвердження хартій». Вона стала доповненням до «Великої хартії вольностей». У ній говорилося, що жоден податок не стягуватиметься королем чи його спадкоємцями без згоди

парламенту. Отже, встановлювалася головна функція парламенту – затвердження податків.

У першій половині XIV ст. парламент став ділитися на дві палати: лордів і громад. Палата лордів була наступницею Великої ради попереднього часу, у ній засідали барони, єпископи, абати. Вони отримували місця в палаті у спадок разом з титулом або за посадою. У нижній палаті засідали лицарі та городяни. Лицарі вибиралися на зборах графств (по два від графства) відкритим голосуванням. Отже, у палаті громад було 74 лицарі. Міста посиляли по двох своїх кандидатів. Таких міст було 165.

В англійському парламенті лицарі засідали в одній палаті з городянами. Відсутність різкої грані та непримиренної ворожнечі між лицарями та городянами пояснює велику політичну роль і живучість парламенту.

У XIV ст. зростає компетенція парламенту. За ним закріплюється право затверджувати як прямі, так і непрямі податки. Він отримав право контролю за витрачанням отриманих від податків сум. Зросла законодавча влада парламенту. Статути (закони) видавались королем і верхньою палатою, іноді за петицією палати громад. У XV ст. згода обох палат на видання статутів стала обов'язковою. З появою парламенту в Англії народилася нова форма феодальної держави – станово-представницька монархія [8, с. 39].

Правління Едуарда I ознаменовано рядом законів, що були новими кроками англійської державності на шляху централізації. Глостерський статут 1278 р. регулював приватну юрисдикцію феодальних судів. Вестмінстерські статути – це справжні кодекси англійського феодального та загального права, що систематизували та доповнили все, що було зроблено в попередні часи. Перший Вестмінстерський статут (1275 р.) регулював судочинство, взаємини короля та лордів з васалами та церквою. Другий

Вестмінстерський статут (1285 р.) стосувався питання огороження общинних земель. Він захищав інтереси лицарства і вільних селян, що збільшувало роль королівських судів, обмежувало феодалну юрисдикцію. Статут 1279 р. «Про мертву руку» забороняв церкві захоплювати землі, що належали світським власникам. У 1290 р. Третій Вестмінстерський статут дав змогу кожній вільній людині продавати своє володіння або його частину за умови, що новий власник буде тримати землю від колишнього головного лорда за ті самі служби, як і колишній. За королівським указом 1278 р. шерифи повинні були змушувати всіх вільних власників землі, які мали річний дохід у 20 фунтів стерлінгів, прийняти лицарське звання.

2.2.8. Війни за Уельс і Шотландію

Зовнішня політика Плантагенетів наприкінці XIII-XIV ст. розвивалась у двох напрямках: перший – розширення володінь корони на території острова Великобританія, другий – ведення воєнних дій на континенті, що вилилося у Столітню війну з Францією.

У період Нормандської династії в розпорядженні корони у Великобританії були території, що входили тільки у власне Англію. На решті Британських островів знаходився ряд дрібних королівств і князівств, що жили в умовах переходу до феодалізму та зберігали незалежність від Англії. Англійські королі протягом кількох століть намагалися підкорити ці області. Підкорення почалося з Уельсу. У нормандську епоху його завоювання здійснювалося не короною, а великими феодалами, володіння яких перебували на кордоні з Уельсом. Протягом 15 років відбувалися нескінченні військові зіткнення, під час яких валлійці дедалі більше відтискалися в гори, а в долинах і на узбережжі зводилися нормандські замки.

До 1200 р. незалежність зберегли лише князі Північного Уельсу. Найсильнішим князівством тут був Гвінед, що перебував у руках роду Ллевеллінів. У XIII ст. Ллевелліни навіть відвоювали більшу частину своїх колишніх володінь, скориставшись міжусобицями англійських прикордонних феодалів. Ллевеллін-ап-Іорвет вів успішні війни з Іоанном Безземельним. Його онук Ллевеллін-ап-Гріффід (1246-1282 рр.), скориставшись громадянською війною в Англії, оголосив себе в 1258 р. принцом Уельським і сюзереном інших уельських князів. У 1267 р. цей титул був закріплений договором з Генріхом III. У 1282 р. Едуард I вторгся в Уельс, наслідуючи в завоюванні півострова римську стратегію: він будував замки у ключових містах і прокладав між ними військові дороги. До 1285 р. підкорення Уельсу було завершено. Ллевеллін-ап-Гріффід був убитий, а його брат Девід взятий у полон і страчений [18, с. 66].

У 1284 р. «Валлійський статут» оформив панування Англії над цією територією. У 1301 р. Уельс був переданий як феодал сину англійського короля – майбутньому королю Едуарду II (1307-1327 рр.). З цього часу «принц Уельський» – титул спадкоємця англійського престолу.

Другим напрямом зовнішньополітичних акцій Плантагенетів на території Британських островів стала Шотландія. Виникнення феодалізму в Шотландії поєднувалося протягом тривалого часу зі збереженням кланової системи. Шотландське королівство оформилося лише в XI ст. У другій половині століття шотландський король був змушений визнати себе васалом Вільгельма I внаслідок нападу останнього на Шотландію. З того часу англійські королі стали вважати себе сюзеренами всієї Шотландії, що, втім, треба було реально забезпечити. Після перемоги в одному з боїв Генріх II змусив шотландського короля підкоритися сюзеренній владі англійського монарха. Проте Річард I відмовився від сюзеренітету над Шотландією. Це питання було порушено знову в 1286 р. після смерті шотландського короля Олександра III, який не залишив після себе

спадкоємців. На шотландський престол стали пред'являти права численні претенденти, які були родичами останнього короля [18, с. 18].

Регенти звернулися до посередництва англійського короля. Едуард I прийшов до Шотландії на чолі сильної армії, оголосив себе верховним правителем країни, посадивши на престол одного з родичів колишньої династії Балліола. Тим часом шотландські барони, незадоволені покірністю, з якою новий король виконував свої васальні обов'язки, взялися за зброю і уклали союз із французьким королем Філіпом IV Красивим (1295 р.). Військовий успіх супроводжував Едуарда I і надалі. Англійці оволоділи Скунським абатством, де за традицією проходили коронації шотландських монархів. Під час коронації король сидів на славетному камені Скуна. За наказом Едуарда ця національна шотландська святиня була вивезена в Англію і розміщена під сидінням коронаційного трону англійських королів (рис. 80). Були перевезені до Англії і шотландські королівські регалії – корона та скіпетр.

Рис. 80. Трон шотландських королів і скунський камінь

Взятого в полон короля Іоанна Балліола відправили до лондонського Тауера. Правителем був залишений магнат Уоренн з окупаційною армією. Події 1296 р. затвердили короля Едуарда на думці, що з незалежністю Шотландії покінчено раз і назавжди. Наступного року він вже розпочав війну з Францією. Але це виявилось помилкою.

Шотландці забули про свої суперечки та почали об'єднуватися в боротьбі проти спільного ворога. Національним лідером Шотландії в цей тяжкий час став відважний Вільям Уоллес (1270-1305 рр.). Повстання, підняте шотландцями, в армії яких були селяни, городяни, лицарі, отримало назву «війни за незалежність». Під його командуванням у 1297 р. шотландці здобули перемогу над англійцями в битві при Стерлінгському мості через річку Форт. Англійська окупаційна армія змушена була залишити Шотландію.

У 1298 р. Едуард I знову вирушив на північ. Біля Фалькірка сталася вирішальна битва. Армія Уоллеса складалася тільки з піхоти. В Едуарда були також кавалерія та лучники. Шотландці були переможені. Тим не менш спротив шотландців тривав. По всій країні спалахували бунти, що незмінно придушувалися за допомогою військової сили. У 1305 р. зрадники видали англійцям Уоллеса. Він постав перед судом у Вестмінстері, за вироком якого зазнав варварської страти.

Едуард I після цього спробував зробити в Шотландії те саме, що і в Уельсі – запровадити в завойованій країні адміністрацію на зразок англійської. Він оприлюднив «Ордонанс для управління Шотландією», але знову зустрів завзятий опір. Онук претендента на шотландський престол Роберт Брюс мав народну повагу. У 1306 р. він коронувався короною шотландських королів і протягом кількох років успішно вів партизанську війну. Справа в тому, що Едуард міг зібрати сильну армію, щоб розбити супротивника в битві, але тримати постійну армію для ведення боротьби з партизанськими загонами було надто дорого. Англійський постійний

гарнізон до 2 тис. осіб був здатний утримати лише кілька міст і замків. У 1307 р. Едуард I знову повів велику армію до Шотландії. Від поразки Брюса врятувала смерть англійського монарха, що сталася під час походу. Скориставшись цим, Брюс став одну за одною забирати в англійців зайняті ними фортеці [18, с. 75, 76].

2.2.9. Правління Едуарда II і завершення війни в Шотландії

Едуард I заповів синові довершити почате їм завоювання Шотландії. Зійшовши на престол, Едуард II почав з того, що порушив батьківський завіт і, припинивши війну, повернувся до Лондона. Королівським фаворитом став гасконець Гавестон, вплив якого зростав з кожним днем. У 1307 р. він отримав титул графа Корнульського, а коли трохи пізніше Едуард відправився у Францію, щоб одружитися з французькою принцесою Ізабеллою, донькою Філіпа IV, він залишив Гавестона своїм намісником (рис. 81).

Рис. 81. Весілля Едуарда II та Ізабелли

Барони потайки сподівалися, що молода дружина відверне увагу короля від ганебного фаворита, але марно: Ізабелла перестала цікавити Едуарда одразу після шлюбу, і, повернувшись додому в 1308 р., він знову став нерозлучний із Гавестоном. Коли ж під час коронації Едуарда II честь

нести корону дісталася фавориту, терпець баронів урвався. Король вдав, що згоден вислати улюбленця з Англії. Гавестон дійсно покинув Англію, але при цьому Едуард призначив його правителем Ірландії. Втім, через рік Гавестон знову з'явився в Лондоні.

У 1312 р. вороги Гавестона повстали проти короля та його фаворита, і через деякий час Гавестон опинився в руках бунтівних баронів і був страчений. Дізнавшись про загибель улюбленця, король оголосив війну своїм баронам.

Усе це було якнайбільше на руку шотландцям. Нечисленні англійські гарнізони були безсилі проти армії Роберта Брюса. Англійці здавали одне шотландське місто за іншим, поки нарешті в них не залишилася єдина фортеця Стерлінг, останній англійський оплот у Шотландії. Комендант фортеці відправив гінця до короля Едуарда II, повідомляючи, що, якщо не прибуде підкріплення, йому доведеться здати Стерлінг шотландцям.

Війна з Шотландією примирила короля з баронами, і вони охоче встали під королівські прапори, щоб повернути собі відбиті шотландцями землі. Величезне військо рушило в бік Стерлінга, але перш, ніж підійти до цього замку, англійцям, довелося битися з військом Роберта Брюса. Армія англійців складалася з 20 тис. осіб, з яких 3 тис. становили лицарі. Шотландців було лише 10 тис., але на чолі їхньої армії стояли досвідчені воєначальники. Армії зішлись біля шотландського села Баннокберн 24 червня 1314 р. Завдяки умілим діям шотландці заманили кінноту противників у пастку і розгромили англійську армію. У битві при Баннокберні англійці зазнали тяжких втрат. Король Едуард II врятувався втечею. Шотландія знову стала незалежним королівством. Слідом за цією військовою поразкою Англію чекало нове приниження: Роберт I Брюс відправив до Ірландії свого брата Едуарда, який у 1316 р. був коронований королем цієї країни. Втім, вже через два роки Едуард Брюс був убитий.

Поразка при Баннокберні ще більше підірвала і без того слабкий авторитет Едуарда II. Влада в країні фактично виявилася зосередженою в руках у противника короля – його дядька Томаса, графа Ланкастерського. Однак багато баронів вважали, що подібний розкол у країні неприпустимий. Завдяки цій «середній партії» до 1318 р. королю знову вдалося повернути собі кермо правління, і лише поява в Едуарда нових фаворитів – Х'ю Диспенсера та його сина – позбавило короля підтримки «середніх». Диспенсери допомогли Едуарду позбавитися опіки баронів. У 1322 р. король розгромив військо Томаса Ланкастерського, захопив свого дядька в полон і відправив його на ешафот. Після цього англійці знов спробували вторгнутися до Шотландії, але в 1323 р. Едуард II був змушений підписати перемир'я з Робертом Брюсом.

Королева Ізабелла вирішила розправитися з Диспенсерами, а разом усунути від влади ненависного чоловіка. Вийхавши в 1325 р. у Францію до свого брата-короля, англійська королева прикинулася хворою і зажадала, щоб до неї надіслали дванадцятирічного сина, наслідного принца Едуарда. У Франції Ізабелла зблизилась із заклятим ворогом свого чоловіка Роджером Мортімером, змушеним тікати з Англії та шукати притулку при французькому дворі.

За порадою брата і Мортімера, котрий став її коханцем, Ізабелла зважилася зібрати власне військо, що складалося з 2 тис. французів і вигнанців з Англії. На чолі цієї маленької армії королева і Мортімер у 1326 р. висадилися в Оруелі, де до них одразу ж приєдналися загоны рідних братів англійського короля, графів Кентського та Норфолкського, а також інших впливових баронів. Послане назустріч Ізабеллі королівське військо негайно перейшло на її бік. Чутки про тріумфальне просування королеви до столиці досягли Лондона, городяни якого негайно виступили проти Едуарда. Вони відчинили ворота Тауера і випустили на волю всіх королівських в'язнів. Едуард II та обидва Диспенсери втекли до Брістоля,

проте невдовзі Диспенсери були спіймані і страчені. Король був змушений здатися на милість переможців. Його ув'язнили в замку Берклі, де він і був убитий своїми тюремниками [12, с. 265-267].

2.3. Англія в період Столітньої війни. Війна Білої та Червоної троянд

2.3.1. Початок правління Едуарда III

Після загибелі Едуарда II в 1328 р. королем був оголошений його 14-річний син Едуард III. Реальна влада була в королеви Ізабелли та її фаворита Мортімера, які стали регентами при молодому королі. Народ, який захоплено зустрічав королеву, коли вона повернулася з Франції, різко змінив ставлення до неї, коли в руках у неї та її коханця зосередилася вся державна влада. Багато хто був незадоволений тим, що лорд-регент відмовився від війни з Шотландією і уклав мир із королем Робертом, скріпивши цей союз шлюбом семирічної сестри Едуарда III Джоан із п'ятирічним шотландським спадкоємцем престолу принцом Девідом.

Серед противників регента чималу роль відіграв граф Едмунд Кентський, брат Едуарда II. Близькість його до престолу бентежила Мортімера, який знайшов спосіб позбутися небезпечного суперника. Едмунда звинуватили у змові проти молодого короля і стратили.

Ставши дорослим, Едуард III вирішив позбавитися матері та Мортімера, які мали намір не допустити його до правління країною. У жовтні 1330 р. озброєний загін, очолюваний самим молодим королем, заарештував регента прямо в покоях королеви. Невдовзі Мортімер був страчений, а Ізабелла усунена від влади.

Тим часом англійські землевласники, які мали маєтки у Шотландії, були вкрай незадоволені укладеним між Англією та Шотландією миром і

прагнули розпочати нову війну. У 1329 р. помер Роберт I Брюс, а його спадкоємець Девід II був ще зовсім дитиною. У цій ситуації син Джона Балліола Едуард скористався підтримкою англійських баронів і в 1332 р., здобувши перемогу над армією Девіда II у битві при Даплін-Мурі, був коронований шотландським королем. Щоправда, лише через три місяці шотландці, обурені наміром Балліола скласти васальну присягу Едуарду III Англійському, змусили короля зректися престолу. Проте вже в 1333 р. англійський монарх повернув скинутому Балліолу шотландську корону. За цю підтримку Балліол поступився значною частиною південної Шотландії. Але надалі велика війна між Англією та Францією відволікла увагу Едуарда III від Шотландії.

2.3.2. Перший етап Столітньої війни

Переключення інтересу англійської корони на зовнішньополітичні сфери від Шотландії до Франції пояснюється рядом причин як політичного, так і економічного характеру. З одного боку, існували династичні претензії англійського короля на французьку корону. За англійськими законами, Едуард III як онук Філіпа IV Красивого за старшою, але жіночою лінією мав більше прав на престол, ніж його племінник, спадкоємець за молодшою чоловічою лінією. Французький закон це право відкидав. З іншого боку, для англійського суспільства життєвий інтерес мали французькі Фландрія – центр вовняного виробництва в Європі, і Гасконь – постачальник вина, фруктів, солі до Англії ще з епохи перших Плантагенетів.

Усе почалося з того, що в 1327 р. англійський уряд заборонив експорт вовни у Фландрію, сукняне ремесло якої працювало на привізній англійській сировині. У графстві закрилися всі вовняні ремісничі майстерні. Це об'єднало мешканців Фландрії, які стали вимагати розриву з Францією, для того щоб досягти зняття ембарго. Під тиском Франції фландрський граф

наказав заарештувати англійських купців, які були у Фландрії. У лютому 1337 р. на Вестмінстерському парламенті було прийнято рішення розпочати з Францією війну.

Англійська армія мала важливі переваги перед французькою. Ядро її становили наймані загони піхоти, набраної з вільних селян. Особливе місце у війську англійців займали загони лучників, які стріляли швидко та на велику відстань. В англійців була й найкраща організація війська: наймані загони підкорялися єдиному командуванню, тоді як французьке лицарське військо будувалося на феодалних засадах підпорядкування окремих загонів тільки своєму сеньйору.

У 1340 р. англійці здобули перемогу на морі в гирлі Шельди при Слейсі. У 1346 р. була здобута не менш приголомшлива перемога на суші при Кресі, у якій особливу роль відіграли англійські стрілки з лука. У цьому бою французи втратили 1500 лицарів, англійці – лише трьох (рис. 82). У 1347 р. англійці захопили Кале, що став найважливішим складальним пунктом для англійської вовни, що вивозилася на континент. Про його виняткову важливість для торгівлі свідчить той факт, що Англія утримувала Кале, незважаючи на всі складнощі, до середини XVI ст.

Рис. 82. Битва при Кресі

Водночас із війною у Франції Едуарду III довелося вести бойові дії й в Шотландії. У 1341 р. в країну повернувся Девід Брюс, що перебував у вигнанні. Він спробував вторгнутися в англійські межі, але зазнав поразки і в 1346 р. був захоплений у полон, де залишався аж до 1357 р., коли його відпустили під обіцянку величезного викупу. Гроші були необхідні Англії для того, щоб вести війну на континенті. Втім, вони так ніколи не були сплачені.

На деякий час Столітня війна була перервана через страшну епідемію чуми, що увійшла в історію як «Чорна смерть» і охопила територію Європи в середині XIV ст. Епідемія чуми була принесена в Європу татарами зі сходу в 1347 р. і швидко розповсюдилася. Перший спалах цієї хвороби в Англії був зареєстрований у 1348 р. в графстві Дорсет, а через півтора року чума вже лютувала по всій країні. Тіло хворого вкривалося чумними бубонами – наповненими гноєм бульбашками, частина яких проривалася, утворюючи виразки, що кровоточать. Усе це супроводжувалося жорстокою лихоманкою, блюванням, кровохарканням. Більшість гинула в перший день хвороби, інші страждали кілька днів, зазвичай три-чотири дні. Одужували лічені одиниці. Однак ті, хто перехворів на чуму, рідко захворювали вдруге.

Захисту від чорної смерті практично не було. У ті роки воші зустрічалися не тільки в хатинах, а й палацах, саме вони й переносили чумну заразу. Міста і села спорожніли. Постраждали від чуми не лише люди, а й домашні тварини, позбавлені нагляду та догляду; нікому було збирати вирощений урожай. Багато хто з тих, кому вдалося перебороти чуму, згодом гинули з голоду. За різними оцінками, за роки епідемії населення Англії скоротилося якщо не на половину, то на третину. За найскромнішими підрахунками, чума забрала життя мільйона англійців [19, с. 280, 281].

Тим не менш, у 1352 р. воєнні дії у Франції відновилися. 19 вересня 1356 р. поблизу міста Пуатьє на заході Франції відбулася велика битва, найбільша за всю історію Столітньої війни, у якій армія старшого сина

Едуарда III, який увійшов в історію як Едуард Чорний Принц, повністю розгромила французьке лицарське ополчення. У битві знову відзначилися англійські лучники, стріли яких пробивали навіть броню обладунків. Серед взятих у полон французів виявився сам король Іоанн II, який був вимушений підписати договір, що передбачав перехід майже половини території Франції, що лежала південніше ріки Луари, до Англії (рис. 83).

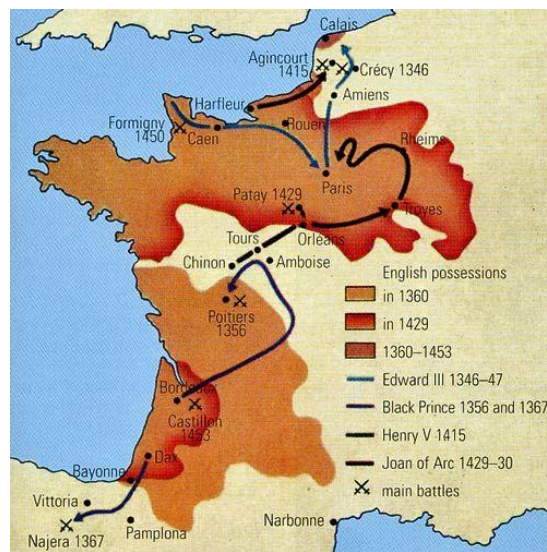

Рис. 83. Столітня війна

Поки французький король Іоанн II перебував у полоні, правителем Франції став його син Карл. Скликані ним Генеральні штати опротестували мирний договір, підписаний полоненим королем, і зажадали відновлення військових дій для звільнення відданих англійцям територій. Англійська сторона пішла на значні поступки. За новим мирним договором, підписаним у 1360 р. в Бретіньї, Англія отримала Кале, Аженуа, Періге, Лімузен, Ангулем і деякі інші області. Крім того, Франція зобов'язувалася виплатити Англії викуп за свого короля – близько 3 млн екю. Едуард III, зі свого боку, відмовлявся від претензій на французьку корону.

У 1369 р., коли Франція підготувалася до війни, військові дії відновилися. Французьке дворянство та городяни, налякані військовими

невдачами та соціальною боротьбою в країні, згуртувалися навколо короля, який провів низку потрібних фінансових і військових реформ. На чолі армії був поставлений талановитий полководець Дю Геклен, який чудово знав усі прийоми та хитрощі ведення партизанської війни. З 1369 по 1377 р. не сталося жодної великої битви, але область за областю переходили до французів, поки в англійців не залишилися лише Кале, Бордо, Байона та ряд фортець на узбережжі.

Кінець царювання Едуарда III виявився сумним. Король передчасно постарів і, не маючи сил займатися справами, фактично передав управління до рук придворних авантюристів. Старший син Едуард Чорний Принц повернувся з полів Столітньої війни з підірваним здоров'ям і не міг займатися державними справами. Другий син Ліонель помер під час хвороби батька. Третій син Джон Гонт, герцог Ланкастерський, очолив придворну партію інтриганів і користолюбців. Він мав намір відібрати корону у старшого брата і його спадкоємця Річарда. Король тим часом після смерті дружини вступив у любовний зв'язок з авантюристкою Алісою Перрерс, якій передав коштовності покійної королеви. Вплив Аліси був великий, скарбниця розкрадалася (рис. 84).

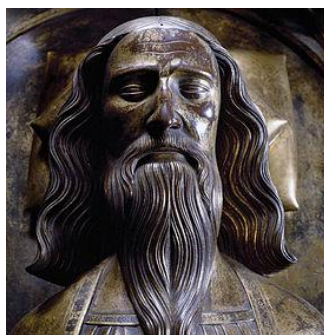

Рис. 84. Едуард III скульптура на надгробку

Парламент, що зібрався в цих умовах у квітні 1376 р., виявив крайнє незадоволення внутрішньополітичною обстановкою в країні. «Добрий

парламент», як він відомий в історії, домогся вигнання Аліси, ув'язнення деяких членів придворної партії. У червні 1376 р. помер спадкоємець престолу Едуард Чорний Принц, який підтримував «добрий парламент». Законним спадкоємцем тепер ставав його син Річард.

2.3.3. Правління Річарда II. Повстання Уота Тайлера

Після смерті короля Едуарда III англійський престол зайняв його онук Річард II (1367-1400 рр.), син Чорного Принца. Хлопчику-королю було лише дев'ять років (рис. 85). На відміну від свого героїчного батька Річард був слабкою дитиною. Довгий час він був лише номінальним правителем, а державна влада виявилася зосередженою в руках регента Джона Гонта, герцога Ланкастерського, четвертого сина короля Едуарда III. У юного короля були ще два дядьки: Едмунд Ленглі, герцог Йоркський, і Томас, герцог Глостерський. Обидва вони також відіграли важливу роль під час правління Річарда II.

Рис. 85. Річард II

За правління Річарда II Англія зіткнулася з багатьма складними проблемами. Продовжувалася війна з Францією, що потребувала все нових коштів. Король тричі – у = 1377, 1379 і 1381 рр. – підвищував розмір подушного податку, сплачуваний усіма підданими англійської корони після чотирнадцяти років.

Несправедливість і тяжкість податку стала причиною селянського повстання 1381 р. Очолив повстання кентський ремісник Уот Тайлер. Заколотники захопили замок Рочестер і рушили маршем на Лондон. Серед ватажків повстання був і проповідник Джон Болл, якого бунтівники визволили з кентської в'язниці. На початок червня повстання охопило більшість графств Англії. Дорогою до Лондона бунтівники палили поміщицькі садиби, вбивали багатих землевласників і служителів церкви.

13 червня 1381 р. повсталі вступили до столиці, де відразу почалися погроми та пожежі. Треба, однак, зазначити, що керівники повстання всіма силами намагалися підтримати дисципліну в рядах бунтівників, не допустити пограбування та мародерства. У цій складній ситуації чотирнадцятирічний король виявив рідкісну мужність. Він вийшов до повсталих і прийняв від них петицію з вимогами скасування кріпосного права, встановлення фіксованої плати за користування землею, свободи торгівлі на всіх ринках, а також прощення за все, що вони зробили в період заколоту. Річард погодився виконати ці вимоги, і після цього значна частина повсталих покинула Лондон. Однак не всі, хто прийшов до столиці, були задоволені королівською обіцянкою.

Наступного ранку королю довелося вдруге виїхати до Уота Тайлера та його людей. Однак варто було Тайлеру наблизитися до Річарда II, як охоронці короля накинулися на нього і зарубали на очах у приголомшених бунтівників. Вони були атаковані загонами лицарів. Повстання було подавлене. Близько 1500 бунтівників постали перед судом і були засуджені до жорстокої страти (рис. 86).

Рис. 86. Вбивство Уота Тайлера

У 1382 р. п'ятнадцятирічний Річард одружився з Анною Богемською, донькою імператора Священної Римської імперії Карла IV. Шлюбний союз надав молодому королю впевненості у своїх силах, і він почав боротися проти влади аристократів, які правили від його імені. Король призначив нових міністрів. Головним радником короля став граф Саффолкський. Джон Гонт, який потрапив в опалу, довелося рятуватися втечею, і деякий час здавалося, що король дійсно став господарем становища в країні. Однак незабаром сформувалася потужна опозиція королю та його міністрам. Головою її був герцог Глостер. Головна роль у ній належала і синові Джона Гонта Генріху Болінброку (1367-1413 рр.), а також графам Арунделу, Ноттінгему та Уоріку. Опозиція відкрито звинувачувала міністрів короля в державній зраді. Змовники захопили Річарда і скликали парламент, знаючи, що він виступить на їхню підтримку. Граф Саффолк втік за кордон, кількох міністрів, які залишилися в Англії, присудили до смертної кари. Королеві нічого не залишалось, як схилитися перед волею найзнатніших його васалів. Однак незабаром він знайшов можливість помститися за своє приниження. У 1388 р. Річард позбавив державних посад герцога Глостера та його прибічників і зосередив у своїх руках усю повноту влади.

У 1394 р. померла королева Анна. У 1396 р. Річард одружився вдруге з французькою принцесою Ізабеллою, дочкою короля Карла VI. Підписаний у тому ж році мирний договір між Англією та Францією приніс народам

обох країн тривалий перепоочинок: війну було відновлено лише в 1416 р. з ініціативи англійського короля Генріха V.

У 1397 р. Річард II наказав заарештувати герцога Глостера і переправити в фортецю Кале, де він і був убитий. Графам Уоріку та Арунделу довелося постати перед судом за звинуваченням у державній зраді. Арундел був страчений, Уорік засуджений до вигнання. Генріх Болінгброк також був засуджений до 10 років вигнання, а його земельні володіння конфісковані.

У 1399 р. Річард II особисто очолив каральну експедицію в Ірландію, де вирували антианглійські бунти. Однак, покинувши столицю, король випустив із рук кермо правління країною. Залишений намісником у Лондоні герцог Йоркський відправив гінця до Генріха Болінброка, який негайно прибув до Англії. Він висадився на узбережжі графства Йоркшир і намірився скинути Річарда II, щоб самому зайняти його місце. Незабаром до бунтівника приєдналися герцог Нортумберленд з сином Генрі Персі, так що в розпорядженні Болінброка вже була значна армія.

Звістка про новий заколот наздогнала короля вже в Ірландії, і він поспішно вирушив назад. Однак, коли Річард нарешті досяг берегів Англії, з'ясувалося, що йому нічого протиставити Болінброку, який стрімко набирал сил. Зневірений король був змушений здатися в полон герцогу Нортумберленду. Піддавшись погрозам ворогів, Річард погодився зректися престолу, сподіваючись, що цим збереже собі життя.

Тим часом у Вестмінстері зібрався парламент, що визнав домагання Болінброка на корону Англії. У 1399 р. він був коронований під іменем Генріха IV. Зречення не врятувало життя скиненого короля. Річард був убитий у замку Понтефракт. Так в Англії почалося правління нової династії Ланкастерів, спорідненої з Плантагенетами, що була її молодшою лінією. Першим королем династії Ланкастерів став Генріх IV [23, с. 27].

2.3.4. Джон Вікліф. Лоларди

У наповненому бурхливими подіями XIV ст. виняткове місце займає рух за реформу церкви. Едуардом III були прийняті три радикальні рішення: було оголошено, що Англія більше не є папським льоном; вона відмовляється платити Папі данину; заборонено було переносити розгляд справ англійських підданих у папську курію. Король і парламент із незадоволенням дивилися на те, що церква, володіючи величезними багатствами, не сплачує податки, що лягали важким тягарем на решту населення країни. Король і лорди хотіли секуляризації земельних володінь церкви. Антицерковні настрої були дуже сильні при дворі, чим скористався Джон Гонт, розпалюючи невдоволення церквою. Ці настрої у вищих колах англійського суспільства знайшли підтримку в лицарів і городян.

Початок оформленої боротьби за реформу церкви своїми проповідями і працями поклав англійський богослов Джон Вікліф (1320-1384 рр.). У 16 років Вікліф вирушив до Оксфордського університету, з яким з того часу було пов'язане майже все його життя, спочатку як студента, потім викладача. Він мав великий вплив у Лондоні та при дворі (рис. 87).

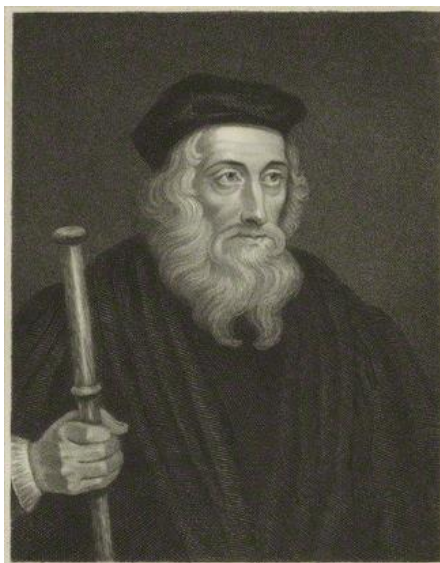

Рис. 87. Джон Вікліф

У своїх роботах «Про боже панування» і «Про громадянське панування», створених близько 1376 р., Вікліф говорив, що церква не повинна мати земельних володінь. Кліру слід жити за рахунок церковної десятини, а світські володіння треба повернути мирянам. Вікліф також поставив під сумнів роль священнослужителів у справі спасіння християнських душ. Всупереч твердженням церкви про те, що її служителі можуть дарувати порятунок душі, Вікліф вказував, що марно сподіватися на посередництво тих, кому не відома власна посмертна доля. Проте найнебезпечнішим у вченні Вікліфа був доказ безглуздості індульгенцій, що служили одним з основних джерел доходів католицької церкви.

Зрозуміло, що церква засудила ідеї Вікліфа і в 1377 р. почала вимагати, щоб він зрікся своїх єретичних поглядів. Однак на захист сміливця піднялися і Оксфордський університет, і лондонська церковна влада, що діяла за указом Едуарда III.

Вчення Вікліфа пропагували лоларди, як називали учасників антикатолицького народного руху. Лоларди виступали з проповідями, у яких пояснювали необхідність скасування привілеїв католицької церкви, вилучення церковного майна та передачі його мирянам. Вони також висували вимоги скасування панщини та податків, зрівнювання дворянства з селянами. Найвідоміший учасник повстання під керівництвом Уота Тайлера Джон Болл висловив цю ідею у фразі, що стала крилатою: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто тоді був паном?»

Ім'я Вікліфа було настільки тісно пов'язане з рухом лолардів, що після повстання Уота Тайлера ставлення щодо нього різко змінилося. Університет, що його підтримував, тепер бачив у ньому батька шкідливих і небезпечних ідей. У 1382 р. він був засуджений церковним собором як єретик. Папа Урбан VI наказав йому прийти на церковний суд, але Вікліф проігнорував це розпорядження. Слава його була такою великою, що через побоювання нових народних хвилювань його не наважилися зачепити.

В останні роки життя (приблизно з 1380 р.) Вікліф займався перекладом Біблії з латинської на англійську мову. Необхідність перекладу він пояснював тим, що народ повинен розуміти сенс Святого Писання, оскільки Христос і його святі апостоли говорили з людьми зрозумілою їм мовою.

Діяльність Вікліфа і лолардів була спрямована на здійснення церковної реформи, проте минуло півтора століття, перед тим як вона була здійснена в Англії.

2.3.5. Початок правління Ланкастерської династії. Генріх IV

Засновник Ланкастерської династії Генріх IV, онук Едуарда III, прийшов до влади завдяки підтримці значної частини знаті і особливо парламенту (рис. 88).

Рис. 88. Генріх IV

Повторилася ситуація з поваленням Едуарда II і воцарінням Едуарда III, у якій вирішальну роль зіграв парламент. Але тоді скинутому парламентом королю успадкував на законних підставах син. Тепер був

обраний король, який відповідно до спадкового права не міг отримати корону після Річарда II. Звідси винятковий вплив парламенту під час правління цього короля. Протягом першої половини терміну перебування Генріха IV при владі виникали постійні змови та повстання. У 1400 р. повстали прихильники скинутого Річарда II. У вересні 1400 р. королю оголосив війну спадкоємець давніх уельських князів Оуен Глендоуер. Він прийняв титул принца Уельського та кілька років успішно обстоював свою незалежність. У 1403 р. підняли повстання північні барони під проводом Персі. Повстання було придушено, але навесні 1405 р. воно спалахнуло знову, охопивши всі північні райони. До повстання приєдналися граф Ноттінгемський та архієпископ Йоркський. Врешті виступ був придушений, граф та архієпископ здалися в полон, їх засудили до смерті і стратили, що викликало обурення духовенства. У 1408 р. було придушено рух в Уельсі.

Заколоти в Уельсі збіглися за часом з антианглійськими бунтами в Шотландії. У 1401-1402 рр. між жителями англійського та шотландського Прикордоння велася справжня війна, у якій англійці взяли гору. У цей період Шотландія знайшла політичного союзника в особі давнього ворога Англії – Франції. Генріх IV був дуже стурбований цією обставиною, але в 1406 р. доля усміхнулася йому. Англійцям вдалося захопити в полон юного сина шотландського короля Роберта III, принца Якова. Роберт III помер у тому ж 1406 р., і вийшло, що законний король Шотландії опинився в руках англійців. Влада у Шотландії була зосереджена в руках брата Роберта III, герцога Олбані, проте перебування Якова в англійському полоні зв'язувало руки шотландців. Яків Шотландський залишався в англійців ще одинадцять років після смерті Генріха IV і був відпущений на батьківщину тільки в 1424 р. Його одружили з англійською принцесою Джоанною, вважаючи, що в цьому випадку шотландський король не шукатиме зближення з Францією.

Бурхливе правління Генріха IV Болінброка несподівано обірвалося 20 березня 1413 р. Король молився перед гробницею св. Едуарда у

Вестмінстерському абатству, коли в нього стався серцевий напад. Влада перейшла до його сина, який правив під іменем Генріха V.

2.3.6. Правління Генріха V. Відновлення Столітньої війни

Генріх V отримав корону у 25 років, набувши до цього часу хороший досвід політичної діяльності. Йому було тринадцять років, коли почала правити династія Ланкастерів. Він ще не був повнолітнім, коли під час міжусобних воєн отримав лицарське звання. У 1404 р. за Генріхом закріплюється титул принца Уельського. Принц був призначений капітаном у Кале. Ще принцом Уельським він брав участь у битвах, очоливши королівську армію, яка розправилася з бунтівним сімейством Персі і придушила повстання Оуена Глендоуера (рис. 89).

Рис. 89. Генріх V

Ставши королем, Генріх V вважав за можливе відновити військові дії у Франції. На початку правління Генріх V висунув претензії на французьку

корону, що були відкинуті. Тоді молодий король заявив про свої претензії на значну частину французької території, до того ж зажадав, щоб йому віддали за дружину дочку Карла VI Катерину з виплатою посагу в розмірі 2 млн золотих крон. Незважаючи на зухвалість вимог, французька сторона була готова піти на певні поступки. Генріху запропонували землі, щоправда, не в тій кількості, яку він мав намір одержати. У шлюбі з принцесою йому відмовили. Реакція англійського короля була негайною. Він відкликав із Франції англійське посольство, і незабаром після цього війна між двома країнами спалахнула з новою силою [19, с. 320].

Претензії на французьку корону зміцнювали Генріха як короля Англії, що було важливо, оскільки легітимність перебування його в цьому статусі була дещо сумнівною. Нарешті, за допомогою військових дій король сподівався відвернути народ від внутрішніх труднощів, зупинити народний рух, що ширився під впливом лолардів. До того ж у самій Франції склалася сприятлива для англійців обстановка. Боротьба між герцогами Бургундським та Орлеанським допомогла англійському королю знайти союзника в особі бургундців, без яких прагнення підкорити країну навряд чи могло бути успішним. Час для вторгнення було обрано успішно, оскільки французький король Карл VI був психічно хворий і мав дуже слабкий авторитет у своїх підданих.

Висадившись у 1415 р. у гирлі Сени, Генріх V зі своєю армією пройшов на північний схід Пікардії, після чого змінив напрямок руху і попрямував до міста Кале, що належало Англії. Армія Генріха зійшлася з французькою армією на околицях замку Азенкур, де 25 жовтня 1415 р. відбулася одна з найвідоміших битв часів Столітньої війни. У цій битві 9-тисячна англійська армія завдала поразки війську французів, що налічувало близько 20 тис. бійців. Знову на висоті опинилися англійські лучники, що розстріляли ворога, який намагався зблизитися з супротивником у серії безуспішних атак. Краща військова організація

англійців пояснює менші втрати в живій силі: 1600 чоловік проти 6 тис. французів (рис. 90).

Рис. 90. Битва при Азенкурі

Найближчою метою Генріха V було завоювання Нормандії, яка повністю перейшла до рук англійців у 1419 р. Успіху Генріха V сприяв союз, укладений ним із Філіпом Добрим, герцогом Бургундським, який у 1418 р. взяв Париж і передав його англійцям, а через два роки примусив психічно хворого Карла VI підписати мирний договір із англійським королем. За умовами договору французький монарх погоджувався на шлюб принцеси Катерини з Генріхом V Англійським, а також проголошував майбутнього зятя законним спадкоємцем французької корони – на шкоду правам дофіна Карла. Крім того, як посаг Катерини Франція зобов'язувалася виплачувати Генріху по 40 тис. екю щороку.

Після весілля Генріх з молодою королевою відбув до Англії, залишивши намісником Нормандії свого брата Томаса, герцога Кларенса. Проте вже в 1421 р. нормандці повстали проти англійського правління і завдали поразки війську Кларенса. Генріху V довелося повернутись до Франції, щоб придушити антианглійські бунти. 31 серпня 1422 р. Генріх несподівано помер у Франції у віці 36 років від дизентерії.

2.3.7. Початок правління Генріха VI. Завершення Столітньої війни

На момент смерті батька синові Генріха V від французької принцеси було дев'ять місяців. Немовля оголосили королем Англії під ім'ям Генріха VI. Протектором Англії став його дядько герцог Глостерський, інший дядько – герцог Бедфорд – командувачем армією у Франції. 21 жовтня 1422 р. помер психічно хворий король Франції Карл VI.

Смерті Карла VI і особливо Генріха V докорінно змінили ситуацію у Столітній війні. Малолітнього Генріха VI проголосили також королем Франції. Париж зайняли англійські війська. Справжній спадкоємець французького престолу, Карл, розташовувався у провінціях басейну Луари, куди ще не добрались англійці. Його називали бурзьким королем (найчастіше він жив у Буржі) або дофіном, тому що він не був коронований у Реймсі за французькою традицією. У військовій кампанії 1424 р. Англія виступала разом з двома важливими союзниками – герцогами Бретонським і Бургундським, одруженими з тітками Генріха VI. Можна було очікувати, що Шотландія буде підтримувати Карла VII – вона вже відправила на допомогу французам 5 тис. солдатів. Бажаючи припинити подібні дії, у 1423 р. англійці випустили на волю шотландського короля Якова, змусивши його попередньо сплатити 40 тис. фунтів «у відшкодування витрат на його утримання» і взявши з нього зобов'язання не допускати, щоб шотландці брали участь у війні за французів.

Герцог Бедфорд продовжував вести війну, наступаючи на центральні французькі провінції, ще вільні від англійців. З осені 1428 р. англійці розпочали облогу Орлеана, фортеці, що охороняла землі, які знаходилися в руках французького дофіна. У цей тяжкий для Франції час на історичній сцені з'являється Жанна д'Арк, яка своїми діями повернула хід Столітньої війни, забезпечила перемогу в ній французів і відновлення незалежності Франції. У 1429 р. за її допомогою Орлеан було звільнено, облогу з нього

знято. У 1430 р. у Реймсі був коронований дофін, син Карла VI, під ім'ям Карла VII. Протягом року Жанні більше не вдалося отримати помітних перемог. Зрештою, вона потрапила в полон до англійців і після інквізиційного процесу була спалена як чаклунка.

Незважаючи на те, що Жанна д'Арк звільнила лише Орлеан, а не все французьке королівство, ініціатива у війні залишалася за французами. Дві події, що трапилися в 1435 р., змінили хід війни на користь французів: смерть герцога Бедфорда, єдиного гідного командувача Англії того часу, та укладання союзу французького короля з бургундським герцогом. Уся Франція тепер поєдналася для ведення війни, а англійці втратили свого головного союзника. У 1436 р. французами був взятий Париж. У 1444 р. було укладено перемир'я. За його умовами молодий король Генріх VI отримував за дружину Маргариту Анжуйську, дочку неаполітанського короля. Їхнє весілля відбулося в 1445 р.

Досягнутий мир був дуже ненадійним, і в 1449 р. війна вибухнула з новою силою. Останні чотири роки Столітньої війни були для англійців періодом воєнних катастроф. 15 квітня 1450 р. війська Генріха VI зазнали нищівної поразки в битві при Форміньї, що передбачила здачу французам усього Нормандського герцогства, з якого вели свій рід англійські королі. У 1451-1453 рр. були втрачені Гієнь і Гасконь. В англійців на французькій території залишився лише порт Кале, яким вони володіли до 1558 р. За Англією залишилася також група невеликих Нормандських островів у протоці Па-де-Кале. Столітня війна закінчилася повною поразкою англійців (рис. 91).

Рис. 91. Другий етап Столітньої війни

2.3.8. Внутрішня політика Англії часів правління Генріха VI. Повстання Джека Кеда

Важливу роль у невдачах англійців у Франції відігравав стан справ у самій Англії, що проявилось в нескінченній боротьбі баронських угруповань, анархії, безвідповідальності тих, хто мав захищати закон і порядок у країні. Це виявилось можливим при Генріху VI, який став королем зовсім дитиною, а досягнувши повноліття, виявився недоумкуватим, як його дід по материнській лінії французький король Карл VI (рис. 92). Герцог Глостерський, зведений у сан протектора парламентом, займався лише інтригами. Його головним суперником був його дядько Генріх Бофор, єпископ Вінчестерський і кардинал. У 1425 р. справа дійшла до озброєного зіткнення сторін і лише термінова поява Бедфорда допомогла уникнути громадянської війни. Для умиротворення сторін Бедфорд скликав парламент 1426 р., що увійшов в історію як «паличний парламент». Герцог Глостерський прийшов у нього у супроводі великого почту, озброєного кийками, оскільки зі зброєю до парламенту входити було заборонено. З таким самим супроводом з'явився і Бофор. Це була нечувана справа, що свідчила про те, як далеко зайшло баронське свавілля.

Рис. 92. Генріх VI

У 1442 р. король став самостійно правити державою, оточивши себе радниками, налаштованими вороже до герцога Глостерського, який тепер втратив титул протектора. Фаворитом короля став граф, пізніше герцог Саффолк. Разом з Бофором він став правити країною від імені короля, який час від часу впадав у божевілья. У 1445 р. вони одружили Генріха VI з Маргаритою Анжуйською, яка була непопулярна через своє французьке походження. Герцог Глостерський скористався цим і знову почав інтригувати, але був заарештований, відданий суду парламенту за державну зраду і уникнув смертної кари лише тому, що несподівано помер у 1447 р. Незабаром після нього помер і Бофор. З цього часу герцог Саффолк став безумовним справжнім правителем країни. Главою опозиції став ще один представник молодшої лінії Плантагенетів герцог Річард Йоркський. Він був онуком молодшого сина Едуарда III Едмунда, герцога Йоркського.

Тим часом Саффолка стали вважати винним у невдачах англійців у Франції. На початку 1450 р. парламент звинуватив Саффолка у зраді. Він був заарештований на вимогу палати громад. Король велів йому виїхати з Англії на п'ять років. Але як тільки герцог Саффолк покинув країну, моряки з корабля, що слідував за його судном, захопили його і стратили.

На цьому тлі 31 травня 1450 р. почалося повстання Джека Кеда. Це повстання не було суто селянським, у ньому брали участь найрізноманітніші соціальні групи населення: поряд із селянами та міською біднотою багаті городяни, церковні лорди та лицарі. Повстанням скористалися, а можливо, і спровокували його, прихильники Річарда Йоркського, які сподівалися за його допомогою як мінімум послабити династію Ланкастерів. З іншого боку, повсталим, особливо самому Джеку Кеду, важлива була підтримка впливового угруповання. Для залучення їхніх симпатій Кед назвав себе Джоном Мортімером, братом герцога Річарда Йоркського. Повстання 1450 р. охопило південні райони країни, насамперед графства Кент і Сассекс. На чолі 20-тисячної армії Джек Кед підійшов до Лондона. Ним було оприлюднено маніфест з протестами проти засилля магнатів, які оточували короля, проти невдалої зовнішньої політики, тиску магнатів на парламент, зловживань чиновників. Документ вимагав покарання винних у зловживаннях, повернення королю розкраденого домену, покликання до влади Річарда Йорка (рис. 93).

Рис. 93. Повстання Джека Кеда

Спочатку повстання мало успіх. Військові сили уряду не змогли йому протистояти. 2 липня лондонці впустили повстанців до столиці. Джек Кед стратив найбільш ненависних народу королівських радників. Щоб прогодувати свою армію, Кед запропонував оподаткувати багатих лондонських купців. Це була його тактична помилка. Купці, які до цього підтримували повсталих, стали відходити від них. 5 липня вони разом із мером і гарнізоном Тауера несподівано захопили лондонський міст, який відрізав загопи Кеда від Сіті. Битва за міст, що тривала 6 липня, закінчилася витісненням повстанців із міста. Спроба Кеда повернутися до Лондона силою не вдалася. Поки його армія стояла перед стінами столиці, прелати церкви на чолі з архієпископом Кентерберійським виступили як посередники. Від імені короля вони обіцяли амністію учасникам руху. Вислухавши їхні пропозиції, Кед розпустив загопи, після чого уряд негайно скасував амністію. Його самого вистежили та вбили. Спроби продовжити повстання в інших графствах були швидко придушені [24, с. 546, 547].

2.3.9. Початок війни Червоної та Білої троянд

Повстання 1450 р. виявило слабкість уряду і складність внутрішньої ситуації. Ланкастери в особі слабкого та хворого Генріха VI не могли навести лад у країні. Основними претендентами на владу стали Йорки. Боротьба за владу, що розгорнулася в країні в другій половині XV ст., затьмарила своєю жорстокістю все, що знала середньовічна Англія раніше. Ці події отримали назву війни Червоної та Білої Троянд. Ці довгі міжусобні війни отримали таку назву тому, що в гербі Ланкастерів була червона троянда, а гербі Йорків – біла. Війною Троянд вважаються багато військових зіткнень, розділених проміжками мирного часу.

Поки Генріх VI ще не мав дітей, Річард Йорк мав законні підстави вважати себе його спадкоємцем, оскільки був онуком молодшого сина

Едуарда III Плантагенета. На початку 1453 р. на засіданні парламенту було внесено пропозицію про оголошення Річарда Йорка спадкоємцем престолу. Палата громад з цим погодилася, але король у відповідь розпустив парламент. У серпні 1453 р. у Генріха VI почався черговий напад безумства, а жовтні 1453 р. його дружина Маргарита народила сина. Річард і його прихильники були в гніві. Вони стали розповсюджувати чутки, що новонароджений – не син Генріха VI і навіть не син Маргарити. Країні був потрібен король чи регент. Незважаючи на опір Маргарити та її союзника герцога Сомерсета, ним став Річард Йоркський. Наприкінці 1454 р. король вкотре прийшов до тями, і Річард перестав бути протектором. Загроза остаточно втратити владу, що вже була в його руках, штовхнула Річарда Йорка на відкритий заколот проти короля [24, с. 550, 551].

Перший етап війни охоплює 1455-1459 рр. Перша битва ланкастерців і йоркістів відбулася при Сент-Олбансі у травні 1455 р. У битві при Сент-Олбансі перемогу здобули йоркісти. Велику роль тут, і згодом у війні Троянд відіграв молодий прихильник Йорків граф Уорік. У битві при Сент-Олбансі загинуло не більше 120 людей, але був убитий один із лідерів ланкастерців герцог Сомерсет. Після довгих переговорів у соборі Св. Павла у Лондоні відбулася церемонія примирення обох угруповань (рис. 94).

Рис. 94. Війна Троянд

Другий етап війни тривав з 1459 по 1464 р. Перемир'я виявилось тимчасовим. Маргарита мала відстоювати право свого сина на корону, а Річард Йоркський не хотів остаточно втрачати надію на її отримання. У вересні 1459 р. Генріх VI та Маргарита виступили в похід, зустрівшись з йоркістами в Блор Хіт, за 40 км на захід від Дербі. Йоркісти і тут здобули перемогу, але вона великого значення не мала, тому що у Блор Хіті мало місце зіткнення не основних сил противників. Тим часом становище армії герцога Йорка змінилося, стаючи все важчим: більша її частина або пішла, або була готова розійтися по домівках. До того ж король пообіцяв амністію. У листопаді 1459 р. скликаний з ініціативи королеви парламент склав присягу королю і оголосив спадкоємцем престолу сина Генріха VI Едуарда. На початку 1460 р. почалися страти йоркістів. Багато хто з них утік, у тому числі син Річарда Едуард і граф Уорік. Герцог Йорк повернувся до Ірландії як намісник.

Здавалося, перевага схиляється на бік ланкастерців. Однак у першій половині 1460 р. на півдні Англії виникло сильне невдоволення урядом, чим скористався граф Уорік, який заручився підтримкою архієпископа Кентерберійського і зібрав армію з 30 тис. чоловік. На початку липня він увійшов у Лондон, а оскільки двір короля був у цей час у Нортгемптоні, вирушив із столиці туди. У бою при Нортгемптоні перемогу здобули йоркісти. Убитих було близько 300 людей. Загинули майже всі вожді ланкастерської партії. Король був узятий у полон і відправлений до Лондона. Річард Йорк прибув до столиці лише восени, усіма справами влітку 1460 р. розпоряджався Уорік. Після переговорів Річарда з Генріхом VI було ухвалено компромісне рішення: Генріх залишається королем до кінця життя, Річард оголошується спадкоємцем престолу. Син Генріха виключався зі спадкування престолу.

Змінити ситуацію спробувала королева Маргарита. Вона unikла полону при Нортгемптоні і вирушила в Йоркшир, де були вірні їй північні

лорди, і домовилася там про допомогу з шотландцями. Дізнавшись про це, Річард Йорк пішов на північ із 3-тисячною армією. Неподалік міста Йорка, біля Вейкфілду 30 грудня 1460 р. сталася битва, у якій загинув і Річард Йорк, і більшість його війська.

Незважаючи на смерть Річарда Йорка, його партія продовжила боротьбу за владу. Її лідером став граф Уорік, який увійшов в історію під прізвиськом «Уорік – творець королів». Дізнавшись про розгром при Вейкфілді в січні 1461 р., Уорік зібрав досить велике військо і вирушив назустріч Маргариті. Нова битва відбулася знову в Сент-Олбансі. Цього разу перемогла армія королеви. Король, який був у полоні при армії Уоріка, був визволений (рис. 95).

Рис. 95. Граф Уорік

Наступного дня після бою за наказом королеви почалися страти захоплених у полон йоркістів. Солдати ланкастерської армії піддали Сент-Олбанс погрому, що, втім, вони робили майже з усіма містами на шляху до

Лондона. Почалися переговори про капітуляцію Лондона. Під час переговорів Уорік та Едуард Йорк увійшли до столиці з військом у 7 тис. осіб. Лондонці погодилися з пропозицією йоркістів визнати Едуарда королем. 4 березня 1461 р. старший син Річард Йорк був коронований як Едуард IV.

Едуард IV та Уорік зібрали нову армію, отримавши підкріплення з півдня. У битві при Таунтоні вони розгромили армію ланкастерців, захопивши багато полонених, яких невдовзі стратили. Уся північ підкорилася Едуарду. Король Генріх VI і Маргарита втекли до Шотландії. 28 червня 1461 р. у Вестмінстері відбулася урочиста коронація Едуарда IV (1461-1483 рр.).

2.3.10. Правління Едуарда IV. Продовження війни Троянд

Своє правління Едуард IV розпочав з того, що роздав своїм родичам і прихильникам титули та конфісковані землі ланкастерців. Одного свого брата, дванадцятирічного Джорджа, він зробив герцогом Кларенсом, другого, восьмирічного Річарда, герцогом Глостером. Парламент, що зібрався наприкінці 1461 р., визнав Едуарда законним королем, усіх Ланкастерів оголосив узурпаторами, звинуватив у державній зраді їхніх прихильників, живих і мертвих, схвалив конфіскацію їхнього майна. Наступні три роки Едуард IV практично не займався державними справами, передавши правління країною Уоріку. Сам же він вів досить легковажний спосіб життя з бенкетами та турнірами.

Королева Маргарита тим часом продовжувала боротьбу за повернення корони чоловікові. Вона заручилася підтримкою французького короля Людовіка XI, за допомогою шотландців і французьких найманців здійснила кілька вторгнень у північну Англію, але вони були відбиті Уоріком. У цей же час відбувалися повстання в північному Уельсі. У процесі утихомирення

північних і уельських повстань було страчено багато ланкастерських лордів. Улітку 1464 р. Шотландія підписала мир з Едуардом IV і перестала бути опорним пунктом для ланкастерців. Тепер вони могли рятуватися лише на території Франції та Бретані [26, с. 42].

Третій період війни (1464-1483 рр.) розпочався з поступового виходу Едуарда IV з-під впливу Уоріка. Король одружився проти бажання Уоріка з дочкою простого есквайра Річарда Вудвіля, до того ж зятятого прихильника Ланкастерів, та обдарував титулами і посадами численних родичів дружини (рис. 96). Також Едуард не дозволив шлюб свого брата герцога Кларенса з дочкою Уоріка. Між Едуардом та Уоріком виникли розбіжності в поглядах на зовнішню політику. Уорік наполягав на союзі з Людовіком XI, а Едуард IV був схильний до союзу з ворогом французького короля Карлом Сміливим Бургундським. Відносини Едуарда IV і Уоріка стали ворожими.

Рис. 96. Одруження Едуарда IV з Елизаветою Вудсвіл

Улітку 1469 р. у Йоркширі почалося повстання. Едуард IV вирушив на північ для його придушення. Тим часом Уорік разом зі своїми прихильниками увійшов до Лондона, а потім, поповнивши свої загони, вирушив назустріч Едуарду. Наприкінці липня 1469 р. на північ від Оксфорда сталося зіткнення між Едуардом та Уоріком. Військо короля було розбите, сам він потрапив у полон. Уорік не збирався вбивати чи позбавляти короля престолу, але висунув йому важкі умови. Було страчено багато родичів королеви Єлизавети, у тому числі її батько. Король мав погодитися на шлюб своєї дочки Єлизавети та сина Уоріка, які були ще дітьми. Едуард IV підкорився Уоріку, явно не збираючись виконувати дані обіцянки.

У березні 1470 р., скориставшись незначним повстанням на сході країни, король зібрав велике військо і вирушив на його придушення. Повстання було швидко придушене, а Уорік і Кларенс були оголошені учасниками змови. Хоч обидва не мали відношення до повстання, вони були вимушені втекти до Франції, де разом із сином жила королева Маргарита.

Ситуація 1470 р. змусила Маргариту та Уоріка укласти договір, скріпивши його шлюбом сина Генріха VI Едуарда (йому було тоді 17 років) і дочки Уоріка Анни, нареченої Кларенса. Останньому це не сподобалося, тому що він сам розраховував після перемоги над Едуардом стати королем. Тому герцог Кларенс таємно повідомив про змову Едуарду IV.

Восени 1470 р. Уорік, повернувшись до Англії з 10-тисячною армією, рушив на Лондон, у якому в цей час короля не було. Відбулася битва під Ноттінгемом. Військо Едуарда його зрадило, і він втік разом із молодшим братом Річардом Глостерським під заступництво Карла Сміливого на континент. Уорік визволив Генріха VI з Тауера і наново коронував його. Оскільки Генріх VI був вже зовсім недієздатний, уся повнота влади в Англії опинилася в руках Уоріка [38, с. 212-214].

Тим часом у березні 1471 р. Едуард, отримавши допомогу найманцями від герцога Бургундії, висадився на півночі Англії і пройшов маршем до Лондона. Уорік вирушив назустріч Едуарду до Ноттінгема. Армії супротивників розминулися. 11 квітня Едуард увійшов до столиці, Генріх VI знову був ув'язнений до Тауера. 14 квітня біля Барнету відбулася битва. Ішла вона в густому тумані, так що супротивники погано бачили одне одного. Проте військо Уоріка було розгромлено, сам він загинув в бою (рис. 97).

Рис. 97. Битва при Барнеті

Саме в цей день на півдні Англії висадилася Маргарита. Незважаючи на розгром Уоріка, вона таки спробувала зробити те, чого не зміг зробити її союзник. Вона рушила до Уельса, навздогін за нею кинувся Едуард IV. Ворогуючі армії зустрілися на північ від міста Глостера біля Тьюксбері. Битва завершила нищівним розгромом ланкастерців. Вбито було сина Генріха VI і Маргарити Едуарда, загинуло багато його знатних прибічників. Маргарита і її невістка, дочка Уоріка, потрапили в полон. У Ланкастерів більше не було законних претендентів на престол, усі були перебиті. Король

повернувся до Лондона у травні 1471 р. Тоді ж у Тауері помер Генріх VI. Вважають, що він був убитий [28, с. 94].

Остаточо закріпивши за собою владу Едуард IV Йорк, ставши королем, почав розправлятися з магнатами, які намагались продовжити військові дії, незалежно від того, підтримували вони Йорків чи Ланкастерів. Це супроводжувалось масштабною конфіскацією майна бунтівників. Едуард IV почав створювати нову аристократію з неродовитого дворянства, формувати економічну політику меркантилізму. Він особисто брав участь у торгових підприємствах. Численні штрафи за порушення законів були серйозним джерелом доходів у скарбницю і водночас формою наведення порядку [46, с. 139-142].

У зовнішній політиці Едуарду IV вдалося відрегулювати складні стосунки з Францією. Він отримав за відмову від війни від Людовіка XI викуп 15 тис. фунтів стерлінгів і довічну щорічну пенсію 10 тис. фунтів.

Водночас відбулося загострення відносин між королем і його братом – герцогом Кларенсом. Король підозрював Кларенса у претензіях на престол. Усе закінчилося ув'язненням останнього в Тауер і його вбивством на початку 1478 р. Правою рукою короля став його молодший брат Річард Глостер, фаворитами – чисельна рідня дружини з «нових дворян».

Ситуацію змінила раптова смерть короля в 1483 р. у віці 41 року. Наслідувати померлому мав його старший син дванадцятирічний Едуард. На той час на історичній сцені Англії головну роль починає відігравати Річард Глостер, з ім'ям якого пов'язаний останній етап громадянської смуги.

2.3.11. Правління Річарда III. Завершення війни Троянд

Річард Глостер народився в 1452 році. З 14 років, з приходом до влади старшого брата, опинився при королівському дворі. За життя Едуарда IV

Річард був близьким другом і надійним помічником короля. У 1470 р., коли Уорік вступив у змову з Ланкастерами і підняв заколот проти Едуарда, а Кларенс перейшов на бік повстанців, Річард зберіг вірність королю. Він втік разом із Едуардом на континент, повернувся зі старшим братом до Англії, відзначився в битвах при Барнеті та Тьюксбері. З цього часу він заслужив особливу довіру короля і став другою людиною в державі (рис. 98).

Рис. 98. Річард III

Йому було передано повний контроль над північчю Англії, одним із найбільш неспокійних районів країни через наявність там прихильників Ланкастерів і вторгнень шотландців. Річард зумів навести порядок, перетворивши північ на оплот Йорків. Він одружився з дочкою Уоріка Анною, яка перед цим овдовіла, оскільки загинув її чоловік, спадкоємець Генріха VI Едуард.

Вмираючи, Едуард IV призначив Річарда протектором Англії та опікуном Едуарда V. Королева-мати була проти Річарда, але не підкоритися волі короля не могла. Коли до Річарда дійшли звістки про події у столиці, він почав діяти: перехопив обоз зі спадкоємцем, що рухався до Лондона,

заарештував родичів матері, які супроводжували принца. Едуард V в'їхав до Лондона в супроводі протектора. Рада затвердила Річарда на посаді, розпочалася підготовка до коронації, намічену на 22 червня.

У її очікуванні за традицією Едуарда перевели до Тауера, з якого він більше не вийшов. На вимогу Річарда архієпископ Кентерберійський змусив королеву передати свого другого сина протектору, який теж відправив його до Тауера. Діти королеви від Едуарда IV були оголошені незаконнонародженими на тій підставі, що до цього Едуард перебував у нерозірваному шлюбі з Елеонорою Батлер. Так покійного Едуарда було оголошено двоєженцем, а його діти були позбавлені права на престол. 6 липня Річард і його дружина Анна були короновані. Про синів Едуарда IV з моменту ув'язнення їх у Тауер нічого не було відомо, очевидно, вони були убиті за розпорядженням їхнього дядька-короля (рис. 99).

Рис. 99. Король Едуард V і принц Річард

Вступивши на трон, Річард видав статути, спрямовані на упорядкування місцевого судочинства. Тенденція опори на «нове дворянство» і городян при Річарді III була збережена.

Восени 1483 р. було розкрито змову, на чолі якої несподівано опинився герцог Бекінгем, який доклав максимум зусиль, щоб звести

Річарда на престол. Учасники змови зробили ставку на Генріха Тюдора, графа Річмонда, маючи намір посадити його на престол і одружити з Єлизаветою, дочкою Едуарда IV. Генріх уже багато років перебував у вигнанні і тепер зробив спробу вторгнення в Англію. Він належав до клану Ланкастерів за материнською лінією. У 1455 р. його батько Едмунд, граф Річмонд, одружився з Маргаритою Бофор, спадкоємицею Едуарда III за лінією Джона Гонта. Їхній єдиний син Генріх Тюдор по матері був спадкоємцем Плантагенетів. Після розгрому змови та невдалої експедиції Генріха Тюдора в Англію страчений був лише Бекінгем, решта отримала помилування.

Навесні 1484 р. помер єдиний син Річарда III наслідний принц Едуард. Так розсипалася надія короля на створення власної династії. Навесні 1485 р. померла дружина Річарда Анна. Почали поширюватися чутки про те, що Річард позбувся дружини, щоб одружитися зі своєю племінницею, дочкою Едуарда IV, Єлизаветою.

У цих умовах у країні сформувалася нова змова проти короля, одним із активних членів якої виявився лорд Стенлі, другий чоловік матері Генріха Тюдора, зі своїм братом. У серпні 1485 р. Генріх Тюдор висадився на англійський берег в Уельсі. Вирішальна битва відбулась 22 серпня при Босворті. Справу вирішила зрада. Війська Річарда III, що були під командуванням братів Стенлі, перейшли на бік Тюдора. Річард III був убитий у бою. Корона, що звалилася з його голови, була тут же надіта на голову Генріха, який став засновником нової династії Тюдорів (рис. 100).

Битвою при Босворті 1485 р. закінчилася Війна Червоної та Білої Троянд. Обидві троянди стали прикрашати герб нової династії, оскільки Генріх VII одружився з Єлизаветою Йорк, об'єднавши обидва роди, а головне, поклавши цим кінець довгим кривавим смутам [28, с. 96, 97].

Рис. 100. Генріх VII

2.4. Економічний і соціальний розвиток Англії в другій половині XI-XV ст.

2.4.1. Економіка Англії XI-XII ст. Остаточне впровадження феодальних відносин

За даними перепису 1086 р., абсолютна більшість населення країни жила на селі (щонайменше 95 %), головним заняттям його було землеробство. Друге місце займало скотарство, у якому виняткову роль відіграло вівчарство, розповсюджене на північному сході (Йоркшир), заході (Глостершир), півдні (Оксфордшир). Овеча вовна вже у XI ст. стала важливим предметом експорту на континент, переважно у Францію. У вівчарських районах була поширена хутірська система поселень, тоді як у землеробських панувала «система відкритих полів».

Нормандське завоювання та політика Вільгельма сприяли завершенню процесів феодалізації, що активно йшли ще в

Вільне селянство після нормандського завоювання не зникло повністю, хоча чисельність його скоротилася, а правове становище погіршилося. Присутність у селі вільних власників було особливістю аграрного устрою Англії в середні віки.

Англійський манор XI-XII ст. складався з панської землі (домена), селянських наділів, общинних угідь – лісів, лук, пасовищ, річок і т. п.. Панувала трипільна система обробітку землі, зберігалася система колективного користування угіддями [15, с. 313-316].

Міста в Англії почали розвиватися як центри товарного виробництва та обміну, ремесла і торгівлі приблизно в X-XI ст. Проживало у них близько 5 % населення. Більшість міст Англії лежало на королівській землі, їхнім сеньйором був король. Тому для отримання самоврядування англійські міста купували в короля за певну суму або щорічний фіксований внесок право самоврядування та суду. Ці привілеї оформлялися королівськими хартіями. Широкі права отримав за хартією Генріха I Лондон – право самоврядування і безмитної торгівлі по всій Англії, а лондонські городяни – право судитися тільки в Лондоні. Вони були звільнені від військового обов'язку. Міста купували, крім того, право мати «торгову гільдію», що об'єднувала не лише купців, а й ремісників різних спеціальностей [34].

Панівною формою торгівлі був її роздрібний варіант. Ремісники торгували в себе в будинку та в певні дні на міському ринку з дотриманням цілої низки умов торгівлі. Протягом XII-XIV ст. 170 міст отримали королівську хартію на право мати торговельну гільдію. Звільнення членів торгової гільдії від мит та інших платежів мало в одних випадках широкий характер, в інших – вужчий.

На чолі торгової гільдії стояв старшина (олдермен) із двома або чотирма помічниками, обиралася рада гільдії, скликалися її збори. Збори торгової гільдії видавали постанови, що регулювали життя всієї асоціації. При цьому кожен член гільдії мав можливість діяти в певних межах так, як

вважав потрібним. Торгова гільдія, подібно до релігійного братства, втручалася в повсякденне життя своїх членів.

Наприкінці XI - початку XII ст. у ряді великих міст – Лондоні, Йорку, Лінкольні, Вінчестері, пізніше у всіх інших, з'явилися ремісничі гільдії (цехи).

З часу нормандського завоювання Англія починає вести торгівлю з континентом, переважно Фландрією. Перші договори Англії з фландрськими купцями були укладені в 1101 та 1103 рр. Багато англійських феодалів збували їм свою вовну. Торгівля вовною відбувалася переважно на ярмарках, що стали виникати вже в XI ст. Окрім вовни, Англія вивозила олово, свинець, залізо. Вивізні мита на вовну та інші товари стали одним із джерел доходів королівської скарбниці.

2.4.2. Економічний і соціальний розвиток Англії в XIII ст.

XIII ст. було періодом розквіту сеньйоріального ладу, доменіальної, панщинної системи та кріпацтва в Англії. Основним господарським і соціальним осередком англійського суспільства у XIII ст., як і раніше, була феодальна вотчина, манор. Найбільш розповсюдженою формою англійської вотчини була така: домен, землі власників-селян (вілланів і фрігольдерів), общинні угіддя. Іноді манор міг зовсім не мати панської оранки (домена), іноді не мати вілланів, а тільки вільних власників; він не завжди збігався з територією цілого села.

Великий вплив на форму та господарство манора, характер експлуатації селян у XIII ст. стали мати товарно-грошові відносини, товарне виробництво, що виникло під впливом розвитку міст, яких у XIII ст. було вже близько 280. Зростання міського населення, розширення ремісничого виробництва збільшували попит на продукти сільського господарства. У країні складається внутрішній ринок. Його виникнення призвело до появи

двох типів манорів. У великих манорах з великою кількістю вілланів лорди збільшували панщинні повинності селян, поширюючи їх навіть на тих, хто раніше платили грошову ренту. Вони розширювали свої доменіальні володіння. Цей процес здійснювався двома шляхами: через розчищення пустки і через захоплення та огороження общинних земель. Це були так звані ранні англійські огороження.

Другим напрямом у розвитку англійського села XIII ст. стала заміна натуральних форм ренти, панщини грошовою рентою. Вона відбувалась у дрібних і середніх манорах, де зв'язок із ринком здійснювався не лише через господарство лорда, а й селянське господарство. При цьому феодалі, як правило, вели власне господарство, використовуючи найману працю сільськогосподарських працівників із малоземельних селян.

У зв'язку з цими особливостями аграрного розвитку країни у XIII ст. з'являються помітні зміни й соціальної структури. Йде посилений процес майнового розшарування селян. Виділяється верхівка селянства, що зосереджує у своїх руках значні ділянки землі і навіть прагне їх обгородити, як лорди. Зростає шар бідняків, які володіють лише невеликою частиною наділу і тому змушені працювати у феодала як наймити (рис. 102).

Рис. 102. Збір урожаю

У XIII ст. проявляється специфіка розвитку феодального класу, що не перетворився на замкнений стан. Замкненою частиною феодального класу виявився лише аристократичний стан (барони, прелати), що відстоював свої

станові привілеї і прагнув обмежити владу короля на користь баронської олігархії. Більшість феодалів стала відкритим станом, по-перше, тому що звання лицаря отримати було порівняно нескладно. Більш того, кожен вільний власник землі, незалежно від походження, при річному доході 20 фунтів стерлінгів був зобов'язаний увійти до складу дворянства. По-друге, англійське лицарство з XIII ст. починає втягуватися в ринкові відносини, дедалі інтенсивніше займаючись господарством. Англійське лицарство дуже рано втрачає характер військового шару. Лицарі стають поміщиками, джентрі, чому сприяла заміна військової служби «щитовими грошима». Їхня зацікавленість у розвитку внутрішнього ринку, обмеженні свавілля великих феодалів, сильній королівській владі та централізованій державі зближувала лицарство з городянами та верхівкою вільного селянства.

XIII ст. стало періодом швидкого розвитку міст і ремісничих гільдій. Об'єднання ремісників відповідно до їхніх професій у гільдії почалося ще наприкінці XI – на початку XII ст., а в XIII ст. кількість гільдій починає швидко зростати. У першу чергу в гільдії об'єднувались ткачі і сукновали. Найбільшою і найбагатшою була лондонська гільдія ткачів. Гільдії мали монополію на заняття певним видом діяльності. На початку XIII ст. ремісничі гільдії існували як мінімум у 10 містах. Найбільше гільдій було в Лондоні – шість, на другому місці стоїть Йорк – чотири, потім Оксфорд та Вінчестер – по дві гільдії [43, с. 468-471].

Повноправними членами гільдії були майстри, які мали свій будинок – майстерню, від одного до трьох учнів, одного-двох підмайстрів. Терміни учнівства були різними та залежали від складності ремісничої професії. На чолі гільдії стояли старшини. Гільдії мали свої суд, касу. Статути визначали якість продукції, що випускається кожним майстром, якість сировини, з якої вона вироблялася, кількість верстатів у майстерні, тривалість робочого дня, те, як міг і як не мав торгувати майстер. Протягом

тижня він міг торгувати тільки у своєму будинку, у ринкові дні – за своїм прилавком на міському ринку, сплачуючи за право торгівлі митом.

Для купівлі іноземних товарів і предметів ремесла інших районів Англії влаштовувалися ярмарки. Вони були сезонними і зазвичай починалися в день якогось святого, у великі свята. Дуже зручним, наприклад, для ярмарку був день 1 вересня, свято Св. Егідія, початок осені, час приготування запасів на зиму. Найзначнішими ярмарками середньовічної Англії були Стербриджська біля Кембріджу (вона призначалася для Східної Англії та торгівлі з Фландрією) і Вінчестерська (для південних графств і торгівлі з Францією). Ярмарки тривали від кількох днів до одного-двох тижнів. З усіх, хто торгує, стягувалися мита та інші платежі. На ярмарках перевірялася точність мір і ваг, встановлювалася єдина ціна на хліб, вино, пиво та інші предмети першої потреби (рис. 103).

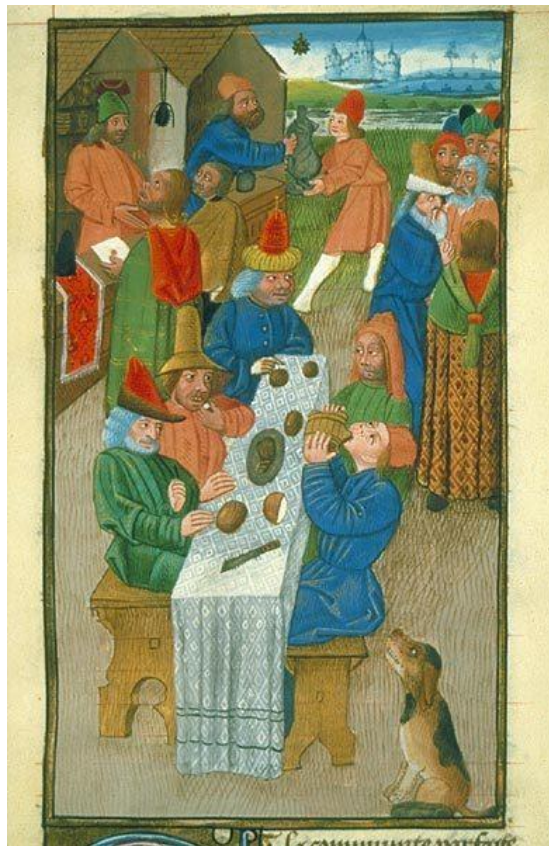

Рис. 103. Середньовічний ярмарок

Зовнішня торгівля велася переважно іноземними купцями. Вводились обмеження для того, щоб не дати можливості іноземцям підірвати торгову монополію англійських городян на внутрішньому ринку. Іноземні купці не могли займатися роздрібною торгівлею, вона була монополією міських ремісників; їм заборонялося залишатися в Англії понад 40 днів. Міські купці оптом скуповували іноземні товари, реалізуючи їх вроздріб. Так само оптом англійці продавали іноземцям свою продукцію. Вивозили в цей час з Англії в основному вовну, шкіри, олово, свинець. Вивізні мита були одним із важливих джерел доходу королівської казни.

Діяли іноземні купці не індивідуально, а об'єднуючись у союзи, купецькі гільдії чи ганзи. За допомогою таких гільдій купці забезпечували охорону своїх торгових підприємств, захищали свої інтереси в містах. Найбільше значення в Англії мали дві іноземні купецькі гільдії: Лондонська та Німецька. Лондонська Ганза виникла на початку XIII ст. з купців Фландрії. До її складу входили 17 міст, більшою частиною фландрських, кілька французьких. Проіснувала Лондонська Ганза до XV ст. Багатшою і сильнішою іноземною купецькою корпорацією була Німецька Ганза. Її активна діяльність велась з кінця XIII до середини XVI ст.

До кінця XIII ст. в Англії налічувалося близько 280 міських поселень. Протягом усього цього століття городяни оформляються в стан, що став політичним союзником королівської влади.

2.4.3. Економічний розвиток Англії в XIV ст.

У першій половині XIV ст. дедалі більшого поширення набувають комутація ренти і пов'язаний з нею процес визволення селян від кріпацтва. Селянські господарства дедалі активніше втягуються в ринкові відносини. Цей варіант маноріальної системи виявився більш вигідним, економічно більш плідним для феодалів. Тому навіть великі лорди до середини XIV ст.

дедалі частіше стали відмовлятися від панщини. У цих умовах зростає попит на найману робочу силу, потрібну у господарстві феодалів і заможних селян. Манор, у якому панувала система натурального господарства, усе більше перетворюється на господарство, в основі якого лежать товарно-грошові інтереси.

У XIV ст. обстановка на селі та у країні загалом загострилася до крайності через епідемію чуми, що залишилася в пам'яті людей під ім'ям «чорної смерті». Важко сказати, скільки народу тоді загинуло. Історики називають цифри до двох третин населення. Епідемія супроводжувалася загибеллю худоби, голодом, оскільки багато полів залишалися необробленими. Різко зросли ціни на продовольство. До сезону збирання врожаю 1349 р. виявилася гостра нестача робочих рук. Скоротилася кількість наймитів, необхідних дрібним і середнім поміщикам, кріпаків, які виконували панщину у великих маєтках. Зменшилося надходження ренти. Великі феодали знаходили вихід зі становища, збільшуючи панщину, застосовуючи систему примусової видачі подвійного наділу. І тут селянин був зобов'язаний нести повинності і панщину не лише за свій наділ, а й наділ померлого сусіда. Лорди стали повертати у кріпацтво фактично вже вільних селян [25, с. 226-228].

Дрібні та середні феодали, які гостро потребували наймитів, змушені були підвищувати їм оплату праці. Працівники стали диктувати свої умови оплати праці. На допомогу дворянству прийшов уряд, який видав ряд законів, відомих під загальною назвою «Робоче законодавство». Перший із цих законів – «Ордонанс про робітників і слуг», прийнятий Едуардом III 1349 р. Цей ордонанс під загрозою ув'язнення примушував робітників найматись за ту саму плату, що існувала до початку епідемії. Ордонанс виконувався дуже погано. Парламенту і королю довелося неодноразово його перевидавати як статuti від 1350, 1357, 1360 рр. Нові закони з кожним разом збільшували суворість покарання.

Проте самі лорди, на користь яких створювалося це законодавство, в умовах, коли в їхніх маєтках урожай псувався, порушували видавані статuti. Вони йшли на будь-які угоди з усіма, хто лише погоджувався працювати.

Неспокійною була у XIV ст. обстановка в містах країни. Вона формувалася на основі інтенсивного розвитку ремесла і торгівлі. Головною галуззю англійського ремесла у XIV-XV ст. було сукноробство. Саме тут сталися великі зміни в технології та організації виробництва. Виготовлення тканин було поширене в Англії вже у XII-XIII ст. Майже в кожному місті виготовляли вовняні тканини. Але до рівня Нідерландів і рейнських міст Німеччини англійському ткацтву було далеко. Більшість англійського попиту, особливо кращих сортів сукна, задовольнялася ввезенням імпорту. Тим часом вовняну сировину для Фландрії вивозили з Англії (рис. 104).

Рис. 104. Фарбування тканини

Ця обставина спонукала англійський уряд заборонити вивіз необробленої вовни. В основі цього рішення лежав логічний розрахунок, що іноземці в цьому випадку не зможуть виробляти сукно, принаймні, для ввезення до Англії, через що в самій Англії зросте попит на своє сукно. Англійські ж ремісники отримуватимуть більш дешеву сировину. Статут

парламенту 1258 р. ухвалив, щоб англійська вовна перероблялася в самій Англії, а не продавалася іноземцям. У 1271 р. постанова була повторена, крім того, сформульовано заборону ввезення сукна. У 1274 р. указ було скасовано. У XIV ст. знову запроваджено.

Уряд Едуарда III вирішив, що для того, щоб Англія могла обійтися без фламандського сукна, треба залучити з Фландрії їхніх майстрів-сукноробів. Англійський уряд став практикувати тепер не заборону ввезення іноземних товарів і вивезення сировини, а ввезення фламандської технології. Так сталося, що у Фландрії склалися на цей час вдалі для англійців обставини: багато сотень майстрів з політичних мотивів були вигнані з великих міст графства. Едуарду III в цих умовах залишалося зробити небагато – обіцяти заступництво тим фламандським ремісникам, які переселяться в Англію. Уряд видав статут 1337 р., у якому обіцяє підтримку всім іноземним сукноробам, які переселяться в Англію. Англія готувалася до війни з Францією та в особі Фландрії шукала союзника; але, безперечно, тут були й економічні причини. Через кілька років потік іммігрантів посилювався, сотні втікачів-ремісників, в основному ткачів, покинули Фландрію, перебравшись до Англії.

Внаслідок такої політики уряду англійський вовняний експорт із середини до кінця XIV ст. скоротився з 32 тис. мішків на рік до 19 тис., тобто майже вдвічі. Вивіз сукна відповідно зріс у сім разів (з 5 тис. штук до 37 тис.). Збільшення виробництва сукна призвело до появи купців-продавців сукна, виділення їх із середовища ремісників.

Загалом XIV ст. – це початок другого етапу в історії англійської середньовічної торгівлі, коли нею починають займатися купці-професіонали. Ремісники залишаються роздрібними торговцями на місцевому ринку у своєму місті. Для торгівлі між містами, тим більше з континентом, були потрібні люди, які зробили торгівлю своєю професією, не поєднуючи її з ремеслом.

Першою групою англійських торговців стали торговці сукном. Вже в 1364 р. лондонські торговці отримали грамоту на створення корпорації. До кінця століття об'єднання сукноторговців формуються в інших великих містах.

У другій половині XIV ст. з'явилися інші купецькі корпорації: мерсерів, які в Лондоні спочатку були торговцями дріб'язковим товаром, галантерейниками, пізніше продавцями шовку, оксамиту, у провінційних містах – купцями; гросерів – торговців прянощами.

З початком активної зовнішньої торгівлі англійців пов'язана організація так званих складів. Складом називалося географічне місце на європейському континенті, куди англійські купці звозили свої товари на продаж. Організацією складу вирішувалися багато питань для тих, хто торгує в інших країнах і для короля, який забезпечував так контроль над національною зовнішньою торгівлею. Першими містами-складами стали Антверпен і Брюгге [25, с. 271-277].

Після завоювання Кале у Столітню війну з 1347 р. цей порт на європейському континенті стає складом для англійської товарної вовни. Діяльність купців складу, хоч і підлягала реєстрації та контролю з боку адміністрації складального центру, була вільною, індивідуальною торгівлею на власний капітал, свій страх і ризик.

Істотною особливістю міського життя Англії XIV ст. стало різке розшарування міського населення: поява, з одного боку, міського патриціату – невеликої групи міських багатіїв, які тримали в руках усе місто, з іншого – наявність таких жителів у містах, які нічого не мали та не підлягали оподаткуванню. До патриціїв, наприклад, у Лондоні належали голови гільдій торговців сукном, прянощами, майстри золотих справ. Вони володіли землею, будинками, лавками, грошима. З них переважно обиралися мери та члени міської ради. Патриціат Лондона захопив не тільки органи міського самоврядування. Окремі його представники займали різні,

часом великі, державні посади. Це призвело до того, що у XIV ст. в Англії вже не існували колишні демократичні принципи виборної та управлінської системи в містах. Згоди городян на виборах до міських муніципалітетів уже ніхто не питав і до участі в них основна маса ремісників і купців не допускалася (рис. 105).

Рис. 105. Емблеми ремісничих цехів

Ще однією важливою тенденцією міського життя Англії XIV ст. було прагнення ремісничих гільдій усіма силами зберегти дію цехових статутів для підтримки своєї монополії, обмежити приплив нових членів у гільдію, не дозволялося ніяких нововведень у виробництві товарів ремесла. Наслідком цього стало так зване замикання цехів. Воно проявлялось у подовженні термінів учнівства, створенні перешкод для переходу учня, який закінчив термін навчання, у розряд майстрів. Учнівство як система підготовки майстрів-фахівців і шлях до отримання прав городянина перестав відповідати своєму призначенню. Лише незначна частина учнів ставала самостійними майстрами, членами цеху, більшість із них змушені були залишатися працювати у свого чи іншого майстра як дешева робоча сила. Різко погіршується і становище підмайстрів англійської міста, які перетворювалися на постійних, «вічних підмайстрів», найманих робітників,

позбавлених будь-яких перспектив. Замикання цехів для більшості учнів і підмайстрів у XIV ст. співпало з запровадженням статутів про робітників, що фіксують максимум заробітної плати. Робоче законодавство різко погіршило і так важке становище учнів і підмайстрів англійського міста.

2.4.4. Економічні та соціальні зміни в Англії XV ст.

Економіка Англії XV ст., з одного боку, характеризується занепадом старих міст, руйнуванням системи цехового ремесла, занепадом маноріального устрою. З іншого боку, це час інтенсивного розвитку промисловості та торгівлі, зникнення кріпацтва, появи великого шару заможного селянства, активно зайнятого торгівлею, зростання чисельності, «нового дворянства», що енергійно господарювало, доба витіснення національним купецтвом іноземних торговців із ринків країни. XV ст. можна вважати часом кризи феодалізму в Англії. У цей період відбувалося розкладання маноріальної, панщинно-сеньйоріальної системи, у якій найважливішою структурною складовою був домен. Доменіальна земля тепер здебільшого стала здаватися у феодальне тримання селянам чи оренду. Там, де домен зберігався, він оброблявся працею наймитів. При цьому зберігалася монополія феодальної земельної власності, селянство в переважній більшості не мало власної землі. За землю, яку селяни тримали, вони платили або грошову феодальну ренту, або орендну плату.

Основним фактором, що руйнував панщинно-маноріальну систему, став розвиток у країні товарно-грошових відносин, товарного виробництва, ринку і, як наслідок, поступовий перехід селян на грошову ренту. Перетворення феодальної ренти з натуральної на грошову призвело у XV ст. до ліквідації особистої залежності селян, зникнення кріпацтва. У результаті поширювався процес заміни великого за своїми розмірами доменіального

господарства дрібним і середнім селянським і фермерським виробництвом [14, с. 51-54].

Змінювався юридичний статус селянства. Основна його маса, що стала у XV ст. особисто вільною, перестала бути вілланами. Тепер селяни поділялися на три категорії: найбільша – копігольдери, колишні віллани-кріпаки, тепер власники за копією-випискою з протоколів маноріального суду, де фіксувалися умови володіння земельним наділом; фрігольдери – особисто вільні селяни-власники землі, з правом свободи заповіту, поділу та відчуження землі; лізгольдери – орендарі, що брали землю в оренду на різні терміни. Фрігольдери мали право брати участь у виборах до парламенту (рис. 106).

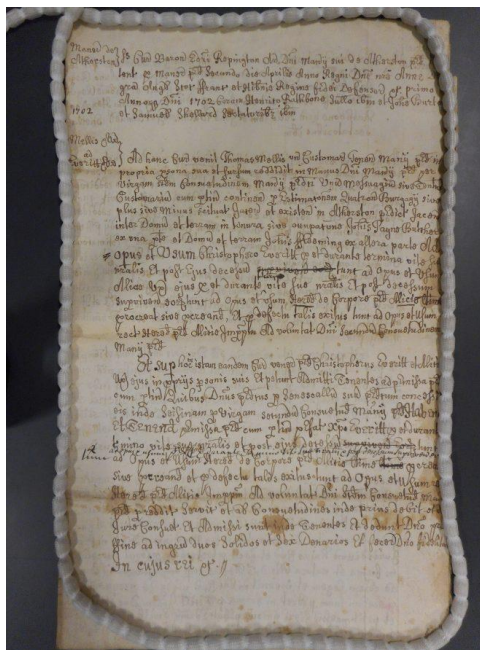

Рис. 106. Документ на право користування землею

Розвиток товарного господарства посилив диференціацію на селі. Зміцнилось і наблизилось до дворянства заможне селянство, що експлуатувало найману працю. З іншого боку, частина селян була позбавлена своїх наділів і перейшла в розряд безземельних і малоземельних, змушених працювати як наймити. Отже, за економічним станом англійські

селяни стали поділятися на коттерів (безземельних і малоземельних) і йоменів (заможних і середніх селян) [25, с. 234-238].

У XV ст. потреби феодалів зростають, а доходи вотчин падають. Частина дворянства, що жила за рахунок панщинної системи та служби при дворах магнатів, отримала назву «старого дворянства», оскільки господарювала старими методами. Через те що традиційні доходи вже не могли покрити збільшені потреби, «старе дворянство» звернулося до державного апарату, що був джерелом влади та грошей. Посади при дворі, у раді, на місцях, фінанси, суд захоплюються ними як новий спосіб отримання феодалльної ренти з населення.

Лорд манору нерідко перетворювався на отамана грабіжницьких загонів, які він формував зі своїх васалів, лакеїв, найманців. Їх він одягав у лівреї зі своїми гербами, постачав зброю. У великих лордів у загонах було іноді кілька сотень людей. Відновлена на початку XV ст. Столітня війна стала ще одним способом видобутку коштів для тієї якості життя, що відповідає статусу англійського дворянства.

У XV ст. у феодалному класі формується соціальна група, доля якої не збігається з долею «старого дворянства», так зване нове дворянство – джентрі. Кожен вільний власник землі в Англії міг і навіть повинен був ставати лицарем, якщо його річний дохід становив понад 20 фунтів стерлінгів. Дрібні вотчинники XV ст. не переживали такої кризи, як великі, і могли краще пристосуватися до нових економічних умов. Вони склали основу «нового дворянства». Його ряди у XV ст. ще більше, ніж у XIII ст., поповнювалися з середовища розбагатілої селянської верхівки. У ряди джентрі проникали городяни, насамперед купці.

Нові кадри землевласників формувалися Столітньою війною, що була пов'язана з фінансовими потребами корони, величезними королівськими позиками, великими фінансовими і торговими спекуляціями. На цьому ґрунті стрімко виникали великі фінансові статки. Значна їхня частина була

використана на купівлю землі. Наживалась і королівська бюрократія, особливо фінансові чиновники, які збагачувалися на постачанні армії та флоту. Їхні капітали часто вкладалися в купівлю землі. Отже, різними шляхами велика кількість землі йшла з рук старих феодальних власників і переходила до рук нових людей. Ці нові люди самі вели господарство, широко використовуючи працю найманих працівників, розширювали свої володіння, будували млини, сукновальні, вивозили свою продукцію на ринок, оскільки для них головною метою виробництва було не проїдання отриманого, як у «старого дворянства», а реалізація своєї продукції на ринку, отримання прибутку.

У міському житті, ремеслі та торгівлі Англії XV ст. зберігаються і міцніють ті тенденції розвитку, що проявилися в попередньому XIV ст. Можна говорити про початок занепаду багатьох старих цехових міст. Проявом занепаду стало скорочення населення, відхід його з міста, звідси не тільки запустіння старих міст, а й зниження рівня товарного виробництва та обміну.

XIV-XV ст. у Західній Європі, у тому числі в Англії – час великих технічних відкриттів, що механізували виробничий процес, завдяки чому зростала продуктивність праці. У другій половині XIV ст. у гірничій промисловості країни стали будуватися шахти, поки що до рівня водоносного шару, а XV в. на них стали встановлювати помпи для відкачування води, і тоді шахти опустились нижче водяного горизонту. Звичайно, подібні нововведення призводили до подорожчання та розширення виробництва, звідси шлях до кооперації робітників різних спеціальностей, що вже не могла будуватися за типом середньовічного цеху. Потрібні були великі капітали та багато робітників. Таке виробництво було первісною формою капіталістичного виробництва.

Одна з найдавніших галузей на острові – залізоплавильна справа – також почала розбудовуватися з другої половини XIV ст. на нових засадах з

використанням енергії верхньобійного колеса. У чорній металургії з кінця XV ст. з'являються перші домни.

Головне місце у промисловості протягом Середніх віків, як вже зазначалося, займало ремесло з виготовлення різних сортів вовняної тканини. Вовна була національним багатством, її обробкою займалася значна частина населення міст і сіл. Виробничий процес у сукноробстві мав високу ступінь диференціації.

Найважливішими центрами вовняного виробництва були міста. У них працювали цехи ткачів, сукновалів, стригалів, барвників. Усі ці міські ремісники завершували обробку вовни. Її очищення, сортування, фарбування та виготовлення пряжі здійснювалися переважно в сільській місцевості. Зі збільшенням трудомісткості технологічного процесу виробництва високоякісного сукна частка сільської домашньої промисловості збільшувалася. У зв'язку з цим центр вовняної обробки переміщався з міст у сільську місцевість, але вже на іншій, ніж у Середньовіччі, основі. З введенням «сукновальних млинів», що замінили водною енергією фізичну силу людини, різко зросла продуктивність праці в сукноробстві. У ткацтві було введено великий ножний верстат, що дало змогу обробляти в чотири-п'ять разів більше пряжі, ніж на колишніх верстатах, а винахід і використання прядильного колеса з ножною педаллю підвищив продуктивність праці прядильниць у п'ять-шість разів. Міські ремісничі цехи не могли допустити всі вищезгадані нововведення, це було порушенням жорсткої цехової системи [45, с. 172-176].

Не заважала нововведенням, а навпаки, активно їх використовувала сільська домашня промисловість. Організаторами її на новій капіталістичній основі стала група людей, що називалися сукноробами-підприємцями. Так за межами старих міст у селах виник новий вид виробництва, перша форма капіталістичного виробництва – розсіяна мануфактура. Згодом у цих місцях виникають нові міста, основою

економіки яких була капіталістична промисловість. Щодо середньовічних старих міст, то їхні ремісничі гільдії ставали нечисленними, замкненими корпораціями, що втрачали контроль над своїм ремеслом (рис. 107).

Рис. 107. Мануфактура

У Лондоні і ряді інших міст деякі старі цехи перероджуються в так звані ліврейні компанії, організації багатих ремісників, члени яких мали право носити особливу форму – ліврею. Члени «лівреї» отримували виняткове право обирати мера, членів міської ради, парламенту. Фактично це був міський патриціат. З них формувалося багате купецтво та підприємці.

Виняткове становище в англійській торгівлі, насамперед у зовнішній, мала компанія так званих мандрівних купців, або купців-авантюристів. Виникнувши на початку XV ст., компанія проіснувала майже до XIX ст. Діяльність компанії була тісно пов'язана з різними сферами: міським ремеслом, внутрішньою та зовнішньою торгівлею, політичним життям країни. Протягом кількох століть компанія мала монополію зовнішньої торгівлі зі збуту англійського сукна. Вплив і багатство компанії, окремих її членів часом було таким великим, що їхня думка бралася до уваги при формуванні державної політики. Купці-авантюристи активно підтримувалися короною, переважно через них здійснювалися відносини Англії з континентом у промисловій і торговій сферах.

2.5. Культура Англії другої половини XI-XV ст.

2.5.1. Культура Англії XI-XIII ст.

Нормандське завоювання дало помітний поштовх для розвитку англійської культури, у першу чергу літератури. Так, в XI-XII ст. був написаний ряд історичних праць з історії Британії. Найбільш важливою з них є «Історія бриттів» Гальфрида Монмутського. Саме з цього твору беруть початок легенди про короля Артура та лицарів круглого столу.

Створюється ряд сатиричних творів, серед яких виділяються «Забави придворних», написані одним з наближених Генріха II Вальтером Мапом.

Після нормандського завоювання в Англії розповсюджується куртуазний лицарський роман. Такі романи створювалися французькою мовою. Серед авторів виділяється Роберт Вас, який написав віршовані історичні романи «Брут» і «Роман про Ру», що описують епізоди з нормандської історії [15, с. 486-488].

Широке поширення в Англії в XI-XII ст. отримало народне мистецтво жонглерів. Уже з X ст. зустрічаються зображення людей, які підкидають кулі та ножі, грають на смичковому інструменті. Жонглери були бродячими акторами, які розігрували різні сценки. У той же час це були фокусники, оповідачі та співаки, які обробляли твори усної народної творчості та виконували їх під акомпанемент музичних інструментів. Особливу популярність жонглери мали на ярмарках, сільських і міських народних святах. Часто вони були і авторами пісень, поем, балад, спочатку виконуваних усно, а XIV-XV ст. записаних.

Шедеврами цих часів є історичні балади та особливо численні пісні та балади про Робіна Гуда. Головний герой цих творів відрізняється мужністю, силою, спритністю, чудово стріляє з лука. Разом зі своїми товаришами, мужніми та справедливими людьми, Робін Гуд ховається в лісах. Він

допомагає біднякам, селянам, ремісникам – усім скривдженим. Робін Гуд належить до найпопулярніших і найулюбленіших героїв англійського народу. У середні віки на його честь проводилися спеціальні свята, ігри та змагання. На сільських і міських площах розігрувалися драматичні епізоди з балад про Робіна Гуда.

У XI-XIII ст. високого рівня досягає мистецтво оформлення книжок. Найбільш знаменита так звана Вінчестерська школа, мініатюри якої відрізняють яскраві фарби, багатство орнаменту, тонкість пера.

Після нормандського завоювання швидко розвивається архітектура Англії. В XI-XII ст. було зведено декілька монументальних споруд у романському стилі: собори в Оксфорді, Вінчестері, Норвичі та ін. Наприкінці XII ст. в архітектурних спорудах виникають елементи готики. Собори в Чичестері, Лінкольні, будівництво яких розпочалося ще в XI ст., добудовувалися вже в готичному стилі. Готичні споруди Англії відрізнялися меншою висотою, але більшою довжиною будівель у глибину, ніж у континентальній Європі. Від інших європейських будівель англійські відрізняються тим, що соборні вежі та вежі замків займають у місцевій готиці самостійне місце відносно основної частини будівлі. Англійську готику відрізняє також своєрідне перетинання стрілчастих арок склепінь, що утворює декоративні віялові візерунки. Найбільш вражаючими прикладами англійської готики XIII ст. є Вестмінстерське абатство в Лондоні, а також собори в Солсбері (рис. 108), Кентербері, Йорку, Пітерборо [49, с. 27-29].

В епоху Плантагенетів відбувається швидкий розвиток освіти, виникають англійські університети. Першим університетом Англії був Оксфордський, що виник вже наприкінці XI ст. (рис. 109). У 1209 р. вихідцями з Оксфорду було засновано Кембриджський університет.

Рис. 108. Готичний собор в Солсбері

Рис. 109. Оксфордський університет

Англійські університети в першу чергу стали центрами церковної освіченості. Але окремі уми навіть у цих стінах критикували положення схоластичної філософії та богослов'я. Професор Оксфордського університету Роберт Гроссетест (близько 1175-1253 рр.) у своїх коментарях до творів Арістотеля ставив під сумнів багато його положень. Гроссетест є автором кількох математичних трактатів. Крім того, велику увагу у своїх творах він приділяв природознавству.

Одним з найсміливіших людей середньовіччя був видатний дослідник природи і філософ Роджер Бекон (близько 1214-1294 рр.) (рис. 110). Він стверджував, що в основі науки мають бути досвід і математика, до якої на той момент входила не лише власне математика, а й фізика та низка інших галузей природознавства. Бекон прагнув практичного використання наукових знань. Метою науки він бачив оволодіння людиною таємницями природи, збільшення влади над нею. Науки мають приносити користь людині – у цьому сенс їхнього існування. Роботи Бекона містять чимало звичайних для середньовіччя алхімічних та астрологічних домислів, але водночас у них містяться зачатки точних наукових знань. Ним був висловлений ряд сміливих припущень, більшість з яких передбачили відкриття і винаходи наступних століть. Особливо ґрунтовно Бекон вивчав оптику. Він передбачив винахід окулярів, збільшувального скла, телескопа та мікроскопа. За свої погляди Бекон протягом усього життя зазнавав усіляких гонінь із боку церкви [6, с. 254].

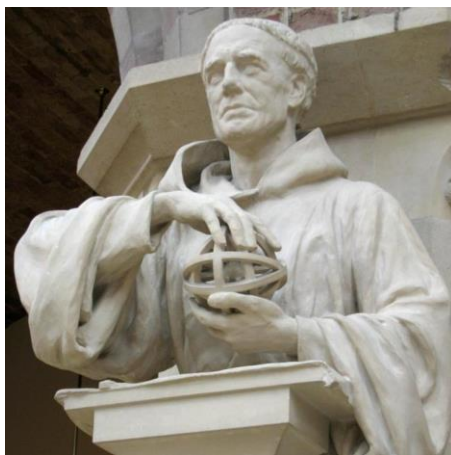

Рис. 110. Статуя Роджера Бекона в Оксфорді

Матеріалістична тенденція ще виразніше була виражена у вченого-схоласта професора богослов'я Оксфордського університету Іоанна Дунс Скота (близько 1265-1308 рр.). Він був одним із чільних представників

номіналізму в середньовічній філософії. Відповідно до цього напрямку загальні поняття є лише позначеннями (іменами) для низки одиничних предметів, тобто визнавалася первинність останніх і вторинність понять.

Незважаючи на переслідування з боку церкви, поступово розширювалося вивчення справжніх законів природи.

2.5.2. Формування англійської нації та англійської мови

До XIV ст. в Англії була відсутня національна єдність у сенсі єдності мови та культури. Знать складалася з нормандців і французів. Вона не зливалася з основним англосаксонським населенням, говорила французькою, за культурою була ближчою до французів, ніж англосаксів. Літописці та хроніки тривалий час протиставляли «норманів» «англам». Французькою мовою чи латиною писалися закони, хроніки, велися справи королівської ради. Французька лицарська пісня та роман служили розвагою знаті.

Приблизно з XIV ст. переможці та переможені починають усе більше зливатися в одну етнічну спільність – англійську націю. Велику роль у становленні англійської нації відіграло внутрішнє згуртування країни, зростання в ній товарного виробництва, створення внутрішнього ринку і, як наслідок, формування справді централізованої держави. Головними носіями національної культури були городяни та лицарство. Ці групи населення прагнули зміцнення національної єдності країни. У їхньому середовищі складалася загальноанглійська мова. Вона створювалася на англосаксонській граматичній основі під значним впливом французької та латинської мов. Городяни та лицарство, рідною мовою яких була англосаксонська, засвоїли з мови вищого класу, літератури та мови церкви багато фраз, мовних зворотів, яких не вистачало народній мові. У XIV ст. з'являються прозаїки та поети, які пишуть англійською мовою. За часів

Вікліфа англійською була перекладена Біблія. Англійська мова поступово витісняє латину і французьку з суду та парламенту. Але до кінця XV ст. парламентські акти писалися французькою. Латина залишається мовою церкви та науки. Розмовною мовою всіх класів суспільства, мовою літератури стає англійська.

2.5.3. Культура Англії XIV ст.

Друга половина XIV ст. була часом формування англійської національної культури та національної літератури. Одна з перших і значних постатей в англійській літературі – Вільям Ленгленд (1332-1377 рр.) (рис. 111).

Рис. 111. Церковний вітраж «Вільям Ленгленд»

Син вільного дрібного землевласника, він закінчив монастирську школу, що дало можливість стати кліриком. Переселившись до Лондона, Ленгленд усе життя прожив у бідності, незважаючи на те, що був освіченою людиною, знав латину, французьку мову, античну та церковну літературу. Перу Ленгленда належить один із видатних творів епохи – «Видіння Вільяма про Петра Орача», у якому в алегоричній формі зображується

англійське суспільство. Ленгленд користувався місцевою англійською формою вірша, так званим алітераційним білим віршем, запозиченим із англосаксонської поезії. Поет вважав вади суспільства основною причиною всіх бід і знаходив їх майже у всіх станах англійського суспільства XIV ст. Він поєднував реалістичні сцени з життя суспільства свого часу з релігійно-містичними уявленнями, властивими Середньовіччю. Разом із реальними персонажами – лицарями, ченцями, городянами, селянами – у поемі є абстрактні поняття – Правда, Совість, Обман тощо. Ці алегоричні постаті наділені рисами реальних людей. Ленгленд засуджує та критикує всі міські стани. Не городяни знайдуть шлях до Правди, вважає Ленгленд, не лицарство чи духовенство зможуть відіграти позитивну роль у виправленні всього життя Англії – тільки землероб, селянин Петро Орач, який займається праведною працею, може вказати правильний шлях до Правди [3, с. 69].

Визначну роль у формуванні національної мови та національної культури відіграла творчість великого англійського письменника Джеффри Чосера (1340–1400 рр.). Високоосвічена людина, він володів латиною, французькою, італійською мовами, мандрував по Франції, Італії, ознайомився в оригіналі з творами геніальних італійських гуманістів Данте, Петрарки, Боккаччо. Проте Чосер відкинув традицію писати латиною або французькою, як його сучасники. Він став англійським національним письменником, «батьком англійської поезії», творцем англійської літературної мови. Чосер – автор низки творів, ним написано кілька поем епічного та сатиричного характеру, балади. Він перекладав Овідія та Боеція [2, с. 51].

Своєрідною енциклопедією англійського життя XIV ст. і разом з тим розповіддю про любов до життя, всього земного стали його знамениті «Кентерберійські оповідання» (рис. 112). Задум книги простий. Зібравши з усіх кінців країни на прощу тих, хто становив справжню Англію, Чосер у

пролозі швидко описує їхній вигляд, потім в основному тексті дає можливість кожному з них діяти і розповідати самостійно. Подорожуючи в Кентербері до мощів Томаса Бекета, кожен розповідає цікаві історії. Під час довгої на ті часи подорожі всі її учасники (а це люди всіх класів, станів і віку) ближче пізнавали один одного, іноді сварилися, сперечалися про переваги та недоліки оповідань одне одного, виявляючи в такий спосіб свої характери. При цьому вся історія зігріта гумором і життєрадісністю. Добрий сміх – ось основа книги, що стала живою картиною англійського життя XIV ст. [4, с. 16-18].

Рис. 112. Зображення Чосера на полях рукопису
«Кентерберійських оповідань»

Ідеали феодального суспільства знайшли своє відображення і в лицарському романі. Англійською мовою перші лицарські романи були написані у XIII ст. Наприкінці XIV ст. створено найбільш відомий англійський лицарський роман «Сер Гавейн і Зелений Лицар». Події відбуваються при дворі короля Артура. Таємничий Зелений Лицар, який з'являється при дворі короля, кидає виклик серу Гавейну. Основний конфлікт оповіді пов'язаний з порушенням слова і втратою честі сером Гавейном і його наступним глибоким каяттям.

У XIV ст. інтелектуальним центром Англії був Оксфорд, з яким було пов'язане все життя і діяльність Вікліфа, провісника європейської Реформації. Вільям Оккам, знаменитий філософ, учень Дунса Скота і Роджера Бекона, розвинув закладені вчителями традиції досвідного знання. Він відмовився приймати основний постулат ортодоксальної схоластики про примирення віри та розуму за рахунок підпорядкування філософії теології. Оккам (1300-1349 рр.) сформулював кілька революційних за змістом філософських ідей: теологія має займатися лише питаннями віри, не втручаючись у сферу розуму; завдання знання – розуміння реально існуючих поодиноких речей за допомогою досвіду; загальні поняття є знаками, що існують лише в розумі, хоча і не позбавлені об'єктивного значення. Цінні також його ідеї про вічність руху та часу, нескінченності всесвіту (рис. 113).

Рис. 113. Вільям Оккам

У XIV–XV ст. англійський монументальний живопис зберіг свою самобутність. У сільських церквах з'явилися зображення Христа у вигляді простого орача, нав'язані популярною тоді релігійною поемою Ленгленда «Видіння про Петра Орача». У цей період складається і станковий живопис.

Декоративною красою, рідкісною майстерністю виконання, тонко поміченими характерними деталями виділяється так званий Вілтонський складень 1389 р., що належить до франко-англійської школи. На правій його стулці зображена Мадонна з немовлям, яка стоїть в оточенні апостолів і ангелів, на лівій – уклінний король Річард II серед святих.

Один із ранніх зразків англійського портретного живопису – великий портрет короля Річарда II у Вестмінстерському абатстві, написаний у 1390-х рр. Ця робота за своїми розмірами та індивідуальністю образу не має аналогів у європейському мистецтві того часу.

2.5.4. Розвиток англійської культури в XV ст.

Протягом XV ст. в Англії склалася чітка система середньої освіти, стрімко зросла кількість так званих класичних шкіл. Їхніми засновниками та утримувачами були різні заможні люди та корпорації. Це могли бути окремі городяни, купці, купецькі та ремісничі гільдії, єпископи. Усі вони вважали, що школи мають дати хлопчикам забезпечене майбутнє – можливість стати купцем, королівським і міським чиновниками, суддею, священником, поміщиком, який може управляти маєтком. Так формувався новий середній клас освічених світських людей і священників. Викладання в школах велося латинською мовою в такий спосіб, що учні з аркуша мали перекладати латинських авторів англійською мовою, що так само широко використовувався під час навчання [41, с. 96, 97].

З 14-18 років частина випускників шкіл продовжувала навчання в Оксфорді та Кембриджі. Протягом XV ст. Кембридж став суперником Оксфорда, тому що останній, як і раніше, вважався притулком «вікліфіанства». У XV ст. зміцнилася система коледжів Оксфорда і Кембриджа, завдяки чому було покладено край вільному, недисциплінованому життю середньовічного студента.

Одним з найвидатніших англійських письменників XV ст. був Томас Мелорі (близько 1417-1471 рр.). Він зібрав та обробив романи артурівського циклу, створивши роман «Смерть Артура» (1469 р.), що в 1485 р. був надрукований видавцем Кекстоном і одразу став популярним. Книга Мелорі – найбільш значний твір англійської художньої прози XV ст. Мелорі чудово передав дух куртуазних лицарських романів, захоплююче виклав історію життя і подвигів короля Артура та його лицарів.

У 1477 р. удачливий лондонський купець Вільям Кекстон (1422-1491 рр.), який накопичив за 30 років діяльності в Нідерландах достатньо грошей, щоб відійти від комерції та зайнятися улюбленою літературною роботою, привіз до Англії першу друкарську машину. Він вивчив друкарську справу ще перебуваючи на континенті, де надрукував власні переклади двох книг з французької англійською мовою. Це були перші книги, надруковані англійською: одна – середньовічний роман, інша – посібник із гри у шахи (рис. 114).

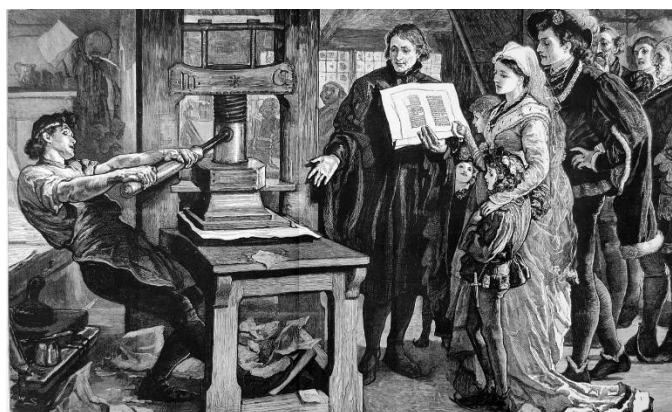

Рис. 114. Кекстон демонструє свої книги королю Едуарду IV

Друкарський верстат був встановлений Кекстоном у Вестмінстерському абатстві, де протягом 14 останніх років свого життя він випустив 100 книг, переважно англійською мовою. Серед них «Кентерберійські оповідання» Дж. Чосера, «Смерть Артура» Мелорі,

переклади Цицерона та Езопа. Працював він дуже напружено. Крім того, що сам займався друкарством, Кекстон переклав 20 книг англійською мовою. Займаючись перекладами, англійський першодрукар формував норми англійської мови для освічених людей [46, с. 151, 152].

Діалектні відмінності на той час були ще дуже сильні. Перемога лондонського діалекту розпочалася з Чосера, полегшила її продукція Вестмінстерської друкарні, переклади. Велику роль відіграла англійська Біблія та англійський молитовник, що завдяки друкарському верстату стали доступними всім, хто вмів читати. За прикладом Вестмінстерської друкарні створюються друкарні в Лондоні, Оксфорді та інших містах, завдяки чому до кінця століття було надруковано близько 400 книг. Перемога англійської мови у всіх сферах, крім викладання, була такою, що з середини XV ст. вона стала єдиною робочою мовою парламенту.

У XV ст. у містах набувають великого поширення пишні вистави. У зв'язку з різного роду загальноанглійськими та місцевими подіями влаштовувались урочисті та ігрові процесії. Деякі з них, такі як відкриття королем парламенту, поява лорда-мера, збереглися до сьогодення. Основним видом театральних вистав стали містерії – грандіозні дійства на міських площах і папертях соборів. Їхню організацію взяли на себе купецькі і ремісничі гільдії. У містеріях XV ст. зливалися риси літературної драми, драматизованої церковної служби та народного мистецтва жонглерів. Сюжети містерій, як і раніше, бралися з Біблії та «Житій святих», але акторам дозволялося змінювати текст відповідно до сучасних подій. Невід'ємним елементом театральних вистав був музичний (лютні, віоли, дудки) і пісенний супровід.

XV ст. – час розквіту народного пісенного мистецтва, у якому поширюється багатоголосся. Сюжети пісень були різними. В англійських соборах встановлювали чудові органи, музика стала складовою меси. Поширення музичного мистецтва в англійському суспільстві було таке

велике, що в Кембриджі та Оксфорді були запроваджені вчені ступені доктора та бакалавра музики.

2.6. Ірландія в другій половині XI-XV ст.

2.6.1. Початок завоювання англійцями Ірландії за часів Генріха II

У XI-XII ст. після перемоги над вікінгами Ірландія залишалася поділеною на п'ять королівств, між якими виникали постійні міжусобні чвари. Це послаблювало країну перед обличчям зовнішньої загрози.

Наприкінці XI ст. у Західній Європі значно зріс вплив папства. Ірландська церква стала одним з об'єктів його теократичної політики, що проводилася під гаслом «очищення і єдності». Синод у Келлсі в 1152 р., що проводив папський легат, який був присланий до Ірландії, визнав верховенство Папи над ірландською церквою, засудив шлюби серед духовенства, оголосив десятину обов'язковим для всіх церковним податком, підтвердив незалежність католицького духовенства від юрисдикції світської влади і створив чотири архієпископства, залишивши старшинство за архієпископом Арма. Однак, незважаючи на це, нижче духовенство дотримувалося старих церковних порядків.

Через три роки після Синоду в Келлсі в Рим прибув посол англійського короля Генріха II Плантагенета з проханням дозволити завоювати Ірландію і завершити підпорядкування ірландської церкви римському престолу. Папа Адріан IV (англієць за походженням) не тільки дозволив вторгнутися в Ірландію, але і надав Генріху II титул лорда цієї країни.

Справжні задуми Генріха II були набагато ширшими, ніж відновлення влади Папи в Ірландії. Він прагнув підпорядкувати собі всі Британські острови, включаючи Уельс, Шотландію та Ірландію. Завоювання Ірландії,

крім розширення володінь і збільшення доходів короля, мало відвернути баронів і лицарів від боротьби проти посилення королівської влади. Вторгнення в Ірландію обіцяло нормандській знаті, крім військової здобичі, придбання нових земель, багатство і піднесення ієрархічними сходами.

Однак, отримавши буллу від Адріана IV, Генріх II не зміг одразу здійснити завоюницький похід до Ірландії. Слушний момент настав через 11 років у результаті міжусобних чвар ірландських вождів.

Король Лейнстера Дермот викрав дружину О'Рурка, короля Міде. Верховний король Ірландії змусив викрадача повернути дружину чоловікові, але король Ольстера підтримав Дермота, і почалася велика міжусобиця. У 1166 р. противникам Дермота вдалося вигнати його з Лейнстера. Він втік до Англії і звернувся за допомогою до короля Генріха II.

З дозволу Генріха II Дермот набрав собі союзників серед нормандських і англійських баронів і лицарів, зокрема він уклав договір з Річардом, графом Пемброком, прозваним Стронгбоу (рис. 115).

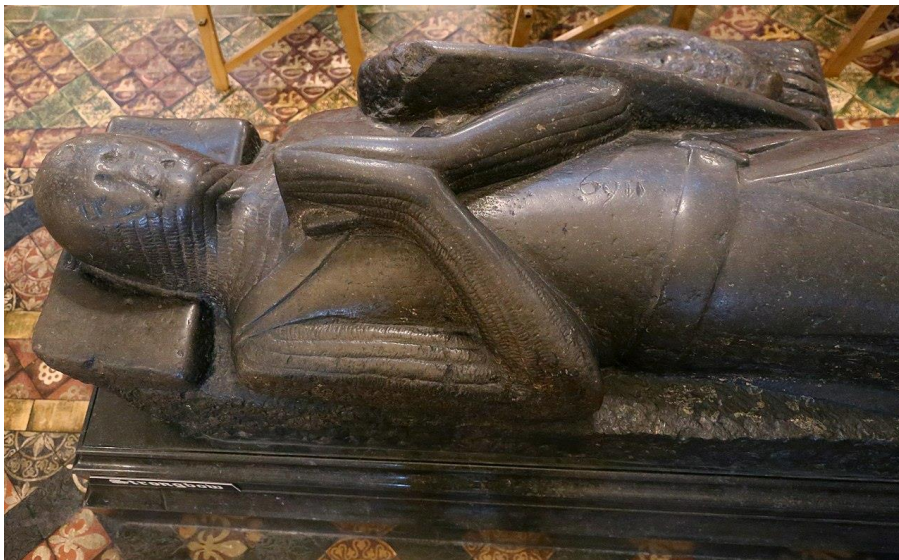

Рис. 115. Надгробок Річарда Пембрука Стронгбоу

У травні 1169 р. перший англо-нормандський загін у складі 30 лицарів, 60 вершників і більше 300 лучників перетнув на кораблях

протоку і висадився в Ірландії, південніше Вексфорда. Після деякого опору захисники міста здалися. Потім союзники захопили Оссорі, де було вбито багато ірландців, і перед Дермотом, який насолоджувався помстою, була викладена ціла стіна з голів убитих. Наступного року після прибуття другого загону був узятий Дублін і завдано серйозної поразки військам верховного короля Родеріка О'Коннора. У результаті весь Лейнстер опинився в руках загарбників. Об'єднавши всі англо-нормандські загони і військо Дермота, Стронгбоу захопив Уотерфорд, а невдовзі після цього одружився з дочкою Дермота. У травні 1171 р. Дермот помер, і Стронгбоу, всупереч ірландським звичаям, успадкував титул короля Лейнстера.

Ірландські вожді спочатку не надали значення вторгненню лицарів, а коли небезпека завоювання Ірландії чужинцями стала реальною, виявилось, що час упущено і об'єднати сили проти них неможливо. Цьому заважала насамперед ворожнеча між вождями. До того ж ірландське духовенство на Синоді в Арма, зібраному в 1171 р., оголосило вторгнення англо-нормандських лицарів «карою Божою за гріхи ірландців» і по суті закликала їх підкоритися завойовникам.

Успіхи англо-нормандських лицарів у завоюванні Ірландії, досягнуті ними в такий короткий час, не на жарт злякали Генріха II. Він побоювався, що Ірландія стане новим осередком феодальних смут у його і так неспокійному королівстві. Король вирішив сам поїхати до Ірландії, щоб встановити свої верховні права на завойовану територію.

17 жовтня 1171 р. армія Генріха II у складі 500 лицарів і 4000 піхотинців і лучників висадила в Уотерфорді (рис. 116). Незабаром вона вступила в Дублін, де і провела всю зиму 1171-1172 р. [32, с. 91, 92].

Генріх II насамперед призупинив подальше завоювання Ірландії і спробував взяти під свій контроль цю територію. Він визнав всі ірландські землі, якими заволоділи англо-нормандські лицарі, триманнями від графа Пемброка, і отримав від них присягу вірності. Пожалування отримали і

фаворити короля з його свити. Разом із цим Генріх II зажадав від усіх ірландських правителів з'явитися до його двору і принести присягу вірності. Це було виконано переважно правителями територій на схід від річок Шеннон і Бойн. Правителі ж західної частини Коннахта на чолі з верховним королем Ірландії і правителі Ольстера не визнали влади Генріха II.

Рис. 116. Генріх II в Уотерфордї

У 1172 р. в ірландському місті Кашелї зібрався синод, що завершив підпорядкування ірландської церкви Риму. Після цього Папа Олександр III підтвердив буллу Адріана IV про дарування Ірландії королю Генріху II.

Незабаром після від'їзду з Ірландії Генріха II почалося повстання проти англійців. Верховний король Родерік О'Коннор з великою армією оточив Дублін. Король Томонда О'Брайєн взяв Лімерик. Спалахнуло повстання в Уотерфордї, Стронгбоу був оточений у Вексфордї. Оскільки англійці опинилися в критичному становищі, їм довелося розпочати переговори з Родеріком О'Коннором та О'Брайєном про мир.

У 1175 р. у Віндзорї між Генріхом II і верховним королем О'Коннором був укладений договір про поділ Ірландії. За цим договором, Генріх II жалував Родеріку на час, поки він буде вірно служити англійській короні, титул короля підвладних йому земель. У свою чергу Родерік

відмовлявся від влади над Мітом, Лейнстером і містами Дублін, Вексфорд, а також прибережною територією від Уотерфорда до Дунгарвана.

Отже, у Віндзорському договорі відобразилася, з одного боку, відмова Генріха II від повного завоювання Ірландії і прагнення підпорядкувати її за допомогою самої ірландської знаті, а з іншого – нездатність верховного короля усунути чвари між місцевими правителями і домогтися необхідної єдності з метою вигнання з країни англійських завойовників. Водночас, незважаючи на цей договір, опір ірландців завойовникам продовжувався.

Ще в 1177 р Генріх II на королівській раді в Оксфорді звів свого малолітнього сина Іоанна в лорди Ірландії, передавши в такий спосіб йому правління островом. 25 квітня 1185 р. Іоанн як правитель Ірландії висадився у Вотерфорді з великою свитою. Він вступив до Дубліна, де йому склали присягу вірності кілька ірландських правителів з південних територій.

Однак оточення Іоанна повело себе грубо щодо цих правителів. Ще більше невдоволення викликало безцеремонне пожалування Іоанном земель своїм наблизеним. Для покриття великих витрат двору Іоанна міста були обкладені важкими податками, що викликало невдоволення баронів. Почалися військові зіткнення між англійцями і загонами ірландців. Деякі з баронів відмовили в підтримці Іоанну. Ураховуючи обстановку, Генріх II терміново відкликав з Ірландії свого невдалого сина [20, с. 308].

Але чвари між ірландськими правителями і на цей раз врятували англійських баронів від вигнання з Ірландії. Незабаром після від'їзду Іоанна сини верховного короля Родеріка О'Коннора скинули його. У Коннахті спалахнула жорстока міжусобиця. Правителем Ірландії став нормандський барон Джон де Курсі, який у 1188 р. здійснив грабіжницькі походи в Коннахт і Ольстер.

У 1199 р. Іоанн став королем Англії. Незабаром після цього йому вдалося домогтися ув'язнення де Курсі в Тауер. Але, побоюючись посилення влади місцевих правителів, Іоанн на початку 1210 р. з великим

військом відправився до Ірландії. Розгромивши місцеві війська, король у серпні того ж року повернувся до Англії.

2.6.2. Соціально-економічний устрій Ірландії в XII-XIV ст.

З початку англійського вторгнення весь острів виявився поділений на дві фактично самостійні як в економічному, так і політичному відношенні частини: область англійського панування, що з другої половини XIV ст. отримала назву Пейл, від англійського слова «огорожа», і нескорену Ірландію, або Айрішрі, як стали називати не захоплені англійцями території. Обидві ці частини практично перебували в стані безперервної війни, а наполегливо проведена англійцями дискримінація ірландців ще більше загострювала ворожнечу між ними.

Центром підкорених ірландських земель став королівський домен, сформований при Генріху II і Іоанні I навколо Дубліна. Його очолював юстиціарій – королівський намісник, він же верховний суддя, який призначався королем. Він забезпечував надходження доходів до королівської скарбниці. Крім того, до його обов'язків входило придушувати повстання ірландців і заколоти англійських феодалів.

Великі барони засідали в раді при наміснику. Під час другого відвідування Ірландії король Іоанні I розділив завойовану територію на 12 графств, очолюваних шерифами. Були створені суд загальних тяжб і казначейство в Дубліні, а для зберігання королівських доходів ще в 1204 р. був закладений Дублінський замок, що став не тільки резиденцією намісника і адміністративним центром країни, а й найважливішою фортецею (рис. 117). У 1320 р. був заснований Дублінський університет.

Рис. 117. Башта Дублінського замку

Більшу частину світських володінь в Ірландії Генріх II та Іоанн I жалували безпосередньо від корони за лицарську службу зі сплатою короні особливого внеску при вступі у спадок. Союз завойовників з католицькою церквою був оплачений великими земельними пожалуваннями церкви, зазвичай на вигідних для неї умовах «вільної милостині». У маленькій Ірландії в середні віки налічувалося понад 500 монастирів і братств, більшість з яких були засновані англійськими королями та баронами.

Королі не забували і себе. Генріх II приєднав до свого домену Уотерфорд і морське узбережжя від Дунгарвона до Вексфорда; Іоанн включив у королівський домен частину земель Ольстера, відібраних у де Курсі після перемоги над ним, а Генріх III заволодів масивом кращих земель у Коннахті.

Політичні інтереси англійських королів змушували їх шукати підтримки у міст. Ще в 1192 р. Іоанн надав Дубліну ряд вольностей, видавши відповідну хартію, що послужила зразком для хартій інших міст.

Жителі Дубліна отримали свій суд, а також звільнялися під час переїздів по країні від дорожнього мита, сплати за перевіз товарів, право проїзду по мостах і через переправи. Вони отримали право створювати свої об'єднання – гільдії. За всі ці вольності дублінці виплачували королю щорічно 200 марок. Пізніше подібні вольності отримали інші королівські міста: Дрогеда, Уотерфорд, Лімерик, Корк. Міськими вольностями користувалися тільки вільні городяни з англійців та інші іноземці; торгувати з ірландцями з нескорених територій городянам заборонялося.

На початку XIII ст. в Англії загальне невдоволення політикою Іоанна призвело до повстання англійських баронів, підтриманого городянами та іншими станами Королівства. У 1215 р. король підписав «Велику хартію вольностей». Англійські барони в Ірландії поспішили використати цю подію. Після смерті Іоанна з метою запобігання заколоту баронів в Ірландії від імені дев'ятирічного короля Генріха III 12 листопада 1216 р. була надана всім вільним англійцям «на вічні часи» Велика хартія Ірландії. У ній дослівно повторювалося більшість статей англійської «Великої хартії вольностей». Для поліпшення Королівського судочинства юстиціарій зобов'язувався посылати чотири рази на рік у кожне графство по два мирових судді, які повинні були разом з чотирма лицарями, обраними в графстві, вирішувати всі справи вільних англійців у певний день і певному місці. Визнавалися всі вольності Дубліна та інших міст. Дублінська чверть оголошувалася єдиною для всієї Ірландії мірою сукна. Англійським купцям у мирний час надавалося право вільно і безперешкодно в'їжджати в Ірландію і виїжджати з неї. Однак всі вольності цієї Хартії були привілеєм тільки вільних англійців; на ірландців вони не поширювалися.

У 1265 р. в Англії під час боротьби станів проти свавілля королівської влади і великих феодалів виник парламент. У 1297 р. Едуард I дозволив своєму юстиціарію в Ірландії скликати в Дубліні ірландський парламент з шерифів і сенешалів (командувачів військами) графств, графів, баронів,

архієпископів, єпископів, а також представників лицарів, по два депутати з кожного графства.

Отже, завойовані ірландські території при Плантагенетах стали частиною феодальної Англії і фактично англійською колонією. Географічна близькість двох країн завжди давала змогу Плантагенетам здійснювати свою владу на завойованих ірландських землях. Головним засобом підпорядкування було поширення на цих землях основних норм феодального права метрополії, а також підпорядкування їх тим самим органам королівської влади, які Плантагенети створювали в Англії.

Через низку причин Плантагенети в XIII ст. не змогли продовжити подальше завоювання Ірландії. У результаті колонізацію ірландських земель стали здійснювати переважно англо-нормандські барони. Королям довелося примиритися з тим, що, на відміну від Англії, барони самі набирали і утримували збройні загони, будували і охороняли замки, самочинно вели війни з ірландцями і укладали з ними мир, мали свої суди, створювали на своїх землях міста. Наслідком такої політики Плантагенетів стало зміцнення могутності баронів в Ірландії.

Оскільки на ірландців не поширювалася дія англійського загального права, вони вважалися людьми поза законом. Кожен англієць мав право чинити з ірландцем, як йому хотілося, – самочинно відняти в нього землю та інше майно, навіть убити його. Лише в 1321 р. з'явився едикт про поширення англійського права на всіх ірландців. Однак цей привілей стали продавати за гроші, і до того ж тільки окремим представникам ірландської знаті. Основна ж маса ірландців, як і раніше, залишалася безправною.

Плантагенети, не маючи міцної опори в Ірландії, не могли проводити в ній ту політику посилення королівської влади, яку вони успішно здійснювали в Англії. В Ірландії їм довелося задовольнятися роллю слабких королів при сильній олігархії баронів. Поступово Пейл перетворився на колонію баронів. Головним змістом політичної історії цього періоду є

міжусобиці, а також виступи окремих баронів проти корони. До цього слід додати зловживання владою ряду юстиціаріїв, збагачення їх за рахунок корони.

На незавойованих землях зберігалось натуральне господарство, дуже повільно розвивався суспільний поділ праці і товарне виробництво. Цьому чимало сприяла і заборона купцям Пейла торгувати з ірландцями.

У суспільному житті ірландців зберігалася колишня кланова система. Залишалися законними давнє брегонське право, влада вождів і кланової аристократії, політична роздробленість країни, тривали міжусобні війни. У таких умовах феодальні відносини в Нескореній Ірландії при збереженні багатьох архаїчних пережитків розвивалися дуже повільно.

2.6.3. Ірландія в XIV-XV ст.

На початку XIV ст. у результаті перемоги шотландців над англійцями посилилася визвольна боротьба і в Ірландії. Ірландська знать спробувала боротися з англійцями, звернувшись по допомогу до іноземного короля. Вибір припав на брата шотландського короля Роберта Брюса – Едуарда, честолюбного молодого чоловіка, який претендував на шотландський престол і тому небезпечного суперника для Роберта. 25 травня 1315 р. Едуард Брюс з 6-тисячним військом, набраним у Шотландії за підтримки свого брата, висадився в Антрімі. До нього приєдналися правителі багатьох територій, і Брюс коронувався верховним королем. Навіть частина англійських баронів з Пейлу визнала Брюса королем і вислала йому своїх заручників.

Однак Едуард Брюс повівся в Ірландії як завойовник. Його загони грабували населення в Міті і Манстері, викликавши невдоволення. У зв'язку з цим Брюс був змушений відступити знову в Ольстер і там чекати допомоги

з Шотландії. Англійським військам тим часом вдалося вторгнутися в Коннахт. Велику допомогу англійцям надала католицька церква.

Тоді на допомогу своєму братові поспішив шотландський король Роберт Брюс. Наприкінці 1316 р. він висадився у Каррікфергусі з армією в 22 тис. чоловік. Взявши його, він не зміг зламати опір жителів Дубліна і попрямував до Мюнстера. Пограбувавши цю провінцію аж до Лімерика, він викликав серед місцевого населення величезне невдоволення. Потребуючи продовольства, Роберт змушений був навесні 1317 р. відступити в Ольстер, а звідти піти до Шотландії.

Вторгнення Брюса в Ірландію врешті-решт призвело до міжусобних війн. Ірландія виявилася спустошеною і розграбованою, у країні почався голод. 14 жовтня 1318 р. у битві з англійськими військами при Фоугарті Едуард Брюс зазнав поразки, потрапив у полон і був страчений (рис. 118).

Рис. 118. Могила Едуарда Брюса в Фогхарті

Важливим фактором, що послабив панування англійців в Ірландії, був процес асиміляції ірландців з англійськими колонізаторами. Його результати особливо позначилися в XIV-XV ст. Це був цілком природний процес, у результаті якого невелика група феодалів-завойовників за відсутності масової колонізації з метрополії через два-три покоління

зазвичай повністю асимілювалася з місцевим населенням, перейнявши його звичаї і культуру.

Оскільки утримання власних загонів з англійських лицарів і воїнів коштувало дуже дорого, барони охоче стали наймати ірландських воїнів, збираючи для цього кошти з місцевого населення у вигляді традиційних податків ірландських правителів на військові потреби. Найбільш інтенсивно процес асиміляції відбувався на територіях, віддалених від Пейла, де барони і їхні родичі у встановленні спорідненості з місцевими вождями бачили єдиний засіб врятувати свої маєтки від розгрому.

Найбільш впливові роди графів Десмондів, Кілдарів, Ормондів, Пемброків походили від Стронгбоу та інших соратників Генріха II, однак до XIV ст. вже були тісно пов'язані з Ірландією. Англійські королі багаторазово намагалися зупинити процес асиміляції в Ірландії, вдаючись до різних заходів, у тому числі заборони будь-якого спілкування з ірландцями як з ворожою стороною, людьми поза законом. Вже в рішеннях першого Дублінського парламенту 1297 р. було наказано під загрозою суворих покарань одягатися і стригтися тільки за англійською модою. Однак це нічого не вирішило. Нові спроби зупинити асиміляцію і підірвати могутність англо-ірландських лордів були зроблені в XIV ст. при Едуарді III. Разом із цим була посилена дискримінація ірландців – в едикті короля від 1356 р. заборонялося всім чистокровним ірландцям займати цивільні і духовні посади на англійських територіях в Ірландії, за винятком тих церковників з ірландців, лояльність яких була засвідчена суддями.

З метою домогтися посилення влади англійського короля в Ірландії в 1361 р. намісником був посланий другий син Едуарда III – Ліонель Кларенс. Він здійснив кілька військових експедицій проти Лейнстера, проте не зміг своїми силами домогтися перемоги в Конноті і змушений був звернутися за допомогою до англо-ірландських лордів. У 1366 р. він скликав Ірландський

парламент у Кілкенні, що прийняв 35 різних документів, спільно названих Кілкеннійськими статутами [44, с. 46, 47].

Парламент наказав усім англійцям під загрозою конфіскації їхніх земельних володінь або ув'язнення говорити тільки англійською мовою, одягатися в англійський одяг, носити англійські імена, не користуватися брегонським правом. Заборонялося також продавати ірландцям коней і зброю, а у воєнний час продукти харчування. Усім підданим короля заборонялося самовільно починати війни з ірландцями і укладати з ними мир. При укладанні миру зазвичай брали заручників, а парламент у Кілкенні потребував у разі порушення ірландцями мирного договору «стратити їхніх заручників без зволікання», крім того, ірландці не мали права пасти худобу на землях королівських підданих.

Так, парламент у Кілкенні увічнив поділ Ірландії на дві самостійні частини: «мирні території», або Пейл, до якого в 1366 р. входило тільки дев'ять графств – Лут, Міт, Трим, Дублін, Кілдар, Кілкенні, Вексфорд, Уотерфорд, Тіпперері, і нескорена Ірландія. У Кілкеннійських статутах вона вельми виразно іменувалася територією «ірландців-ворогів». З іншого боку, кілкеннійський парламент законодавчо зрівняв у правах англо-ірландську і англійську знать,

Пейл у XIV ст. все більше ставав осередком феодалної вольниці. Лідерами баронської опозиції стали англо-ірландські графи – Кілдарі, Ормонди і Десмонди. Щоб утримати свою владу над Пейлом, королі змушені були шукати в них підтримки, жалувати їм великі земельні володіння, ріднитися з ними. Розпочата в 1337 р. Столітня війна з Францією відвернула увагу англійської корони від Ірландії. Але ця війна потребувала значних коштів і збройних сил. У цих умовах Едуард III погодився на призначення намісником Ірландії графа Ормонда.

Наприкінці XIV ст. ірландцям Лейнстера знову вдалося звільнити ряд своїх територій від англійського панування. Вони впритул підійшли до

Дубліна, погрожували Вексфорду, Карлоу і Кілдару. Помітно посилилася влада короля Лейнстера Арта Мак Морроу. Його військові успіхи змусили короля Річарда II здійснити військову експедицію в Ірландію. Король висадився у Вотерфорді 2 жовтня 1394 р. з армією в 4 тис. лицарів і 30 тис. піших воїнів. У листопаді він вступив до Дубліна. Графи Ормонд і Десмонд, побоюючись піднесення Мак Морроу, надали Річарду підтримку. Взимку 1395 р. Мак Морроу та його союзники також підкорилися Річарду [20, с. 385, 386].

Будучи впевненим у тому, що Ірландія знову приведена в підпорядкування Англії, Річард у травні 1395 р. покинув Ірландію, залишивши намісником Роджера Мортімера, свого двоюрідного брата.

Незабаром після від'їзду короля Арт Мак Морроу та ряд інших вождів у Ленстері підняли повстання. Становище англійців стало знову настільки серйозним, що Річарду знову довелося влітку 1399 р. з армією в 40 тис. чоловік відправитися в Ірландію. Мак Морроу уникав битв у відкритому полі і успішно застосовував тактику партизанської війни. Зазнавши невдачі, Річард терміново покинув Ірландію, тим більше що в самій Англії його двоюрідний брат Генріх Ланкастер захопив трон. У той же час Мак Морроу в боротьбі проти англійського панування не був підтриманий вождями інших провінцій.

У результаті нескінченних локальних воєн, міжусобиць до кінця XIV ст., через 200 років після англо-нормандського вторгнення, баронська колонія в Ірландії опинилася в стані повного занепаду. З 12 графств, створених Іоанном, під владою короля фактично знаходилася тільки вузька смуга узбережжя від Дендалка до Брея. Протягом усього XV ст. тривало ослаблення влади англійської корони в Ірландії. Щоб позбутися вторгнення ірландських і англо-ірландських вождів, Дубліну та іншим містам Пейла часто доводилося платити викуп («чорну ренту»), розмір якого досягав 700 фунтів стерлінгів на рік. У самій Англії спалахнула війна Червоної і

Білої троянд (1455-1485 рр.). У цю усобицю була залучена і знать Ірландії, яка розділилася на два табори (рис. 119).

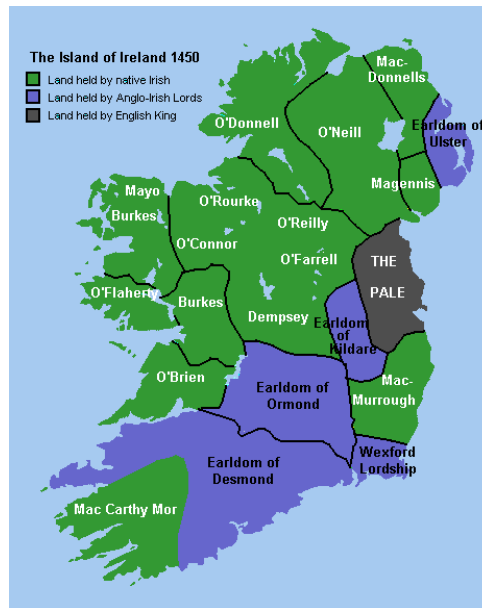

Рис. 119. Ірландія в середині XV ст.

У 1463 р. Едуард IV призначив своїм намісником графа Десмонда, і до 1533 р. (з невеликими перервами) цей пост займали представники англо-ірландської знаті.

2.7. Шотландія в другій половині XI-XV ст.

2.7.1. Шотландія в другій половині XI-XIII ст.

Високе середньовіччя в Шотландії пов'язане з правлінням Данкельдської династії. Малкольм III, відомий як Малкольм Кенмор, став королем у 1057 р., і протягом наступних 200 років члени його сім'ї змінювали один одного на троні. У той час як його перша дружина, Інгіб'єрг, була дочкою норвезького графа Оркнейського, друга дружина, Маргарет, походила з саксонського королівського дому Англії. Маргарет

принесла до Шотландії багато саксонських звичаїв; з часом навіть придворною мовою стала англійська, а не гельська. Маргарет допомогла реорганізувати шотландську церкву, щоб привести її у відповідність до католицької практики, і запросила священників з Англії. Англійський вплив Маргарет викликав обурення шотландців, що проявилось в серії повстань протягом наступних кількох років.

Незважаючи на родинні зв'язки, Малкольм здійснив п'ять походів, щоб поширити своє королівство на північну Англію, але не досяг успіху.

Після смерті Малкольма III під час його останнього набігу на Англію в 1093 р. були наполегливі спроби запобігти застосуванню англійського звичаю успадкування престолу. Брат Малкольма і син Малкольма від першого шлюбу займали трон недовго, але врешті-решт утвердилися троє синів Малкольма від Маргарет – Едгар (1097-1107 рр.), Олександр I (1107-1124 рр.) і Давид I (1124-1153 рр.). Едгар та Олександр були вимушені звернутися по англійську допомогу, аби утриматися при владі, і дали васальну клятву англійському королю. Втім, нащадки від першого шлюбу Малкольма III продовжували завдавати неприємностей правлячій династії аж до початку XIII ст.

Едгар помер у 1107 р., перед смертю він поділив свої землі на дві частини. Південні низовини належали його братові Давиду як васалу англійського короля. Нагір'я належало іншому братові, Олександру, за власним правом. Коли Олександр помер, Давид отримав владу над двома частинами королівства.

Найвидатнішим із синів Малкольма був Давид I. Давид також був одним з найбільших землевласників в Англії, придбавши графства Нортумбрія та Хантінгдон у результаті шлюбу. Він надав великі маєтки своїм нормандським баронам, що ще більше зміцнило зв'язки між Шотландією та Англією і сприяло розвитку феодальних відносин у Шотландії (рис. 120).

Рис. 120. Давид I Шотландський

Давид здійснив ряд правових та адміністративних реформ, призначеним судді не базувалися в одному місці, а подорожували по всьому королівству. Центральне ядро урядовців, таких як канцлер, камергер і юстиціар, було створено Давидом і його наступниками; ці чиновники разом з іншими становили королівський двір [35, с. 25, 26].

Давид також ввів стандартизовану систему мір і ваг, застосовувану по всьому його королівству. Він викарбував першу шотландську монету і ввів правила офіційного обліку всіх податків і витрат.

Незважаючи на міцні зв'язки Давида з Англією, він двічі вторгався в Англію і намагався отримати поступки у своїх претензіях на Нортумбрію як від короля Стефана, так і імператриці Матильди під час громадянської війни між ними.

Після смерті Давида в 1153 р. трон перейшов до його онука Малкольма IV, якому на той момент було лише 12 років. Через слабкий характер і те, що він помер молодим, не встигнувши одружитись, він увійшов в історію як Малькольм Діва.

Коротке правління Малкольма IV було затьмарене постійними повстаннями. У 1157 р. новий англійський король Генріх II зустрівся з Малкольмом у Честері. Малкольма переконали поступитися всіма територіями, завойованими Давидом I, в обмін на те, що йому дозволили зберегти графство Хантінгдоншир. Він навіть приєднався до Генріха в

поході на Тулузу, коли до нього дійшла звістка про нове повстання в Шотландії. Втім, Малькольм зміг придушити повстання і навіть відбити напад англійського графа Сомерленда [30, с. 24-26].

Після смерті Малькольма в 1165 р. наступником став його брат Вільгельм I, відомий в історії як Вільгельм Лев. Таке прізвисько він отримав від червоного лева на задніх лапах на своєму гербі. З того часу червоний лев на жовтому щиті став геральдичною емблемою Шотландії.

Вільгельм боровся за завоювання Нортумбрії, яку шотландці традиційно вважали частиною своєї території. У 1174 р. Вільгельм переконав англійського принца Генріха скласти змову проти його батька. В обмін на його допомогу Генріх пообіцяв віддати Вільгельму весь Нортумберленд. Вільгельм повів армію в Камберленд і Нортумберленд, але потрапив у полон до англійців. Вільгельм був змушений підписати Фалезький мирний договір, за яким він погоджувався дати васальну присягу Генріху від усього свого королівства. Двадцять два його барони, включаючи його брата Давида, стали заручниками англійців. Крім того, англійські війська створювали гарнізони в замках Стерлінга, Единбурга та інших великих міст. Це було принизливою поразкою для Вільгельма і поставило під питання незалежність Шотландії. Договір діяв до 1189 р., коли англійський король Річард Левове Серце, відчайдушно потребуючи грошей на третій хрестовий похід, скасував Фалезький договір в обмін на велику виплату (рис. 121).

Рис. 121. Печатка Вільгельма Лева

Довге правління Вільгельма закінчилося в 1214 р., коли йому було 73 роки. За ним на престол зійшов його 16-річний син Олександр II. Олександр скористався міжусобицею в Англії і здійснив напад на неї, нібито на підтримку баронів, які воювали проти короля Іоанна. Він знову вторгся після смерті Іоанна, але був змушений помиритися з новим англійським королем Генріхом III і офіційно відмовитися від своїх претензій на Нортумберленд і Камберленд. У 1221 р. він одружився з сестрою Генріха Іоанні, тим самим ще більше зміцнивши зв'язки між двома країнами. Відносний мир між двома монархами був недовгим, але в 1236 р. Олександр остаточно відмовився від своїх претензій на англійську територію.

Вдома Олександрові доводилося періодично придушувати повстання, особливо в Аргайлі, Кейтнесі та Мореї. У 1249 р. Олександр звернув свою увагу на Гебридські острови, що все ще номінально належали скандинавському королівству. Олександр зібрав сили для вторгнення, однак він помер до початку кампанії, і його наступником став син Олександр III, якому на той час було лише вісім років. Поки новий король був неповнолітнім, Шотландією правили регенти, але коли йому виповнилося 20 років, Олександр взяв правління у свої руки. Олександр III приніс відносний мир на материкову частину Шотландії, і відродив плани свого батька передати острівне королівство під контроль Шотландії (рис. 122).

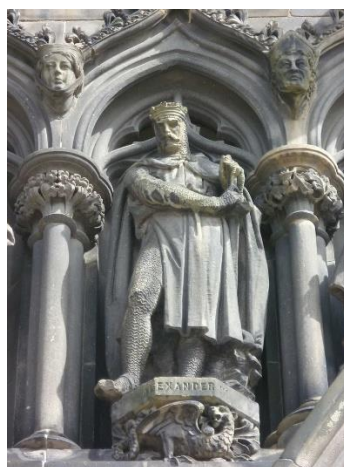

Рис. 122. Статуя Олександра III в кафедральному соборі Едінбурга

У 1263 р. норвезький король Хокон вдерся до Шотландії, але його флот зазнав поразки в битві при Ларгсі, а сам Хокон невдовзі помер від ран. Через три роки його син продав Гебридські острови шотландській короні за 4000 марок і невелику щорічну виплату. Шетландські та Оркнейські острови не були частиною угоди і залишалися у володінні Норвегії та Данії до 1469 р. Щоб укласти угоду, Олександр III віддав свою дочку заміж за нового норвезького короля.

Правління обох Олександрів відоме як золотий вік середньовічної Шотландії. Шлюб Олександра з дочкою Генріха Маргарет допоміг забезпечити тривалий період миру з Англією. Торгівля розширювалася, а міста ставали все більшими і впливовішими.

Правління Олександра III раптово закінчилося в 1286 р. Король загинув, коли впав з коня і скотився з високих скель. Оскільки в Олександра не було синів, його спадкоємицею стала онука Маргарита, яка увійшла в історію як Норвезька Діва. Маргариті було лише три роки, коли помер її дід Олександр III. Англійський король Едуард I побачив прекрасну можливість об'єднати англійське і шотландське королівства. Був узгоджений шлюб Маргарити з сином Едуарда I, майбутнім Едуардом II, і Маргарита відпливла з Норвегії до Шотландії. Але Маргарита захворіла і померла на Оркнейських островах у 1290 р. під час своєї подорожі, і шлюб з принцом Едуардом англійським так і не відбувся. Після смерті Маргарити припинилася пряма лінія правлячої Данкельдської династії [35, с. 36].

2.7.2. Англійське вторгнення. Війна за незалежність Шотландії

Розпочалася боротьба серед представників шотландської знаті за престол. Основними претендентами були Джон Балліол і Роберт Брюс. Третейським суддею в суперечці був обраний король Англії Едуард I, який доводився двоюрідним дідом покійної королеви. Особливої підтримки

серед шотландців він не мав, тому спочатку роль мудрого арбітра його цілком влаштувала. У 1292 р. Едуард I виніс рішення на користь Джона Балліола, який був коронований під ім'ям Іоанна I. Натомість новий правитель визнав сюзеренітет Англії над Шотландією.

У 1295 р. відносини між Едуардом і шотландцями погіршилися. Едуард готувався до війни з Францією і звернувся за підтримкою до шотландців. Натомість Балліол і шотландці об'єдналися з французами проти англійців. Це започаткувало міцні зв'язки між Францією та Шотландією.

На відміну від Балліола, старший Роберт Брюс та інші шотландські дворяни, які володіли маєтками в Англії, приєдналися до короля Едуарда. У відповідь Балліол захопив землі Брюса в Шотландії і передав їх своєму родичу Джону Коміну.

Едуард I був розгніваний непокорю Балліола. Він зібрав армію і рушив на північ до Шотландії, розграбував Бервік і Единбург і взяв короля Іоанна в полон, також заволодів Скунським каменем долі, використовуваним на церемонії коронації шотландських королів, і змусив провідних шотландських дворян присягнути на вірність королю Англії. Балліол в обмін на збереження життя і висилку до Франції зрікся престолу. На правах сюзерена, зраженого васалом, Едуард I оголосив себе королем Шотландії.

Англійський монарх став проводити в нових володіннях жорстоку політику. Введені в шотландські міста і фортеці англійські гарнізони чинили безчинства. Покірність королю Англії повинні були насаджувати англійські священники, надіслані на заміну місцевим, шотландським. У відповідь у 1297 р. спалахнуло повстання проти англійської окупації. На півночі його очолив Ендрю де Моррей, на заході і в центрі – Вільям Уоллес (рис. 123).

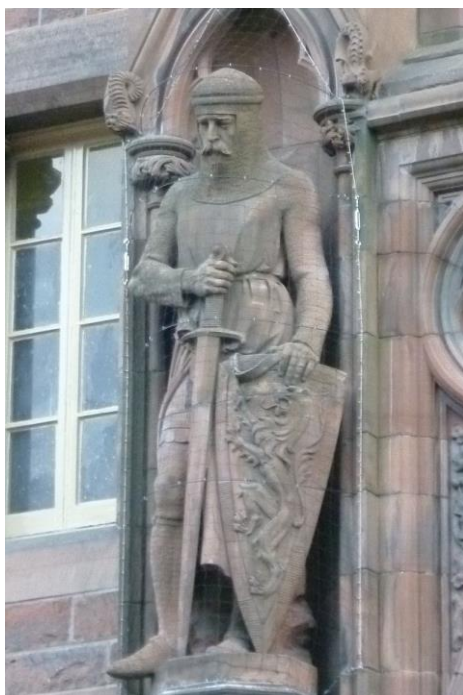

Рис. 123. Статуя Вільяма Уоллеса в Едінбурзі

Вільям Уоллес був молодшим сином дрібного землевласника. Коли Едуард I змусив шотландських землевласників підписати клятву вірності, Уоллес відмовився. За цей акт непокори він був оголошений поза законом. Шериф Клайдесдейла, призначений англійцями, спалив будинок Уоллеса і стратив його дружину. У відповідь Уоллес вбив шерифа і закликав своїх співвітчизників-шотландців повстати проти англійців. Ендрю Мюррей з Морейя відповів на призов і зібрав армію північних шотландців. Однак незабаром у рядах опору утворився розкол. Представники шотландської знаті, які не бажали ні втрачати свої маєтки в Англії, ні підкорятися безрідному Уоллесу, уклали з Едуардом договір, відмовившись від боротьби на умовах амністії і гарантії ряду пільг і привілеїв.

11 вересня 1297 р. добре навчена англійська армія зустрілася з повстанцями під командуванням Уоллеса біля Стерлінгського мосту. Шотландці були в значній меншості і повинні були втекти. Але чудова тактика і знання болотистої місцевості дали змогу Уоллесу знищити

переважаючі сили англійців. Мюррей помер від ран, отриманих у бою, але Уоллес довів, що перемога над англійцями можлива (рис. 124).

Рис. 124. Стерлінгський міст

Перемога біля Стерлінгського мосту де-факто повернула незалежність Шотландії. Вільям Уоллес був обраний регентом країни. Його військо переможним рейдом пройшло по Північній Англії, наводячи страх на англійців. Сам Уоллес не прагнув корони. Він намагався повернути на трон Іоанна Балліола.

Едуард I зібрав свіжу армію і в липні 1298 р. знову рушив на північ до Шотландії. Він розбив військо Уоллеса під Фолкірком, і Уоллес був змушений тікати. Він відмовився від безпосереднього керівництва шотландським повстанням, але продовжував вести партизанську війну проти них протягом наступних п'яти років. У 1305 р. Уоллес був виданий англійцям зрадником Джоном де Ментейсом. Уоллеса доставили до Лондона, де його жорстоко стратили [39, с. 146-148].

Після загибелі Уоллеса в боротьбу за шотландський трон вступив Роберт Брюс-молодший, онук колишнього суперника Іоанна Балліола. У 1306 р. Брюс зі своїми прибічниками напав в церкві на свого суперника Джона Коміна і вбив його, після чого коронувався в Скуні (рис. 125).

Рис. 125. Вбивство Робертом Брюсом Джона Коміна

Едуард I Англійський відправив армію під командуванням графа Пембрука, щоб перемогти Брюса, але Пембрук не зміг захопити свого ворога в полон. Потім Едуард ув'язнив дружину Брюса, його дочку та двох сестер, а також наказав стратити трьох братів Брюса.

Після цього Едуард I зібрав нову армію і особисто рушив на північ, але помер, не діставшись до Шотландії. Новий король Едуард II відкликав армію назад. Скориставшись цим, Брюс спочатку розправився зі своїми суперниками, Комінами і Балліолами. Потім він розпочав війну з Англією. Між 1308 і 1314 рр. Брюс відвоював головні фортеці, утримувані англійцями.

У 1314 р. його брат, Едуард Брюс, уклав угоду з англійським комендантом оточеного замку Стерлінга про те, що гарнізон капітулює, якщо Едуард II не врятує їх до літнього сонцестояння. Тепер Едуарду II не залишалося іншого вибору, як зібрати армію і рухатися на північ до Стерлінга.

Дві армії зустрілися 23 червня 1314 р. під Баннокберном, поблизу Стерлінга. У битві, що тривала два дні, Брюс загнав англійську кавалерію в болотисту місцевість, де вони опинилися в пастці, і розгромив англійців.

Едуард II врятувався втечею. Шотландія повністю повернула собі незалежність від англійського панування (рис. 126).

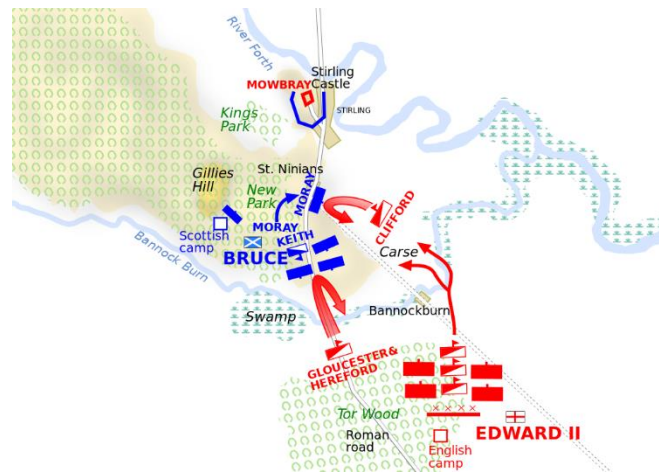

Рис. 126. Битва при Баннокберні

Після перемоги Брюс провів ряд реформ, зокрема парламентську реформу, запросивши представників королівських міст приєднатися до дворянства і церкви у правлінні країною. Він запровадив систему оподаткування, щоб допомогти правити країною, і змусив провідних дворян і городян скласти присягу на вірність своєму синові Давиду. Він також побудував військово-морський флот, щоб протистояти загрозі англійців.

У 1328 р. Роберт домігся від Англії за Нортгемптонським договором визнання незалежності Шотландії. У наступному році Папа дарував незалежним королем Шотландії право бути помазаними святим елеєм. Однак Роберт помер у тому ж 1329 р.

Сину Роберта Брюса, Давиду було лише 5 років, коли його батько помер, і поки він був неповнолітнім, було створено регентство для правління країною. У 1330-х рр. Едуард Балліол, наслідуючи претензії на трон свого батька Іоанна, захопив Південну Шотландію. В обмін на англійську допомогу він віддав Англії південні землі і опорні пункти, які шотландці не відвойовували повністю протягом століття. Після поразки

шотландців на пагорбі Халідон поблизу Бервіка в 1333 р. Давид був змушений втекти до Франції наступного року. Сам Бервік перейшов до англійців.

З часом шотландці поступово повернули собі ініціативу у війні, і в 1341 р. Давид зміг повернутися до Шотландії.

Поки Давид був зайнятий наведенням порядку, Едуард III почав напад на Францію. У 1346 р. французи закликали на допомогу шотландців, і Давид у відповідь зібрав армію і рушив маршем на південь, до Лондона, думаючи, що зможе взяти місто, поки Едуард воює у Франції. Але Давид був поганим полководцем. У битві при Невіл-крос, поблизу Дарема, шотландці зазнали тяжкої поразки. Сам Давид був узятий у полон і ув'язнений у Тауері. За його відсутності Шотландією як опікун правил намісник Роберт Стюарт.

У 1352 р. Едуарду III знадобилися кошти, щоб почати новий напад на Францію. Він погодився дозволити викупити Давида II, якщо шотландці поклянуться визнати його королем, у тому випадку, якщо в Давида не буде спадкоємця. Шотландські лорди відмовилися визнати Едуарда. Однак Балліол, збіднілий у результаті тривалої боротьби за повернення своїх володінь, відмовився від своїх претензій на королівський трон і передав свою корону Едуарду III.

Едуард зібрав нову армію і рушив на північ, щоб силою захопити Шотландію. Йому вдалося взяти Единбург, але він був змушений відступити до Англії через нестачу припасів.

Роберт Стюарт врешті-решт погодився викупити Давида II з англійського полону, виплачуючи величезну суму щороку протягом 10 років. Давид остаточно повернувся до Шотландії в 1357 р. Він правив ще 14 років до своєї смерті в 1371 р.

2.7.3. Шотландія в роки правління перших королів з династії Стюартів

Роберт II був першим з королівського дому Стюартів, які правили Шотландією протягом трьох століть. Роберт був регентом до повноліття Давида II, а потім знову під час його тривалого полону в Англії. Коли Давид помер у 1371 р., у нього не було прямого спадкоємця, тому Роберт зміг самостійно зайняти трон як Роберт II.

Його правління було ознаменовано відносним миром з Англією, але внутрішнім розбратом між ворогуючими баронами, які вели дрібні війни по всьому королівству, спалюючи посіви і здійснюючи набіги на землі один одного.

Єдиною великою військовою подією правління Роберта стала битва при Оттерберні в 1388 р. Граф Вільям Дуглас очолив вторгнення Шотландії в Нортумберленд. Шотландці поверталися додому, коли англійські війська під командуванням Генрі «Хотспера» Персі зустріли їх недалеко від кордону. У битві Дуглас загинув, а Персі взяли в полон. Незважаючи на перемогу шотландців, битва при Оттерберні не призвела до зміни кордону між Англією та Шотландією.

Роберт III був сином Роберта II і другим з дому Стюартів, який зайняв трон. Більшу частину державних обов'язків він поклав на своїх радників, особливо на свого молодшого брата Роберта, графа Файфа (рис. 127).

Рис. 127. Срібна монета Роберта II

Правління Роберта ознаменувалося міжусобицями між провідними баронами. Через постійні потрясіння в Шотландії Роберт побоювався за безпеку власної родини. Коли його спадкоємець Девід загинув у Фолкленді, Роберт вирішив, що йому потрібно відправити свого другого сина та нового спадкоємця Джеймса до Франції для забезпечення безпеки. Але Джеймс, якому на той час було 12 років, зазнав корабельної аварії, був схоплений англійськими піратами і врешті-решт ув'язнений у лондонському Тауері. Отримавши звістку про полон сина, Роберт II помер у 1406 р.

Поки Джеймс сидів у в'язниці, Шотландією як регент правив герцог Олбані, який не поспішав визволяти короля. Коли він помер у 1420 р., його наступником став його син Мердок, який продовжував бути регентом і знову мало зробив для звільнення Джеймса з рук англійців.

Джеймс зміг повернутися до Шотландії лише в 1424 р. Він наказав стратити регента герцога Олбані-молодшого за зраду ще до того, як той був коронований у Сконі як Яків I (Яків – латинізований варіант імені Джеймс).

Яків I прийняв нові закони, спрямовані на покращення миру та стабільності у своєму королівстві. Він збільшив права фермерів-орендарів і покращив управління містами. Також король заохочував стрільбу з лука як найважливішу навичку під час війни. Яків I урізав владу знаті, оголосивши приватні армії поза законом, кинув до в'язниці вождів ворогуючих гірських кланів, щоб спробувати покласти край ворожнечі між кланами.

Ці зусилля короля Якова нажили йому ворогів серед шотландської знаті. У 1437 р. сер Роберт Грем з прибічниками напав на короля в Перті і вбив його. Королева Джоанна зуміла помститися за чоловіка, стративши Грема (рис. 128).

Коли Яків I був убитий у 1437 р., його маленькому синові, також на ім'я Джеймс, було лише шість років. Шотландією знову правив регент.

Рис. 128. Вбивство Якова I

У 1449 р. Яків II одружився з Марією де Гелдрес і прийняв правління від свого імені. Спроба графа Вільяма Дугласа захопити владу у свої руки була придушена, а сам Дуглас загинув від руки короля. У результаті Яків зміг зміцнити королівську владу і забезпечити період відносної стабільності.

У 1460 р. Яків II взяв в облогу замок Роксбург – останній англійський оплот на шотландській землі. Під час облоги король загинув внаслідок вибуху гармати. Попри це, шотландці все ж таки змогли відбити Роксбург в англійців [30, с. 45-48].

Як і його батько до нього, Яків III був дитиною, коли він зійшов на престол. Його регентами були його мати, королева Марія, і єпископ Кеннеді з Сент-Ендрюса. Однак протягом шести років обидва регенти померли. Після цього лорд Бойд зробив зухвалу спробу захопити владу і викрав молодого короля, сам призначивши себе регентом (рис. 129).

Бойд одружив свого юного підопічного з Маргаритою Датською. За умовами шлюбного договору Шетландські і Оркнейські острови стали частиною Шотландії.

Рис. 129. Яків III

Навіть ставши повнолітнім, м'який за характером Яків III залишався слабким королем. У результаті проти нього розпочав повстання граф Дуглас. Повстанці отримали допомогу від англійського короля Едуарда IV і вторглися в Шотландію. Брат короля, граф Олбані, приєднався до повстанців. Король потрапив у полон і утримувався в Единбурзі, тоді як Олбані захопив владу у свої руки. Але повстанці відступили, і Олбані звільнив короля. Згодом король і повстанці зустрілися в битві при Саучіберні, поблизу Стерлінга, у червні 1488 р. Військо короля було розбито, а сам він втік з поля бою. Втім, спроби схватись були марними. Вороги знайшли і вбили Якова III.

Феодалні усобиці послабили Шотландію, і тільки складне становище Англії, де незадовго до того вирувала війна Троянд, не дала можливість англійцям втрутитися в ситуацію.

2.7.4. Економіка, церква, культура середньовічної Шотландії

Кінець XI-XII ст. стали періодом остаточного формування феодалних відносин на території Шотландії. Вирішальну роль у цьому відіграла політика Давида I. При Давиді суспільство було остаточно поділене на три класи – знать, вільні, невольні. Усі володарі лицарського

феодеу або його частини, які несли військову службу, отримували землі на підставі королівської хартії і передавали їх у спадок, належали до феодалної знаті.

«Нешляхетні» люди, які не мали хартії від корони, графа, тана або церкви, були орендарями, але все ж таки вільними людьми. Найгіршим було становище кріпаків, які були продані або подаровані разом із землею.

На півдні Шотландії більшість землевласників були вихідцями з Англії, тоді як у Північній Шотландії зберегла свої позиції місцева знать.

Цей період «норманізації» збігся зі зростанням королівських міст. Це були нові міста, засновані на торгівлі, побудовані навколо королівських замків або лиманів, де кораблі могли легко причалювати. Король заохочував іноземних купців з Англії, Нормандії, Фландрії та Данії торгувати в містах. Він надав городянам багато торгових прав: проводити ринки, щорічні ярмарки і стягувати плату за проїзд. Натомість городяни платили податки та інші збори безпосередньо королю. Король захищав міста від звичайних феодалних зобов'язань; городяни не були зобов'язані платити звичайні феодалні внески і нести феодалну службу сюзерену. Бурги розробили власне законодавство, що регулювало торговельні операції, і суперечки могли передаватися до суду чотирьох бургів (спочатку Бервік, Единбург, Роксбург і Стерлінг). Найбільші феодали також могли створювати бурги з місцевими торговими привілеями.

Церква була рішуче перебудована Давидом I і його наступниками. Виник чіткий поділ між світським і звичайним духовенством відповідно до звичайного західноєвропейського зразка. Була створена цілісна система парафій і епархій. Але система «привласнення» доходів парафіяльних церков центральним релігійним установам означала, що переважання багатства та ресурсів церкви в Шотландії було невід'ємною рисою її існування аж до Реформації.

Принаймні з 1072 р. англійська церква, особливо архієпископ Йоркський, прагнули встановити певний контроль над шотландською церквою. В умовах такої загрози шотландська церква була ослаблена через відсутність власної митрополії. Але в 1192 р. папська булла оголосила шотландську церкву підвладною тільки Риму, а в 1225 р. інша булла дала змогу шотландській церкві проводити провінційні собори під владою Риму.

Інформації про культурний розвиток Шотландії середньовічної доби небагато через те, що більшість рукописних свідчень не збереглися. У монастирях Мелроуз і Холіруд були свої хроніки. Адам Драйбурзький був відомим богословом кінця XII ст. Збережені романські церкви показують, що Шотландія дотримувалася загальноєвропейської архітектурної традиції того часу. Прикладами є церкви в Далмені і Лейхарсі. Є також видатні приклади замкової архітектури, такі як Ботуелл у Ланаркширі, а замки Аргайла відображують характерну суміш впливів, включаючи скандинавські.

XV ст. стало періодом економічного підйому. Широко поширилося будівництво замків і розширення монастирів і соборів; велися роботи зі зведення королівських резиденцій у Лінлітгоу і Стерлінгу (рис. 130).

Рис. 130. Замок Лінлітгоу

Будівництво колегіальних церков і прекрасних міських костелів є додатковим свідченням процвітання. Процвітали як королівські міста, що мали свою частку в міжнародній торгівлі, так і баронські, що мали свої права у своїй місцевості. Ремісники почали конкурувати з купцями у веденні міських справ, але закон 1469 р. дав купцям більшість у міських радах. Однак загальне процвітання, що панувало в Шотландії, супроводжувалось інфляцією, а погіршення якості карбування монет посилювало проблеми під час правління Якова III.

Збереглися цікаві шотландські твори кінця XIV ст. як рідною мовою, так і латиною. Джон Барбур (1325-1395 рр.) написав шотландською мовою національний епос, відомий як «Брюс», що вважається першим великим твором шотландської літератури (рис. 131). «Історія Шотландії» була складена Джоном з Фордуну і продовжена Вальтером Бауером, абатом Інчкольма, у його «Шотландському хроніконі». Ендрю з Вінтону написав ще один варіант історії Шотландії під назвою «Справжня хроніка», один з небагатьох довгих прикладів середньошотландської писемності. Від середньовічних творів гельською мовою мало що залишилося. Найвідоміший приклад – книга декана Лісмору початку XVI ст., що містить понад 60 віршів гельською мовою.

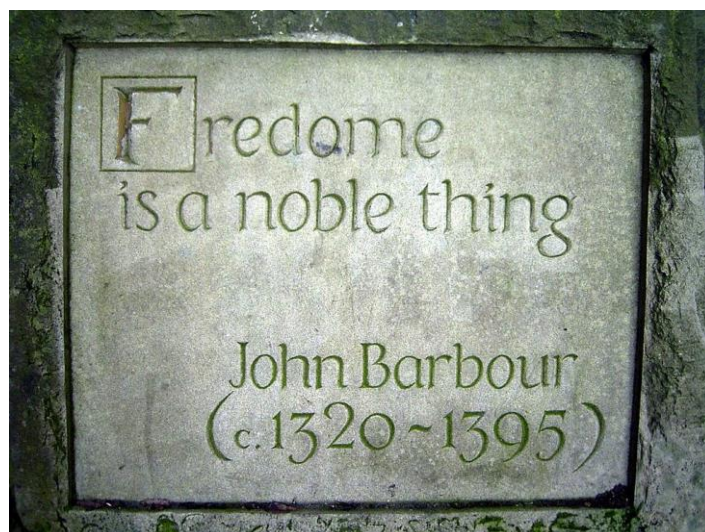

Рис. 131. Найвідоміша цитата з поеми Барбура «Брюс»

Судячи з якості архітектури, що збереглася з XV ст., можна зробити висновок про існування картин та інших предметів, таких як церковне начиння, що переважно зникли. Видатною за задумом є церква в Росліні поблизу Единбурга, заснована сером Вільямом Сінклером близько 1450 р. Є чудові міські церкви, такі як Церква Святого Іоанна в Перті та Церква Святого Руда в Стерлінгу. Мабуть, видатним свідченням королівського покровительства мистецтву є вівтар для Церкви Трініті-коледжу Якова III в Единбурзі, що майже напевно є роботою фламандського художника Хуго ван дер Гуса.

У XIV ст. папство посилило свої претензії на призначення на вищі церковні посади. У Шотландії було встановлено систему «провізіій», або папських призначень на вакантні посади. Це не просто порушувало права правителів, а означало витік грошей у Рим у вигляді податку, сплаченого священнослужителями. Яків I чинив опір цьому розвитку подій, і на Базельському соборі (1431-1449 рр.), де прихильники соборності прагнули обмежити папську владу в церкві, активну роль відігравав шотландець Томас Лівінгстон, один з перших випускників Сент-Ендрюса.

Яків I також прагнув відродити монастирський ідеал у своїй первісній чистоті і заснував монастир суворих картезіанців у Перті. Компроміс між Яковом I і Папою Римським, імовірно, ще не був досягнутий, коли Яків був убитий, і його наступники, як правило, дозволяли Папам збирати свої гроші до тих пір, поки вони надавали церковні посади в порядку, прийнятному для монархії. У 1487 р. Якову III було надано поступку, що Папа Римський відкладе підвищення на вищі посади на вісім місяців, щоб король міг запропонувати свою кандидатуру.

У 1472 р. Сент-Ендрюс став місцем архієпископства, що само по собі підвищувало статус шотландської церкви. Але перший архієпископ Сент-Ендрюса досяг цього, підтримавши папство проти короля, і, як наслідок, це призначення не віталось в Шотландії. Глазго також став архієпископством

у 1492 р. Отже, у XV ст. протистояння шотландських королів і Римських Пап тільки загострилося.

2.8. Уельс у середні віки

2.8.1. Уельс у другій половині XI-XII ст. Перші спроби нормандського вторгнення

Після того як Гріффід ап Ллівелін був розбитий Гарольдом Саксонським і загинув, в Уельсі розпочалась боротьба за його спадщину. Гвінед і Повіс були поділені між зведеними братами Гріффіда, серед яких більш впливовим був Бледдін із Повіса, а решта володінь Гріффіда були поділені між його колишніми ворогами. Гвентом і Гвінлльвгом правив Карадог, Гламорган був повернутий Кадуганом, а Дехейбарт потрапив під владу Маредіда ап Ріддерча.

У 1070 р. Вільгельм Завойовник підійшов з військом до валлійських кордонів. Він не мав намірів вторгнутися в Уельс, але хотів забезпечити стабільність кордону і роздав землі у глибинці Уельсу своїм найвідданішим прихильникам. Роджер Монтгомері отримав Шрусбері, Вільям Фіцосберн – Герефорд, а Х'ю Авранш – Честер. Ці барони заохочували своїх послідовників поступово просуватися на захід, на територію Уельсу. Нормандські лицарі були краще озброєні і краще їздили на конях, ніж валлійці, і вони зводили замки, щоб утримати кожную ділянку території, що вони відвоювали у валлійських володінь.

Успіхам нормандців сприяла і постійна міжусобиця серед валлійських правителів, внаслідок якої більшість спадкоємців Гріффіда ап Ллівеліна загинули до 1081 р. Вижили і утримали свої володіння лише Ріс ап Тевдур у Дехейбарті та Гріффід ап Кінан у Гвінеді.

Вільгельм Завойовник відвідав Уельс у 1081 р., здійснивши паломництво до святині Святого Девіда. Хоча Вільям визнав Ріса Дехейбартського правителем цього королівства, Ріс погодився виплачувати Вільгельму щорічну данину. Тим часом з Честера і Шрусбері нормани проникли глибше в Уельс, так що нормандське панування було затверджено над численними громадами, що раніше входили до складу королівств Гвінед і Повіс. Гріффід ап Кінан був схоплений бароном Х'ю з Честера і провів у в'язниці 12 років.

Політична ситуація в Уельсі змінилася в період відновлення конфлікту за часів Вільгельма II (1087-1100 рр.). Незабаром після смерті Ріса ап Тевдура в 1093 р. нормани вторглися практично у весь Південний Уельс. Це дало змогу нормандським лордам заснувати великі лордства Кардіган, Пембрук, Брекон і Гламорган. Здавалося, що весь Уельс остаточно підкорений нормандцями [34, с. 32-35].

Спротив валлійців очолили троє синів Бледдіна з Повісу: Кадуган, Маредід та Йорверт. Їм допомагав Гріффід ап Кінан, який втік з полону від графа Честерського близько 1094 р. і швидко повернув свої землі у Гвінеді.

До 1096 р. сини Бледдіна відтіснили графа Шрусбері від Повіса і Кередігіона. У 1098 р. графи Шрусбері та Честер перейшли в наступ і вторглися у Гвінед. У битві на берегах протоки Менай вони зустрілися з загоном норвежців під командуванням короля Норвегії Магнуса Босоногого і були розбиті, а граф Шрусбері убитий. Урешті-решт Гріффід ап Кінан відновив контроль над Гвінедом, тоді як Повіс і залишки Дехейбарта перейшли до трьох братів.

У 1097 р. Вільгельм почав направляти королівські війська до Уельсу на підтримку своїх баронів. Це дало змогу стабілізувати ситуацію і, як наслідок, призвело до створення Валлійської марки.

Лорди Валлійської марки були англо-нормандськими баронами, які володіли землями в Уельсі та на кордонах з Уельсом. Нормани володіли

землями вглибині території Уельсу і підтримували замки в Уельсі аж до Ірландського моря. У межах земель цих нормандських лордів знаходилися ділянки валлійської території. Переважно англійці утримували низовини, а валлійці – високогір'я.

Лорди марки не підкорялися законам Англії, а Валлійська марка не була частиною Англії. Права лордів марки були значно ширшими, ніж в англійських баронів. Лорди мали свої власні суди і не підкорялися законам короля. Вони могли будувати і зміцнювати замки за своїм бажанням, вести війну самостійно, без королівського дозволу. Однак багато лордів марки також володіли великими маєтками в Англії, де вони проводили більшу частину свого часу.

Англійська корона не була позбавлена влади в Уельсі. Генріх I у 1102 р. захопив землі бунтівного графа Шрусбері і привласнив собі замок Пембрук. Він побудував замок Кармартен і встановив королівський контроль над прикордонними лордами Дехейбарта. Генріх робив усе можливе, щоб поширити королівську владу в Уельсі. Він прагнув надати володіння в Уельсі тим людям, яких вважав надійними. Генріх I заохочував бретонців, фламандців, норманів та англійських поселенців переселятися на територію Уельсу, переважно на південь. Лицарям були надані власні землі, якими вони володіли на феодалній службі в нормандських лордів. Створювалися також нові міста, більшість з яких вирости під захистом нормандських замків (рис. 132).

Водночас королівства Гвінед і Повіс відновилися як великі політичні утворення. Валлійці також скористалися війною за владу в Англії, що вели спадкоємці Генріха I Стефан і Матільда, щоб повернути частину земель, втрачених норманами.

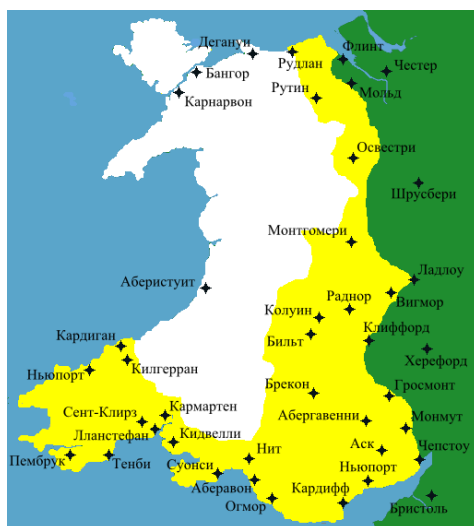

Рис. 132. Землі та замки лордів Валлійської марки

Лідером валлійців у цей час став Овейн ап Гріффід, син Гріффіда ап Ріса (рис. 133). Овейн і його брати витіснили норманів з більшої частини Дехейбарта та Діфеда. До 1153 р. вони додали до свого завоювання Кередігіон. Решту 17 років свого життя Овейнн ап Гріффід правив Гвінедом і навіть зумів поширити свій контроль на схід, аж до Честера, і анексувати частину Повіса. Це останнє призвело до конфлікту з новим англійським королем Генріхом II.

Рис. 133. Овейн ап Гріффід

Коли король Повіса Мадог ап Маредід почав поступатися територією Оуену Гвінедду, він звернувся за допомогою до нового англійського короля. Мадог був готовий визнати верховенство Генріха в обмін на військову підтримку в його боротьбі з Оуеном [27, с. 79].

У 1157 р. Генріх II розпочав війну в Уельсі. Він зумів на деякий час примусити визнати свою владу Оуена і рушив до Дехейбарта, де з перемінним успіхом воював проти Ріса ап Гріффіда.

Утім, боротьба проти Томаса Бекета відвернула увагу короля від Уельсу. Валлійцям вдалося об'єднатися під проводом Овейна Гвінеда і повернути собі втрачену територію. Овейн навіть зумів зруйнувати королівський замок у Раддлані. Королівська армія зазнала нищівної поразки від валлійців у горах Бервін (рис. 134).

Рис. 134. Руїни Раддланського замку

Водночас Ріс захопив Кередігон і чинив тиск на норманів у Діфеді. Він відвернув нормандських лордів, підштовхнувши їх до вторгнення в Ірландію. На деякий час це покращило становище Уельсу, але як тільки нормандці закріпилися в Дубліні, вони змогли погрожувати Уельсу з двох боків.

Генріх II зрозумів, що йому потрібна противага владі власних лордів в Уельсі, а тепер і в Ірландії. Тому він вирішив перетворити ворога на

союзника. Генріх призначив Ріса ап Гріффіда своїм суддею в Південному Уельсі, визнав право Ріса на контрольовані ним території і зробив південних валлійських лордів васалами Ріса. Після смерті Овейна Гвінеда в 1170 р. Ріс ап Граффадд став найбільш впливовим правителем Уельсу.

Три королівства Гвінед, Повіс і Дехейбарт утворили до третьої чверті XII ст. чітко визначену сферу валлійського політичного впливу (Валлія), на відміну від сфери нормандського впливу (Валлійська марка). Кожен правитель, який спочатку зберігав королівський титул, але пізніше отримав титул принца або лорда, правив автономною територією, за яку він висловлював вірність королю Англії.

Політична стабільність дала можливість цим територіям оговтатися від розграбувань нормандського періоду, і правителі прагнули збільшити ресурси своїх володінь як за рахунок використання кріпаків, так і надання селянам більш сприятливих умов оренди. Наділення деяких привілейованих власників великими маєтками сприяло зростанню класу землевласників, які були пов'язані з правителями узами служби.

Відродження культури помітно в розквіті літературної традиції, прикладом чого є проза і хвалебна поезія. «Історія Гріффіда ап Кінана», ймовірно, написана за правління його сина Овейна, є класичним викладом політичних та культурних цінностей незалежного Уельсу.

У церковних справах ранньонормандський період ознаменувався початком процесу зміни церковної організації. Було створено чотири територіальні єпархії Бангора, Сент-Девідса, Лландафа та Сент-Асафа, і поступово була створена парафіяльна організація. Єпископи, призначені на валлійські престולי, підкорялися Кентерберійському архієпископу. Однак Бернард, єпископ Сент-Девідса в 1115-1148 рр., претендував на статус архієпископа і апелював до історичної спадщини ранньої незалежної валлійської церкви (рис. 135). Його ідея про автономію валлійської церкви була відновлена наприкінці століття Гіральдом Камбрєнсісом. Але не менш

значним, ніж зусилля Гіральда, був опір духовенства Бангора. Валлійське духовенство, діючи під захистом Овейна Гвінеда під час національного опору до кінця його правління, вперто відмовлялося задовольнити вимоги Томаса Бекета про те, щоб новообраний єпископ склав присягу на вірність Кентербері.

Рис. 135. Кафедральний собор єпархії Сент-Девідс

У другій половині XII ст. у кожному з трьох королівств – Гвінеді, Повісі і Дехейбарті – смерть могутнього правителя спровокувала суперечки про престолонаслідування. У Повісі та Дехейбарті єдність королівства так і не була відновлена.

2.8.2. Уельс у XIII ст. Спроби створення єдиної держави в Уельсі

У 1200 р. на трон Гвінеда зійшов 28-річний Ллівелін ап Іорверт, онук Овейна Гвінеда. Ллівелін склав присягу на вірність королю Іоанну в 1201 р., і Іоанн навіть видав за нього свою позашлюбну дочку Джоанну. У 1208 р. Ллівелін виступив проти Кередігіона і Повіса. Він намагався не ворогувати з Іоанном і навіть супроводжував англійського короля в його поході проти шотландців у 1209 р. Але Іоанн вважав, що Ллівелін отримав занадто багато влади в Уельсі, і в 1211 р. вторгся у Гвінед і змусив свого колишнього

союзника відмовитися від майже всіх своїх земель. Ллівелін був змушений назвати Іоанна своїм спадкоємцем на випадок, якщо від його шлюбу з Джоанною не народиться син. Багато валлійських лордів спочатку покинули Ллівеліна і пообіцяли вірність Іоанну. Однак після того як Папа Римський Інокентій III наклав на Іоанна та його королівство інтердикт, Ллівелін знов підняв повстання і валлійські лорди його підтримали. У 1215 р. він вторгся на англійську територію і взяв місто Шрусбері. Ллівелін скористався подальшою громадянською війною в Англії між Іоанном і його баронами, щоб захопити більше території в межах Уельсу.

На історичній зустрічі, що відбулася в Абердіні в 1216 р., інші валлійські правителі офіційно присягнули на вірність Ллівеліну. За кілька років Ллівелін зробив себе фактичним правителем усього Уельсу за межами земель лордів Марки (рис. 136).

Рис. 136. Уельс в 1217 році

Цей факт був офіційно визнаний англійською короною в 1218 р. за Вустерським договором. Однак англійці не довіряли Ллівеліну і кілька разів намагалися обмежити його владу в Уельсі. У битві при Кері в 1228 р.

Ллівелін розгромив війська на чолі з Х'юбертом де Бургом, юстиціарієм Англії. За успіхи Ллівелін ап Іорверт увійшов в історію Уельса як Ллівелін Великий (рис. 137).

Рис. 137. Статуя Ллівеліна Великого в Конуї

Після смерті Ллівеліна в 1240 р. в боротьбу за владу вступили його сини Девід і Гріффід. Девід, син від Джоанни, був призначений спадкоємцем Ллівеліна, в обхід його старшого, але позашлюбного сина Гріффіда. Англійці змогли використати розбіжності між двома синами, щоб обмежити владу Девіда лише Гвінедом. Девід II був занадто слабким, щоб продовжувати політику свого батька. Він намагався підтримувати мир і визнавав зверхність свого дядька, короля Англії Генріха III. Як голова патріотичної партії, його більш енергійний брат Гріффід виступив проти нього. Хитрістю Девід зловив Гріффіда і відправив його до Генріха, який посадив його в лондонський Тауер, де він і загинув. Це не врятувало Девіда від війни з англійцями в 1244-1246 рр. Девід боровся за розширення своїх володінь, але помер у 1246 р., не залишивши спадкоємця [43, с. 146, 147].

Сини Гріффіда – Оуен, Ллівелін і Девід – відразу ж зайняли місце свого дядька, і до 1255 р. Ллівелін ап Гріффід став одноосібним правителем. До того року Генріх III віддав своєму юному синові Едуарду графство Честер, що перейшло до корони, і землі між Ді і Конвеем, на які він претендував за договором з покійним Гріффідом. Так Едвард і Ллівелін почали свою довгу боротьбу.

Між 1255 і 1267 р. Ллівелін намагався відновити становище свого діда в Уельсі. У 1255 р. його влада поширювалася тільки на Гвінедд. Йому вдалося поступово поширити її на більшу частину Уельсу, оскільки свавілля англійських чиновників змусило валлійських вождів прагнути до захисту Гвінеда. Війна баронів паралізувала владу короля, і Ллівелін уклав союз з Симоном де Монфором і баронами. Навіть після падіння Монфора в 1265 р. барони були настільки могутніми, що король усе ще перебував у їхній владі. Влада Ллівеліна була офіційно визнана Генріхом III у 1267 р. за договором Монтгомері, у якому за Ллівеліном закріплювався титул «принц Уельський». Отже, Ллівелін створив князівство Уельс, що складається з земель, що раніше утворювали королівства Гвінед, Повіс і Дехейбарт, а також частини Валлійської марки.

Можливість зміцнити правління князівством виявилася недовгою. Ллівелін спробував об'єднати свої землі в більш тісний союз, і багато вождів з півдня і сходу Уельсу захотіли закликати на допомогу англійського короля. Двоє з них, його рідний брат Девід і Гріффід з Повіса, втекли до Англії і були прийняті Едуардом I, який був королем з 1272 р. Ллівелін планував очолити союз баронів проти короля і навіть заручився з дочкою Симона де Монфора Елеонорою. Однак під час війни англійські барони підтримали короля. У 1277 р. Ллівеліну довелося прийняти Раддланський статут. Його володіння скоротилися до колишніх меж Гвінеду, його влада над рештою Уельсу була відібрана в нього, і титул принца Уельського після смерті Ллівелін не міг передати своїм нащадкам.

Третя війна відбулася між 1277 і 1282 р. Правління нових чиновників підштовхнуло валлійців до повстання, і вожді, які виступали проти Ллівеліна, особливо його брат Девід, просили захисту в Ллівеліна. Елеонора, дружина Ллівеліна і двоюрідна сестра Едварда, намагалася зберегти мир, але вона померла, коли валлійці озброїлися для останньої запеклої війни 1282 р.

Едуарду вдалось зібрати велику армію і оточити війська Ллівеліна в горах Сноудонії. 11 грудня Ллівелін був убитий у бою (рис. 138), і опір, хоча і підтриманий його братом Девідом ап Гріффідом протягом декількох місяців остаточно був придушений влітку 1283 р. [22, с. 156-160].

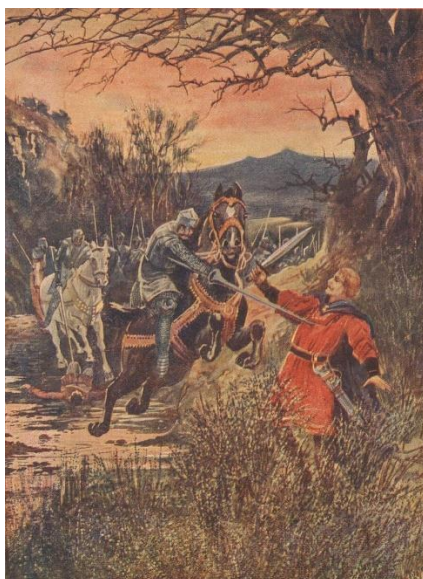

Рис. 138. Смерть Ллівеліна Останнього

2.8.3. Уельс під англійською владою в кінці XIII-XV ст.

Завойований Уельс поділявся на дві частини – Валлійська марка, завойована ще нормандськими баронами, і Уельс, завойований англійським королем.

Уельс, завойований англійським королем, був країною, якою правив Ллівелін і його союзники. У 1284 р., за Радданським статутом, він був

поділений на шість графств. Округ Сноудон, який протримався останнім, був поділений на три графства – Англсі, Карнарвон і Меріонет. Частина земель між Конвеєм і Ді, що належала королю, а не баронам, була перетворена в графство Флінт. Землі союзників Ллівеліна були перетворені в графства Кардіган і Кармартен. Структурно графства, що утворили князівство Уельс, були схожі на графства Англії, і в їхніх судах були введені певні процедури загального права, але графства залишалися поза юрисдикцією центральних судів Вестмінстера, і вони не обирали представників до парламенту.

Ллівелін був останнім принцом незалежного Уельсу. З цього часу король Англії присвоює титул своєму старшому синові.

Едуард I забезпечив безпеку своїх завоювань за допомогою програми будівництва замків, розпочатої після війни 1277 р., а згодом розширеної після 1283 р. Серед замків виділяються великі споруди Конві, Карнарвон, Гарлех і, пізніше, Бомаріс. Кожен замок захищав район, де були поселені англійські колоністи (рис. 139).

Рис. 139. Замок Карнарвон в Уельсі

Валлійська марка розташовувалася на схід і південь від Уельсу, перетвореного на графства в 1284 р. Вона включала більшу частину долин річок Клайд, Ді, Северн і Уай, а також узбережжя Південного Уельсу від Глостера до Пембрука. Валлійська марка була розширена завдяки створенню королівськими хартіями з частин Гвінеда та Повіса лордств Денбі, Рутін і Бромфілд. Ці землі залишалися у володінні лордів, які підпорядковувалися королю Англії, але правила майже самостійно у власних володіннях. Закони та звичаї різних лордств сильно відрізнялися; іноді лорд використовував англійське право, а іноді валлійське. Великі правлячі сім'ї сильно змінювалися в багатстві і владі від століття до століття.

Едуард I продемонстрував рішучість утвердити суверенітет корони над Маркою і відібрав у її баронів ряд особливих прав, у першу чергу право самостійного ведення війни. Однак ні Едуард, ні його наступники не зробили принципових змін в організації Марки, і політична роздробленість зберігалася протягом наступних двох століть.

Завоювання Уельсу нормандськими баронами і англійським королем сприяло поступовій ліквідації кріпацтва. І з вільних селян, і з колишніх кріпаків стягували один і той самий податок. Поступове знецінювання грошей при фіксованому розмірі податків сприяло полегшенню становища селян.

Англійське завоювання відродило та прискорило торгівлю. Зростали міста, створювалися регулярні ринки, а барони, які стягували мита, захищали торговців, що їх платили. Міське населення отримувало особисту свободу і користувалося захистом свого барона.

Війни англійських королів у Шотландії та Франції залучили до армії велику кількість лучників і латників, а також конюхів. Так, у битві при Кресі на боці англійців билосся п'ять тисяч валлійських лучників і списоносців.

Епідемія чуми, що розповсюдилася на Уельс у 1348 р., не тільки призвела до великої кількості людських жертв, а й загострила соціальні протиріччя. Робітників дуже не вистачало. Вони вимагали вищої заробітної плати. Лорди намагалися повернути їх у кріпацтво. Вони намагалися змусити їх за законом отримувати попередню заробітну плату. Це збільшувало незадоволення мешканців Уельсу.

Протягом кінця XIII-XIV ст. в Уельсі відбулося декілька повстань під проводом Ріса ап Мерідіта, Мелвіна Вішана, Ллівеліна Брена, але всі вони були придушені. З убивством Овейна Уельського в 1378 р., останнього з найближчих родичів Ллівеліна, який мріяв про відновлення незалежності Уельсу, здавалося, що боротьбі валлійців за свою свободу прийшов кінець.

Нові заворушення в Уельсі були пов'язані з боротьбою за владу в Англії. У 1400 р. в Уельсі розпочалося велике повстання, яке очолив Овейн Глендоур – валлійський лорд, який був нащадком правлячих домів Повіса і Дехейбарта і вірним помічником Річарда II (рис. 140).

Рис. 140. Овейн Глендоур

Після повалення і загибелі Річарда його соратники зазнали переслідувань, зокрема один із лордів Валлійської марки відібрав землі Глендоура. У відповідь той оголосив себе принцом Уельським і розпочав повстання.

Спочатку повстання Глендоура йшло успішно. Він захопив замки Харлех і Аберіствіт і незабаром став правити більшою частиною Уельсу. Оуен Глендоур уклав договір з королем Франції про підтримку і вів переговори в Авіньоні про незалежність валлійської церкви від Англії. Також Глендоур знайшов союзників у самій Англії серед ворогів Генріха IV. Він уклав союз з герцогом Нортумберлендським і Едмундом Мортімером, який одружився з дочкою Глендоура. Генріх IV здійснив проти нього кілька походів, але безуспішно. У період 1400-1407 рр. королівський уряд втратив контроль над більшою частиною Уельсу.

Не зумівши подавити повстання силою, Генріх IV запропонував помилування повстанцям, і це призвело до того, що ряд соратників Глендоура припинили боротьбу. Спроба валлійців наступати вглиб Англії в напрямку Вустера була відбита. Принц Генріх (пізніше Генріх V) у 1408 р. знову захопив Аберіствіт і Харлех. Глендоур продовжував свою партизанську діяльність у валлійських горах, але після його смерті в 1415 р. повстання було придушене [34, с. 70-75].

Після закінчення повстання були прийняті суворі репресивні закони і валлійці були відсторонені від усіх аспектів суспільного життя.

XV ст. в Уельсі, як і в Англії, стало періодом зростання могутності лордів. В Уельсі та прикордонних землях лорди вели між собою постійні міжусобні війни, тоді як королівська влада дедалі слабшала.

Під час воєн Червоної та Білої троянд Йорки та Ланкастери боролися за корону, а ті, хто їх підтримував, – за замки та маєтки. Уельс був поділений. Ланкастери володіли маєтками в Уельсі та на кордоні – замки Геррефорд, Скенфріт, Огмор і Кідвеллі були центрами їхньої сили та

багатства. Опорою Йорків була Валлійська марка з центром у Ладлоу. Валлійські барони брали чиюсь сторону відповідно до своїх інтересів. Одним із найвпливовіших баронів став Джаспер Тюдор, граф Пембрук, який утримував захід Уельсу від імені свого зведеного брата, короля Генріха VI.

У лютому 1461 р. відбулася битва при Мортімерс-кросі, поблизу Вігмора, між валлійськими йоркістами та ланкастерцями. Переможцем став молодий герцог Йоркський, який був згодом коронований як Едуард IV.

У самому Уельсі війна також велася запекло, і однією з важливих подій війни стала вперта наполеглива оборона замку Харлех ланкастерцями. Останньою битвою між Ланкастерами та Йорками стала битва при Тьюксбері в травні 1471 р., і Ланкастер програв її. Принц Уельський, єдиний син короля, був убитий, і молодий валлійський дворянин Генріх Тюдор, граф Річмонд став спадкоємцем Ланкастерів. Однак доля дому Тюдорів здавалася безнадійною, і дядько Генріха, Джаспер, відправив його до Бретані.

Йоркські королі Едуард IV та Річард III зламали владу баронів і сприяли наведенню порядку в країні. Але симпатії мешканців Уельсу були на боці Генріха Тюдора.

Після того як 7 серпня 1485 р. Генріх Тюдор висадився в Мілфорд-Хейвені, до нього приєдналися валлійські загони на чолі з Рісом ап Томасом. Їхня підтримка зіграла значну роль у перемозі Генріха в битві при Босворті 22 серпня того самого року. Отже, незважаючи на пригнічене становище валлійців у складі Англії, до влади в англійському королівстві прийшла валлійська за походженням династія Тюдорів.

ВИСНОВКИ

Нормандське завоювання середини XI ст. – визначна подія в англійській історії. Завдяки нормандському завоюванню, діяльності Вільгельма Завойовника в країні фактично завершився процес феодалізації. Король став верховним власником усієї землі в країні. Масові конфіскації земель призвели до створення нового феодального класу – баронів. Переважна більшість селян стали феодально-залежними, оформилося їхнє закріпачення. У результаті внутрішньополітичних дій Вільгельма вже в XI ст. утворилася сильна централізована монархія.

Королівська влада встановила специфічні відносини з церквою, що отримала від Вільгельма великі земельні пожертвування. З іншого боку, усі претензії Папи Римського на верховенство в англійській церкві були відкинуті.

Нормандське завоювання політично об'єднало Англію з Нормандією та континентом. Господарські зв'язки з Фландрією та Францією були вигідні англійському купецтву, особливо лондонцям. Завдяки їм Англія вийшла з острівної провінційної ізоляції.

Переможці нормандці принесли з собою французьку мову і культуру. Поступово протягом століть йшло злиття англосаксонського та французького етнічних і мовних елементів і, як наслідок, формування англійської мови та англійської нації.

Наступники Вільгельма Завойовника, його сини, продовжували політику батька. При Генріху I було багато зроблено для створення центрального апарату правління, закладено підвалини для формування виконавчої влади.

Епоха смути мало не зруйнувала всі надбання та досягнення Вільгельма I. Повернути втрачене, зробити рішучі кроки у вдосконаленні тенденцій розвитку, закладених в епоху нормандського завоювання,

вдалося правнуку Вільгельма Завойовника по матері – Генріху II Плантагенету.

Епоха перших Плантагенетів (сер. XII-XIII ст.) займає особливе місце в історії середньовічної Англії. Це багатий подіями, повний суперечливих тенденцій період. З одного боку, зберігалася та зміцнювалася колишня тенденція на централізацію держави, зміцнення королівської влади, з іншого – виявилися моменти занепаду авторитету королівської влади, піднесення баронства, магнатів.

За першого Плантагенета англійське королівство перетворилося у величезну на той час державу. Континентальні володіння Анжуйського роду займали майже половину Франції. Різноманітність територій імперії Плантагенетів стала однією з причин боротьби спадкоємців Генріха II між собою, бо поділ земель, запропонований батьком, не відповідав амбіціям синів. Генріх II зумів провести низку найважливіших реформ, що мали велике значення для подальшої історії Англії. Унаслідок цих реформ були створені підстави міцної королівської влади, центральні установи, суд, фінансова система, реорганізовано військовий устрій.

Іоанн Безземельний увійшов до історії країни як король, який втратив більшу частину континентальних володінь, вплутався в безплідний конфлікт із Папою Римським, що закінчився його повним приниженням. Поразка Іоанна в боротьбі з баронами закінчилась підписанням «Великої хартії вольностей», що заклала основи подальшого обмеження королівської влади.

Повномасштабна громадянська війна в роки правління Генріха III призвела до виникнення парламенту як станово-представницької структури. Виникнення парламенту сприяло подальшому зміцненню централізованої держави, оскільки він підтримував усі прогресивні дії корони з обмеження політичних домагань магнатів. Парламент висловлював думку різних верств населення, був місцем мирного вирішення соціально-політичних

конфліктів. Король із того часу став проводити зовнішню та внутрішню політику відповідно до інтересів більш передових верств тогочасного суспільства – лицарства та городян.

Політичний розвиток Англії в епоху останніх Плантагенетів, тобто протягом усього XIV ст., був дуже нерівним, бурхливим і важким.

Зовнішня політика англійських королів у цілому велась активно і успішно. Був підкорений Уельс, успішно спочатку розвивалися військові дії в Шотландії, було переможно розпочато Столітню війну. Натомість внутрішня політика характеризувалася гострою боротьбою між королем та угрупованнями магнатів. Це призводило до змов, позбавлення королів влади і, як наслідок, наприкінці XIV ст. зміни династії.

Напруженими були і взаємини королівської влади та папства, англійського суспільства загалом та англійської церкви. По суті вже в XIV ст. Англія стала на шлях реформації. Причинами цього були бажання забрати в церкви її багатства, прагнення переорієнтувати залежність англійської церкви з папства на світську владу короля. Рупором антипапських настроїв став Джон Вікліф, який сформулював програму перетворень католицької церкви. Програма Вікліфа була підхоплена лордами, які сформулювали вимоги соціальної, правової та майнової рівності.

В епоху останніх Плантагенетів різко погіршується становище народних мас, чому сприяла низка причин: збільшення панщини у великих маєтках, обгородження общинних угідь, жорстоке робоче законодавство, чума з її важкими наслідками, Столітня війна, що потребувала все нових і нових податкових надходжень від населення. Реакцією на вкрай тяжке становище основної частини населення стало найбільше в середньовічній Англії селянське повстання 1381 р. під проводом Уота Тайлера. Його особливістю було те, що в ньому брали активну участь і городяни. Як і всі селянські рухи, повстання закінчилося поразкою. Але його наслідком стало

поступове знищення кріпосного права, запровадження грошових рент у розумних межах, забезпечення вільної торгівлі по всій Англії.

XIV ст. – період розквіту середньовічної англійської культури, епоха, коли англійський народ вперше чітко визначився як національна та культурна спільність. Різні народності та діалекти злилися воедино. Цьому сприяла діяльність таких видатних діячів культури, як Джеффри Чосер, Вільям Ленгленд, Вільям Оккам.

Доба Ланкастерів і Йорків була складним, суперечливим, нестабільним часом в англійській історії. У зовнішньополітичній сфері XV ст. – це час втрат. Після перемог Генріха V, який був близький до того, щоб об'єднати під свою владу Англію і Францію, у війні стався злам не на користь Англії. Так, тривала війна з Францією завершилася повною поразкою. Англія втратила свої континентальні володіння, крім Кале, який зберігався за нею ще 100 років.

Внутрішньополітичне становище країни протягом усього століття – це низка переворотів, повстань, самовладдя баронів, кульмінацією чого стала Війна Червоної та Білої троянд. Боротьба між родами Ланкастерів і Йорків, які прагнули оволодіти англійською короною, велася з надзвичайною жорстокістю. На кожному боці були угруповання магнатів, які врешті-решт по суті фізично винищили одне одного. «Нове дворянство», що все більше зміцнювалося, бажало ліквідації магнатської вольниці та феодальної анархії, встановлення сильної, твердої королівської влади. Створилися передумови для встановлення абсолютної монархії в Англії, що й було здійснено в роки правління династії Тюдорів.

У XV ст. продовжилися процеси формування англійської нації, єдиної літературної англійської мови. Грамотність та освіченість стають потребами часу, тому такий інтенсивний розвиток отримує шкільна освіта. У найстаріших англійських університетах зміцнюється система коледжів. В останній третині XV ст. купець-підприємець У. Кекстон створює першу

друкарню, започаткувавши англійське книгодрукування, що сприяє більшому поширенню грамотності та перемозі англійської мови на всьому просторі країни. У XV ст. активний розвиток отримує театр у формі народних, переважно міських, вистав і літургійної драми, народне пісенне мистецтво.

Важливі події відбувалися в XI-XV ст. і в інших частинах Великобританії. Англійські королі зробили ряд спроб підкорення Ірландії, Уельсу, Шотландії з метою об'єднати всі Британські острови під своєю владою. Однак успіх цих спроб був різним. Якщо Уельс, що так і не зміг об'єднатися в єдину державу, був повністю підкорений вже в кінці XIII ст., то в Ірландії англійським завойовникам у XII ст. вдалося захопити лише східну частину – Пейл, і його територія до кінця XV ст. значно скоротилася, а влада на цій території належала не стільки англійському королю, скільки знатним лордам. Спроби ж захоплення Шотландії наштовхнулися на впертий опір місцевого населення, чому сприяла і наявність єдиної Шотландської держави. Внаслідок тривалої війни за незалежність у XIV ст. шотландці зуміли відстояти свою свободу, однак Англія не припиняла своїх зазіхань на шотландську територію.

Отже, до кінця XV ст. більшість території Великобританії було об'єднано під владою англійських королів, хоч цей процес ще не був завершений.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

АНГЛІЯ

Дата	Подія
	Первісна доба
Бл. 900 тис. р. до н. е.	Поява перших людей на території Британії
6000-5000 рр. до н. е.	Кінець льодовикового періоду, танення льодовиків і затоплення перешийка між майбутньою Великобританією і материком
Бл. 3000 р. до н. е.	Початок будівництва Стоунхенджа
2500-1600 рр. до н. е.	Найдавніше населення Британських островів – ібери – прийшли з Піренейського півострова
1000 р. до н. е.	Острів стали заселяти кельти, які потім зайняли майже всі Британські острови, асимілювавши або знищивши стародавнє населення
	Римська доба
55 р. до н. е.	Перша висадка римлян на чолі з Юлієм Цезарем на острові
43 р.	Клавдій почав завоювання Британії, південна частина якої незабаром була проголошена римською провінцією
50 р.	Заснування Лондона
61 р.	Повстання іценів проти римлян під проводом Боудікки
70-84 рр.	Завоювання Уельсу, а також північної та східної частин Шотландії
122 р.	Початок будівництва Адріанова валу
143 р.	Початок будівництва валу Антоніна

286 р.	Караузій, командир римського флоту, який крейсував по Ла-Маншу для захисту Британії і Галлії від піратів, проголосив себе імператором Британії
296 р.	Британія вдруге підпорядкована Риму Констанцієм Хлором
407-409 рр.	Падіння римського правління в Британії. Армія римлян залишає Британію
	Англосаксонська доба
449 р.	Початок завоювання Британії англосаксами
516 р.	Перемога кельтів над саксами біля гори Бадон
597 р.	Місіонери на чолі з Августином Кентерберійським прибувають до Англії з Риму для навернення англосаксів до християнства
Кінець VI-початок VII ст.	В англосаксів з'явилися кілька ранньофеодальних держав: Східна Англія, Кент, Нортумбрія, Сассекс, Уессекс, Ессекс. Протягом більше двох століть вони вели між собою боротьбу за політичне панування
735 р.	Смерть Беди Преподобного
757-796 рр.	Правління короля Оффи Мерсійського
	Доба завоювань вікінгів
793-795 рр.	Напад вікінгів на монастирі Ліндісфарна, Ярроу та Айони
856-878 рр.	Вікінги і дани підкорюють Англію
871 р.	Початок правління Альфреда Великого, короля Південної держави Уессекс. Він зумів об'єднати більшу частину країни під своєю владою для боротьби проти вікінгів

878 р.	Альфред Великий у битві при Едінгтоні завдає поразки данським завойовникам під проводом Гутрума
899 р.	Смерть Альфреда Великого
910-920 рр.	Едуард і Етельвольд спільними зусиллями відвойовують більшу частину «данських» територій
924 р.	Етельстан стає королем
960 р.	Дунстан стає архієпископом Кентерберійським
1002 р.	Різанина данів у день святого Брайса
1003 р.	Вторгнення данів під проводом короля Свейна Вилобородого
1016-1035 рр.	Правління данського короля Канута Великого, який став королем Англії, Данії та Норвегії
1042-1066 рр.	Правління Едуарда Сповідника
1065 р.	Побудовано Вестмінстерське абатство
1066-1154 рр.	Нормандська епоха
14 жовтня 1066 р.	Битва при Гастингсі. Нормандське завоювання
1066-1087 рр.	Правління Вільгельма Завойовника
1066-1071 рр.	Повстання на півночі Англії
1085-1086 рр.	Земельний перепис. Книга Страшного суду
1087 р.	Солсберійська присяга
1087-1100 рр.	Правління Вільгельма II Рудого
1100-1135 рр.	Правління Генріха I Боклерка
1135-1154 рр.	Правління Стефана Блуаського. Війна Стефана і Матильди
1153 р.	Воллінгфордська угода
1154-1399 рр.	Династія Плантагенетів
1154-1189 рр.	Правління Генріха II

1169 р.	Початок завоювання Ірландії
1189-1199 рр.	Правління Ричарда I Левове Серце
1199-1216 рр.	Правління Іоанна Безземельного
1215 р.	Підписання «Великої хартії вольностей»
1216-1272 рр.	Правління Генріха III
1258 р.	Оксфордські провізії
1258-1265 рр.	Громадянська війна
20 січня 1265 р.	Скликання першого парламенту Англії
1272-1307 рр.	Правління Едуарда I
1285 р.	Підкорення Уельсу
1286-1307 рр.	Війна в Шотландії
1300-1349 рр.	Роки життя Вільяма Оккама
1307-1327 рр.	Роки правління Едуарда II
1320-1384 рр.	Роки життя Джона Віклефа
1327-1377 рр.	Роки правління Едуарда III
1332-1377 рр.	Роки життя Вільяма Ленгленда
1337-1453 рр.	Столітня війна
1340 р.	Морська битва при Слейсі
1340-1400 рр.	Битва при Кресі
1347 р.	Захоплення Кале
1348-1349 рр.	Епідемія чуми в Англії
1356 р.	Битва при Пуатьє
1377-1399 рр.	Правління Річарда II
1381 р.	Повстання Уота Тайлера
1399-1461 рр.	Династія Ланкастерів
1399-1413 рр.	Правління Генріха IV
1413-1422 рр.	Правління Генріха V
1415 р.	Битва при Азенкурі

1420 р.	Мирна угода в Труа
1422-1461 рр.	Правління Генріха VI
1450 р.	Повстання Джека Кеда
1455-1485 рр.	Війна Червоної і Білої Троянд
1461-1485 рр.	Династія Йорків
1461-1483 рр.	Правління Едуарда IV
1477 р.	Початок роботи типографії Кекстона
1483 р.	Правління Едуарда V
1483–1485 рр.	Правління Річарда III
1485 р.	Битва при Босворті

ІРЛАНДІЯ

Дата	Подія
Бл. 6000 р. до н. е.	Поява перших людей на території Ірландії
Бл. 700 р. до н. е.	Початок заселення Ірландії кельтами
Бл. 100 р. до н. е.	Початок заселення Ірландії гелами
Кінець IV - початок V ст. н. е.	Правління короля Найла Дев'ять Заручників
461 р.	Смерть хрестителя Ірландії Святого Патріка
563 р.	Заснування святим Колумбою монастиря Айона
795 р.	Початок набігів вікінгів на територію Ірландії
853 р.	Захоплення вікінгами Дубліна
1014 р.	Перемога короля Брайана Бору над вікінгами в битві при Клонтарфі
1169 р.	Початок англо-нормандського вторгнення в Ірландію
1175 р.	Віндзорський договір про поділ Ірландії
1295 р.	Скликання першого ірландського парламенту
1315 р.	Висадка Едварда Брюса в Ірландії

1318 р.	Загибель Едварда Брюса після битви при Фоугарті
1320 р.	Заснування Дублінського університету
1366 р.	Прийняття Кілкеннійських статутів
1394-1395 рр.	Похід в Ірландію короля Річарда II

ШОТЛАНДІЯ

3100-2500 р. до н. е.	Існування поселення Скара-Брей
84 р. н. е.	Перемога Гнея Юлія Агріколи над піктами біля Граупійських гір
122-128 рр.	Будівництво стіни Адріана
314 р.	Перша згадка про королівство скоттів Дал Ріада
397 р.	Початок хрещення скоттів святим Нініаном
635 р.	Заснування монастиря в Ліндісфарні
793 р.	Початок набігів вікінгів – напад на монастир у Ліндісфарні
843 р.	Король Кеннет I Макальпін об'єднує під своєю владою скоттів і піктів. Створюється королівство Альба – попередник Шотландії
1034 р.	Приєднання королівства Страйкланд до королівства шотландців
1040-1057 рр.	Правління короля Макбета
1057-1093 рр.	Правління короля Малкольма III, засновника Данкельдської династії
1094 р.	Перше використання назви королівство Шотландія
1124-1153 рр.	Правління Давида I
1165-1214 рр.	Правління Вільгельма Лева
1248-1286 рр.	Правління Олександра III
1266 р.	Приєднання до Шотландії Гебридських островів
1292 р.	Початок правління Іоанна Балліола

1297 р.	Початок повстання під проводом Вільяма Уоллеса. Битва на Стерлінгському мосту
1305 р.	Страта Вільяма Уоллеса
1306-1329 рр.	Правління Роберта Брюса
1314 р.	Битва при Беннокберні
1328 р.	Укладання Нортгемптонського договору, за яким Англія визнала незалежність Шотландії
1329-1371 рр.	Правління Давида II
1371-1390 рр.	Правління Роберта I, першого короля з династії Стюартів
1390-1406 рр.	Правління Роберта II
1406-1437 рр.	Правління Якова I
1437-1468 рр.	Правління Якова II
1468-1488 рр.	Правління Якова III

УЕЛЬС

Бл. 250 тис. р. до н. е.	Поява перших людей на території Уельсу
Бл. 700 р. до н. е.	Початок заселення території Уельсу кельтами
48 р. н. е.	Початок римського завоювання Уельсу
77 р.	Захоплення Гнеєм Юлієм Агриколою острова Англі
530-589 рр.	Життя Святого Девіда
630 р.	Перемога валлійців над англосаксами в битві на річці Уай
Кінець VIII ст.	Будівництво валу Оффи
877 р.	Загибель короля Гвінеда і Повіса Родрі Великого в битві проти Альфреда Великого
916-950 рр.	Роки правління короля Хайвела Доброго

1057-1063 рр.	Об'єднання Уельсу під владою Гріффіда ап Ллівеліна
1063 р.	Загибель Гріффіда ап Ллівеліна
Другий період	Уельс
1093 р.	Вторгнення нормандців в Уельс
1137-1170 рр.	Правління Овена ап Гріффіда
1200-1240 рр.	Правління Ллівеліна ап Іорверта
1218 р.	Вустерський договір
1258-1282 рр.	Правління Ллівеліна ап Гріффіда
1284 р.	Прийняття Раддланського статуту
1301 р.	Присвоєння титулу принц Уельський спадкоємцю англійського престолу Едуарду
1400-1415 рр.	Повстання Овена Глендура

ПЕРСОНАЛІЇ

Августин Святий (534-604) – бенедиктинський чернець, перший архієпископ Кентерберійський, Англія. Висадився в Кенті в 597 р. і хрестив Етельберта, короля Кента, і багатьох його людей. Заснував Кентерберійське абатство (598).

Агрікола Гней Юлій (40-93) – римський воєначальник і політик. У 77 р. був призначений консулом і намісником у Британії. Перебуваючи там, він завершив завоювання території нинішнього Уельсу та Північної Англії і повів свою армію на крайню північ Шотландії, будуючи по дорозі фортеці. У 85 р. був відкликаний з Британії, а потім пішов у відставку.

Айден (600-651) – ірландський чернець, який приніс християнство в Нортумбрію і побудував Ліндісфарнський монастир.

Альфред I Великий (849-899) – король англосаксонського королівства Уессекс (871-899). Очолив оборону Британії від вікінгів. У 878 р. одержав перемогу над вікінгами при Етандуні. Видав перший загальноанглійський звод законів – «Правда короля Альфреда» (близько 890 р.).

Амвросій Авреліан – військовий вождь бриттів, одержав ряд перемог над англосаксами, у тому числі біля гори Бадон у 516 р. Можливий прототип короля Артура.

Ансельм Кентерберійський (1033-1109) – теолог і філософ італійського походження, бенедиктинець, архієпископ Кентерберійський з 1093 до 1109 р. У боротьбі між світською владою і папством захищав ідеї про верховенство пап над світськими державцями, за що його двічі виганяли з Англії у 1087-1100 та 1103-1106 рр. Вважається засновником схоластики.

Артур – легендарний король бриттів V-VI ст., син короля Британії Утера Пендрагона.

Беда Преподобний (між 672-673 – 735) – бенедиктинський чернець подвійного монастиря святих Петра і Павла в англосаксонському

Королівстві Нортумбрія. Автор понад 40 праць, у тому числі «Церковної історії народу англів».

Боадіцея (Боудікка) (д/н-61) – королева бриттського племені іценів, очолила велике повстання проти Риму в 61 р. Після поразки покінчила життя самогубством.

Бріан Бору (941-1014) – король Мюнстера (978-1014) і верховний король Ірландії (1002-1014), родоначальник династії О'Брайєнів. Об'єднав ірландські королівства під своєю владою. У 1014 р. розбив данців при Клонтарфі і зупинив їхнє вторгнення на територію Ірландії. У цій битві Бріан Бору загинув. Після його смерті Ірландія знову розпалася.

Вільгельм I Завойовник (бл. 1027-1087) – перший нормандський король Англії (1066-1087). Запровадив феодальний лад до старої англосаксонської системи правління. У 1035-1087 рр. – герцог Нормандії.

Вільгельм I Лев (1142-1214) – король Шотландії з 1165 р., представник Данкельдської династії, онук Давида I Святого, короля Шотландії. Його правління було одним з найдовших в історії Шотландії. Він зійшов на трон після смерті бездітного старшого брата Малкольма IV.

Вільгельм II Рудий (бл. 1056-1100) – король Англії в 1087-1100 рр., син Вільгельма I Завойовника. Загинув під час полювання.

Вільям Кекстон (1422-1491) – англійський видавець-першодрукар, у 1470-х рр. заснував першу друкарню в Лондоні неподалік Вестмінстерського абатства. Першою точно датованою англійською друкованою книгою стали «Вислови філософів» (1477).

Вільям Ленгленд (бл. 1332 – бл. 1386) – англійський поет, автор «Видіння про Петра Орача».

Вільям Оккам (бл. 1285-1347) – англійський філософ-схоласт, францисканець. Написав ряд богословських і філософських праць з логіки та фізики Аристотеля.

Вільям Уоллес (1270-1305) – шотландський лицар і воєначальник, один із ватажків у першій війні за незалежність Шотландії від Англії. Оборонець Шотландії (регент) у 1297-1298 рр. У 1297 р. переміг англійців у битві на Стерлінгському мосту. У 1305 р. взятий англійцями в полон і страчений.

Гарольд II Годвінсон (бл. 1022-1066) – король Англії з січня до жовтня 1066 р. У 1035-1066 рр. – граф Уессексу. Загинув в битві при Гастингсі.

Генріх I Боклерк (1068-1135) – молодший син Вільгельма I Завойовника, король Англії (1100-1135) і герцог Нормандії (1106-1135). За легендою, Генріх I відрізнявся ученістю, за що отримав своє прізвисько (добре обізнаний). Наслідував королівство після брата Вільгельма II Рудого.

Генріх II Плантагенет (1133-1189) – перший англійський король з династії Плантагенетів. Король Англії (1154-1189), суверен Ірландії (1171-1175).

Генріх III (1207-1272) – король Англії в 1216–1272 рр. Син Іоанна I Безземельного; вступив на престол у віці дев'яти років. Спровокував заколот аристократії, яка змусила його погодитися на низку реформ, що стали важливим кроком до конституційної монархії.

Генріх IV Болінброк (1367-1413) – син Джона Гонта, король Англії в 1399-1413 рр., засновник Ланкастерської династії.

Генріх V (1386-1422) – король Англії в 1413-1422 рр. Відновив Столітню війну. Розгромив французів у битві при Азенкурі (1415). За договором у Труа (1420) став спадкоємцем французького короля Карла VI Божевільного. Помер від дизентерії.

Генріх VI (1421-1471) – король Англії з 1422 по 1461 та з 1470 по 1471 рр. Король Франції в 1431-1453 рр. Програв Столітню війну. Страждав психічними розладами. За його правління розпочалася війна Троянд. Скинутий з престолу і страчений у Тауері.

Грифід ап Ллівелін (бл. 1000-1063) – правитель Повіса 1033 р., король Гвінеда з 1039 р., король Дехейбарта і Гвента з 1055 по 1063 р. Об'єднав під своєю владою більшу частину території сучасного Уельсу.

Гвіневера – дружина легендарного короля Артура, що зрадила його з Ланселотом, одним із лицарів Круглого столу.

Давид Валлійський (бл. 500-587) – єпископ, просвітителі і святий покровитель Уельсу.

Давид I Святий (1082-1153) – правитель Камбрії з 1107 р., король Шотландії з 1124 р. За правління Давида була викарбувана перша шотландська монета, посилилася централізація влади, була запозичена нормандська феодальна система, введена система бургів. Заснував ряд міст, включаючи Единбург. З середніх віків шанується католиками як святий.

Давид II (1324-1371) – король Шотландії в 1329-1332 та 1336-1371 рр. Син Роберта Брюса. Вів довгу війну з Англією, під час якої втратив престол і потрапив у полон, але пізніше уклав мир, визнавши себе васалом англійського короля. Дітей не залишив, після його смерті корона перейшла до Стюартів.

Джек Кед (1420-1450) – вождь народного повстання в Англії в 1450 р., загинув в бою.

Джефрі Чосер (1340-1400) – середньовічний англійський поет, «батько англійської поезії». Один з основоположників англійської національної літератури та літературної англійської мови, автор збірки новел «Кентерберійські оповідання».

Джон Болл (бл. 1330-1381) – англійський священник, лолард, один з лідерів селянського повстання 1381 р.

Джон Вікліф (1320 або 1324-1384) – англійський філософ-схоласт, богослов, перекладач Біблії, реформатор, священник і професор семінарії в Оксфорді. Один із головних попередників Реформації.

Джон Гонт (1340-1399) – англійський принц, третій син короля Англії Едуарда III, герцог Ланкастерський. Його прізвисько «Гонт» означає, власне, «народився в Генті». Засновник дому Ланкастерів, до якого належали англійські королі Генріх IV, Генріх V і Генріх VI. У 1376 р. фактичний правитель Англії.

Діфріг, також відомий як Дубрицій (465-525) – єпископ, валлійський святий. Проповідував в Ергінгу і на більшій частині південно-східного Уельсу. За легендою, коронував короля Артура.

Дункан I Добрий (1001-1040) – король Шотландії в 1034-1040 рр. Король Стратклайду в 1018-1040 рр. Засновник Данкельдської династії.

Дунстан (909-988) – англійський святий, єпископ Ворчестера, архієпископ Кентерберійський (959-988). Міністр при дворі кількох саксонських королів, реформатор церкви.

Едуард Балліол (1283-1364) – король Шотландії в 1332-1336 рр. Його претензії на престол спровокували англійські вторгнення і відновлення війни за незалежність Шотландії. У 1336 р. зазнав поразки і був вигнаний з Шотландії.

Едуард Брюс (1275-1318) – останній верховний король Ірландії (з 1316 р.), учасник війни за незалежність Шотландії. Молодший брат Роберта Брюса, який підтримував його в боротьбі за корону Шотландії, пізніше – претендент на трон Ірландії. Зазнав поразки і був убитий у битві при Фогхарті.

Едуард Вудсток, «Чорний принц» (1330-1376) – старший син короля Англії Едуарда III, принц Уельський з 1343 р. Воєначальник Столітньої війни. Переможець у битві при Пуатьє в 1356 р.

Едуард I Довгоногий (1239-1307) – король Англії в 1272-1307 рр. з династії Плантагенетів. Учасник восьмого хрестового походу. Приєднав до Англії Уельс, здійснив спробу підкорення Шотландії.

Едуард II (1284-1327) – король Англії в 1307-1327 рр. Програв війну з Шотландією. Скинутий з влади дружиною Ізабеллою та вбитий змовниками.

Едуард III (1312-1377) – король Англії (1327-1377). Син англійського короля Едуарда II і французької принцеси Ізабелли. Вів війни з Шотландією. Претензії Едуарда III на французький престол стали приводом до Столітньої війни. Переможець у битві при Кресі в 1346 р.

Едуард IV (1442-1483) – король Англії в 1461-1470 і 1471-1483 рр. Захопив престол під час Війни Троянд, засновник Йоркської династії.

Едуард V (1470-1483?) – некоронований король Англії з 9 квітня по 25 червня 1483 р., син Едуарда IV. Едуард успадкував трон після смерті батька і в очікуванні коронації разом із братом Річардом був поміщений у Тауер, де, судячи з усього, обидва були вбиті за наказом їхнього дядька Річарда III.

Едуард Сповідник (1003-1066) – король Англії (1042-1066) та останній представник династії Уесексів. Старший син англійського короля Етельреда II Нерозумного.

Едуард Старший (бл. 874-924) – король Англії між 899 та 924 р. Син короля Альфреда Великого. Остаточо прогнав данів із завойованих ними східних областей Англії, продовживши справу свого батька.

Етельберт I (бл. 552-616) – король королівства Кент (з 591 р.), першим з кентських королів прийняв християнство, за що після смерті був канонізований. Автор перших письмових законів у Британії.

Етельред II Нерозумний (968-1016) – король Англії (978-1013 і 1014-1016), представник Уессекської династії, син короля Едгара. У день св. Брайса, 13 листопада 1002 р., влаштував різанину данців, що жили в Англії.

Іоанн I Баліол (1249-1314) – король Шотландії в 1292-1296 рр., який зайняв престол за підсумками «Великої тяганини» за рішенням англійського

короля Едуарда I і визнав сюзеренітет Англійського королівства, що стало причиною війни за незалежність Шотландії.

Іоанн I Безземельний (1166-1216) – король Англії (1199-1216) і герцог Аквітанії. Молодший (п'ятий) син Генріха II. Фактичний правитель Англії з 1189 р. Іоанн втратив до 1205 р. Нормандію і майже всі володіння на території Франції. Внаслідок поразки в боротьбі з баронами був змушений підписати «Велику Хартію вільностей» у 1215 р.

Іоанн Дунс Скот (1266-1308) – шотландський теолог, філософ, схоластик і францисканець. Зробив внесок у класичну логіку, сформулювавши закон, названий згодом на його честь.

Канут Великий (995-1035) – король Англії з 1016, Данії з 1018 і Норвегії та Швеції з 1028 р. У серпні 1013 р. Канут разом з батьком, Свейном, королем Данії, вторгся в Англію. Після смерті батька в лютому 1014 р. Канут був проголошений королем армією вікінгів. Канут переміг Едмунда II біля Асседуни в 1016 р. і після смерті Едмунда став королем Англії.

Караузійус (д/н-293) – кельт за походженням, командувач римським флотом у Британії, самопроголошений імператор Британії та північної Галлії з 286 до 293 р.

Кассівелаун – бриттський вождь, який бився проти Юлія Цезаря під час його другого походу на Британію в 54 р. до н. е.

Кеннет I (810-858) – король Дал Ріади з 841 р., король піктів з 843 р., родоначальник династії Макальпінів. Успадкувавши корону Дал Ріади, Кеннет у 843-850 рр. приєднав до своїх володінь Королівство піктів.

Клавдій (10 р. до н. е. – 54) – римський імператор з династії Юліїв-Клавдіїв. У 43 р. н. е. за наказом Клавдія відбулося вторгнення римських військ у Британію, що завершилося завоюванням значної частини острова.

Колумба (справжнє ім'я Крїмтан (521-597)) – ірландський монах, проповідник християнства в Шотландії. Охрестив піктів – аборигенів

Шотландії та навернув у християнство королівство Альбу. Заснував монастир на острові Айона. Визнаний церквою святим.

Колумбан (540-615) – ірландський монах, просвітник, місіонер у Західній Європі. Заснував цілий ряд монастирів у Франкському та Італійському королівствах. Визнаний церквою святим.

Ланселот Озерний – персонаж легенд про короля Артура і заснованих на них лицарських романів, славнозвісний лицар Круглого столу.

Ллівелін ап Іорверт або Ллівелін Великий (1173-1240) – правитель Королівства Гвінед у 1196-1240 рр., принц Уельський у 1200-1240 рр. Визнаний як правитель Уельсу за Вустерським договором 1218 р.

Ллівелін III ап Грифід або Ллівелін Останній (1223-1282) – правитель Гвінеда в 1246-1282 рр., принц Уельський у 1258-1282 рр. Останній незалежний правитель Уельсу, при якому країна була остаточно завойована Едуардом I.

Магнус Максимус (бл. 335 – 27 серпня 388) – командувач римськими військами в Британії, імператор заходу Римської імперії в 383-388 рр.

Макбет (бл. 1005-1057) – король Шотландії з морейської династії з 1040 по 1057 р., правитель Морея з 1032 по 1057 р. Онук короля Малькольма II. У 1040 р., після загибелі в бою Дункана I, став королем Шотландії. У 1050 р. Макбет здійснив подорож до Риму. У 1057 р. загинув у битві з Малькольмом III. Найбільш відомий як персонаж трагедії Шекспіра «Макбет».

Малкольм II (бл. 954-1034) — король Шотландії з 1005 до 1034 р. Останній представник династії МакАльпінів.

Малькольм III (1031-1093) – король Шотландії в 1058-1093 рр. Син короля Дункана I. Після загибелі батька на престол зійшов Макбет, а Малькольму довелося тікати до Англії. Став королем Шотландії після вбивства Лулаха, племінника і наступника Макбета, і спочатку проводив проанглійську політику. У 1091-1093 рр. вів війну проти Англії і загинув.

Малкольм IV Діва (1141-1165) – король Шотландії в 1153-1165 рр. Придушив кілька повстань. Зміцнив центральну владу. Був покровителем церкви.

Маргарет Норвезька Діва (1283-1290) – королева Шотландії з листопада 1286 р., дочка короля Норвегії Ейріка II Магнуссона і шотландської принцеси Маргарет, дочки короля Олександра III, Була заручена з англійським принцом Едуардом. З її смертю перервалася Данегельдська династія.

Маредід ап Оуен (д/н-999) – представник Діневурської династії, правитель Гвінеда і король Повіса з 986 р., правитель Дехейбарта з 988 р.

Матильда (1102-1167) – дочка Генріха I. Дружина німецького імператора Генріха V, а потім – французького графа Жоффрау V. У 1135-1153 рр. вела війну за англійську корону зі Стефаном I Блуаським. Мати короля Англії Генріха II.

Мерлін – віщун і мудрець у «легенді про короля Артура»; його вчитель і вірний помічник.

Мордред – лицар Круглого столу, один з головних негативних персонажів міфів про короля Артура. Син і одночасно племінник Артура і його сестри. Підлий зрадник, який бився з королем на смерть на полі Камлан, де був убитий Артуром, а сам Артур був смертельно поранений.

Ніалл Дев'ять Заручників – верховний король Ірландії (368-395). Напівлегендарний, напівісторичний правитель Ірландії, персонаж чисельних легенд і міфів. Згідно з давніми хроніками він здійснив багато походів до Британії та Галії. Прізвисько отримав, тому що взяв у заручники дев'ятьох синів правителів Ірландії та Шотландії.

Овен Глиндур (1349 або 1354 – бл. 1415) – валлійський лицар і дворянин, очільник визвольної боротьби Уельсу за незалежність від Англії. Принц Уельський у 1400-1415 рр. Був останнім валлійцем, який мав титул принца Уельського.

Олександр II (1198-1249) – король Шотландії в 1214-1249 рр. Приєднав до Шотландії Аргайл.

Олександр III Славний (1241-1286) – король Шотландії. Єдиний син короля Олександра II та його другої дружини Марії де Кусі. Представник Данкельдської династії. Приєднав острови Мен і Гебридські.

Оуен ап Гріффід, відомий також як Оуен Гвінед (1100-1170) – правитель валлійського Королівства Гвінед. Провів ряд успішних війн проти короля Генріха II.

Оффа (д/н-796) – король Мерсії з 757 по 796 р., за правління якого Мерсія домінувала над іншими англосаксонськими королівствами періоду гептархії.

Патрік (д/н-461) – ірландський християнський єпископ, святий, апостол Ірландії. Від 433 р. проповідував на ірландських землях.

Ріс ап Тевдур (загинув у 1093) – правитель Королівства Дехейбарт у південно-західному Уельсі 1078-1093 рр. Очолював спротив Уельса нормандським завойовникам. Великого. Загинув у бою з нормандцями.

Річард I Левове Серце (1157-1199) – англійський король (1189-1199), третій син Генріха II. Двічі піднімав повстання проти батька. Учасник третього хрестового походу. Загинув при осаді замка у Франції.

Річард Фіц-Гілберт де Клер (відомий також під прізвиськом Стронгбоу) (1130-1176) – англонормандський аристократ, керівник нормандського вторгнення в Ірландію,

Роберт I Брюс (1274 -1329) – король Шотландії (1306-1329), керівник оборони країни в початковий період війни за незалежність проти Англії. У 1314 р. переміг англійців у битві при Беннокберні. Засновник королівської династії Брюсів.

Роберт II (1316-1390) – король Шотландії з 1371 р., засновник династії Стюартів на шотландському престолі. Був онуком Роберта I Брюса, за правління свого дядька Давида II брав участь у Другій війні за

незалежність Шотландії. Був регентом королівства, поки Давид перебував в англійському полоні.

Роберт III (1337-1406) – король Шотландії з 1390 р. з династії Стюартів.

Роберт Стюарт (1340-1420) – герцог Олбані (з 1398 р.) – провідний політичний діяч Шотландії кінця XIV-початку XV ст., регент країни в період правління трьох королів (Роберта II, Роберта III і Якова I).

Родерік О'Коннор (1116-1198) – король Коннахта (1156-1183), верховний король Ірландії (1166-1183).

Свен I Вилобородий (бл. 960-1014) – король Англії, Норвегії та Данії. Стояв за серією нападів на Англію у 1003-1005, 1006-1007 та 1009-1012 рр. Здійснив у 1013 р. масштабне вторгнення до Англії.

Симон де Монфор (1208-1265) – граф Лестер, засновник Палати громад англійського парламенту. Лідер партії баронів під час війни з королем Генріхом III. У 1264-1265 рр. фактичний правитель Англії. Загинув під час битви при Івшемі.

Стефан I Блуаський (1096-1154) – король Англії в 1135-1154 рр. Онук Вільгельма I Завойовника. Майже весь період правління Стефана в Англії продовжувалася громадянська війна між ним та імператрицею Матильдою.

Стефан Ленгтон (1150-1228). З 1207 р. – архієпископ Кентерберійський. Лідер повстання баронів, внаслідок якого в 1215 р. була підписана «Велика Хартія вільностей».

Томас Бекет (1118-1170) – державний діяч королівства Англія, канцлер (1155-1162), архієпископ Кентерберійський (1162-1170). Був убитий прихильниками короля Генріха II у Кентерберійському соборі.

Томас Мелорі (бл. 1405-1471) – англійський письменник, автор «Книги про короля Артура і про його доблесних лицарів Круглого столу».

Уот Тайлер (1341-1381) – очільник селянського повстання в Англії 1381 р.

Утер Пендрагон – легендарний король бриттів V ст., батько короля Артура.

Фінн Мак Кулл – легендарний герой кельтських міфів III ст. н. е. Ірландії, Шотландії та острова Мен, воїн, мудрець і провидець. Історії про Фінна і його соратників утворюють цикл феніїв, один з чотирьох головних циклів ірландської міфології.

Хайвел II Да ап Каделл (Хайвел Добрий) (бл. 880-950) – правитель великої частини Уельсу, спочатку володар Дехейбарта. Онук Родрі Великого. Створив перший кодекс законів Уельсу.

Юлій Цезар (100 до н. е. - 44 до н. е.) – давньоримський державний і політичний діяч, полководець, письменник. Римський консул, диктатор, великий понтифік. Один із найвидатніших полководців античності. У 55-54 рр. до н. е. здійснив два походи в Британію.

Яків I (1394-1437) – шотландський король у 1406-1437 рр. Третій син Роберта III. У 1406-1424 рр. знаходився в полоні в Англії. Фактично король у 1424-1437 рр. Один з кращих поетів середньовічної Шотландії. Вбитий внаслідок змови.

Яків II (1430-1460) – король Шотландії (1437-1460) з династії Стюартів, син Якова I. Став повноправним правителем у 1450 р. Загинув при облозі фортеці Роксборо.

Яків III (1451-1488) – король Шотландії (1460-1488) з династії Стюартів, син Якова II. Приєднав до Шотландії Оркнейські та Шетландські острови. Вбитий внаслідок війни зі своїм сином, майбутнім Яковом IV.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абат – у західному християнстві титул настоятеля чоловічого монастиря.

Адріанів вал – захисне укріплення на території римської провінції Британія, будівництво якого тривало впродовж 122-128 рр. н. е. за панування імператора Адріана.

Архієпископ Кентерберійський – духовний очільник церкви у Великій Британії.

Асиза – у середньовічній Європі джерело права: королівський указ, збірник звичайного права, юридичний акт королівської ради або судових органів.

Балада – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом. Первісно – танцювально-хорова пісня середньовічної поезії Західної Європи з чіткою строфічною організацією.

Банші – персонаж ірландського фольклору, жінка, яка, за повір'ями, з'являється біля будинків приречених на смерть людей і своїми характерними стогонами і плачем оповіщає про їхню смерть.

Бард – мандрівний поет і співак у кельтів.

Барон – феодалський титул, спочатку феодал, безпосередній васал короля. Пізніше в Англії баронами називали взагалі представників вищої титулованої знаті.

Бенефіцій – форма умовного земельного користування в ранньофеодальній Західній Європі. Надавався королем чи великим землевласником за умови виконання одержувачем певних обов'язків, найчастіше військової служби, був дійсний до смерті одержувача або власника.

«Беовульф» – епічна поема, дія якої відбувається в Ютландії до переселення англів до Британії. Названа на ім'я головного героя. Створена в кінці VII або на початку VIII ст.

Бригіта – жіноча богиня любові, родючості і лікування в кельтів.

Бург – стародавній термін, спочатку означав фортецю, укріплене поселення, потім місто.

Валлійська марка – неточно визначена територія вздовж кордону між Англією та Уельсом у Великобританії. Спочатку так називали землі на кордоні між Англією та князівством Уельс, у яких лорди Марки мали особливі права, здійснені певною мірою незалежно від короля Англії. До складу Валлійської марки входили графства Чешир, Шропшир, Херефордшир, Вустершир і Глостершир.

Васал – у Середньовіччі в Західній Європі феодал, який одержував земельні володіння та був залежним від іншого, більш могутнього феодала-сеньйора, мав по відношенню до сеньйора ряд повинностей, зокрема надавав йому військову та грошову допомогу.

Велика хартія вольностей – політико-правовий документ, складений у червні 1215 р. на основі вимог англійської знаті до короля Іоанна Безземельного. Складається з 63 статей, що регулювали питання податків, зборів і феодалських повинностей, судоустрою та судочинства, прав англійської церкви, міст і купців, спадкового права та опіки. Ряд статей Хартії містили правила, метою яких було обмеження королівської влади.

Вергельд – грошова компенсація за вбивство вільної людини, встановлена у варварських правдах. Вергельд виплачувався родом вбивці сім'ї убитого, поступово витіснивши кровну помсту. Встановлювався залежно від соціального стану убитого, його статі і віку.

Віллани – основна маса феодално-залежного населення, що виконувала необмежені відробіткові повинності на користь свого сеньйора та підлягала юрисдикції поміщицького суду.

Вітенагемот – буквально «рада мудрих», політичний орган англо-саксонської влади в Англії, що діяв з VII до XI ст. Вітенагемот являв собою збори державної еліти, членами якої були найважливіші представники англійської знаті, як церковної, так і світської.

Гайд – ділянка землі, необхідна для утримання вільного англосакса і його домоволодіння. Як правило, дорівнював 120 акрам землі, тобто близько 50 га.

Гельд – майновий податок у середньовічній Англії.

Гільдії – корпоративні організації торговців для охорони своїх товарів, взаємодопомоги у випадках стихійних лих і катастроф, отримання вигідних умов для збуту своїх товарів, пільгових мит. В Англії почали створюватися наприкінці XI - початку XII ст. На чолі стояли старійшини з помічниками і виборною радою.

Гросери – середньовічна гільдія торговців прянощами, бакалійників.

Данські гроші – податок, що збирався з часу Альфреда для сплати викупу данцям.

Денло (область данського права) – територія в північно-східній частині Англії, що відрізнялася особливою правовою і соціальною системами, успадкованими від норвезьких і датських вікінгів, які завоювали ці землі в IX ст.

Джентрі – англійське нетитуловане дрібномаєтне дворянство. На своїх землях джентрі активно застосовували нові методи господарювання – відкривали рудники, будували сукновальні, шкіряні виробництва, здавали ділянки в оренду; вони також займалися морською торгівлею.

Довгий курган – історична пам'ятка епохи раннього неоліту. Це зазвичай прямокутні або трапецієподібні кургани, що являли собою колективні поховання. Велика кількість (близько 300) довгих курганів виявлена на території Великобританії.

Домен – у середньовіччі частина володінь короля або володіння будь-якого феодала, на яких вони вели власне господарство.

Друїди – жерці у стародавніх кельтських народів, організовані у вигляді замкненого, але не спадкового стану; також виконували функції суддів, займалися лікуванням і астрономією.

Елдормен – термін в англосаксонській Англії, спочатку застосовувався до людини високого статусу, включаючи деяких осіб королівського походження, чия влада була незалежна від короля. В Уессексі в другій половині IX ст. це керівники окремих графств, що призначаються королем.

Ерл – титул вищої аристократії англосаксонської Британії, що виник під впливом данського завоювання Англії. Пізніше став аналогом європейського графа.

Есквайр – почесний титул у Великій Британії (спочатку, у ранньому середньовіччі, цим титулом нагороджувався зброєносець лицаря); згодом титул присвоювався чиновникам, які обіймали посади, пов'язані з довірою уряду. Спочатку титул есквайра носили всі дворяни, які мали власний герб, але не були перами або лицарями. Особи інших станів могли отримати титул особливою королівською грамотою, після чого він передавався у спадок.

Інвеститура – у середньовічній Європі юридичний акт передачі земельного володіння або посади, що закріплював васальну залежність і супроводжувався передачею будь-якого символічного предмета від сеньйора до васала.

Індульгенція – у католицькій церкві звільнення від тимчасового покарання за гріхи, у яких грішник вже покаявся і вина за які вже прощена в таїнстві сповіді. В епоху Відродження набуло поширення помилкове розуміння індульгенції як відпущення гріхів за гроші, причому незалежно від таїнства сповіді.

Інквізиція – тип судочинства, що спочатку означав з'ясування причин справи, розслідування, зазвичай шляхом допитів, нерідко із застосуванням тортур, потім церковне розслідування у зв'язку зі звинуваченнями в ересі.

Інтердикт – у римо-католицькій церкві тимчасова заборона всіх церковних діянь, що накладалася Папою або єпископом. Часто інтердикт накладався на населення цілої країни чи міста.

Йомени – у феодальній Англії, особисто вільні дрібні землевласники, які самостійно обробляли землю, на відміну від джентрі.

Канцлер – посадова особа в середньовічній Англії, яка очолювала королівську канцелярію та архів, зберігала державну печатку.

Каструм – поширений за часів античності тип римського військового поселення, військовий табір. У багатьох випадках на місці каструмів створювалися міста.

Кельти – близькі за мовою і матеріальною культурою племена індоєвропейського походження, що в I тис. до н. е. займали велику територію в Західній і Центральній Європі, у тому числі Британські острови.

Керли – верства простих вільних хліборобів-селян в англосаксонський період історії Британії.

Кілкеннійський статут – ряд законів, прийнятих у 1367 р. парламентом манора Ірландії – території Ірландії, що управлялася королем Англії. За цим Статутом, англійські закони поширювалися на всі графства Ірландії. Під страхом тюремного ув'язнення суворо заборонялося говорити ірландською мовою; дотримуватися ірландських звичаїв; носити ірландський одяг; брати собі ірландське ім'я або прізвище:

Кларендонські конституції – 16 статей, складених за розпорядженням англійського короля Генриха II у 1164 р., що передбачали обмеження компетенції англійських церковних судів і їхнє підпорядкування світському королівському суду.

Книга страшного суду – зведення матеріалів першого в середньовічній Європі загального поземельного перепису, що був проведений в Англії в 1085-1086 рр. за наказом Вільгельма I Завойовника.

Колонія – міське поселення римських громадян у захоплених Римом землях. Статус колонії зазвичай надавався великому або стратегічно значущому міському поселенню, заснованому за постановою Римського сенату.

Конунг – військовий вождь, вищий представник родової знаті у скандинавів у період раннього Середньовіччя.

Копігольдери – феодално залежні селяни, які орендували наділи на основі копії – виписки з протоколу маноріального суду, що фіксувала розміри ренти і ділянки, а також термін тримання наділу.

Коридорна гробниця – тип гробниці епохи неоліту і бронзового століття. Існують різні варіанти: деякі з єдиною поховальною камерою, деякі з додатковими, що відходять від основної, деякі мають хрестоподібне планування. Нерідко зверху коридорної гробниці, особливо пізнього типу, зводився кам'яний насип – каїрн.

Королівська курія – дорадчі збори, що скликалися королем з безпосередніх васалів короля (великих феодалів) з широкими, але чітко не визначеними функціями.

Коттери – у феодалній Англії безземельні наймити, підмайстри та робітники сільських майстерень, як правило, мали у власності лише свою хатину або котедж.

Лепрекон – персонаж ірландського фольклору, чарівник, який виконує бажання, традиційно зображуваний у вигляді невеликого кремезного чоловічка.

Лізгольдери – феодално залежні селяни, які орендували наділи на основі довгострокової угоди з феодалом.

Лоларди – прихильники релігійного вчення доби середньовіччя (XIV ст.). У своїх проповідях таврували багатства і пороки духовенства, вимагали скасування церковної десятини, конфіскації церковного майна, скасування церковної ієрархії тощо.

Луг – кельтський бог-покровитель ремесел і мистецтв, у тому числі мистецтва війни.

Манор – феодалний маєток у середньовічних Англії та Шотландії, являв собою комплекс доменіальних земель феодала, общинних угідь і наділів особисто-залежних і вільних селян, які мешкають у селі.

Мерсери – середньовічна гільдія торговців тканинами, одягом, щовком.

Муніципій – місто, вільне населення якого отримувало в повному або обмеженому обсязі права римського громадянства і самоврядування.

Нормани («північні люди») – термін, який використовували щодо скандинавів, які спустошували з VIII по XI ст. морськими розбійницькими набігами держави Західної Європи.

Нортгемптонський договір 1328 р. – мирний договір між Шотландією та Англією, що завершив перший період війни за незалежність Шотландії. За умовами договору, Англія визнала незалежність Шотландії, а англійський король відмовився від претензій на шотландський престол. Роберт Брюс був офіційно визнаний королем Шотландії. Сестра Едуарда III Джоанна повинна була вийти заміж за спадкоємця Роберта Брюса малолітнього принца Давида. Шотландське Королівство поверталося до довоєнних кордонів (включаючи Острів Мен).

Огамічна писемність, огам – алфавітна писемність давніх кельтів, переважно ірландців. Пам'ятки огамічної писемності, що збереглися, являють собою переліки імен, написи на могилах тощо. Напис алфавітом огама є безперервною лінією з відрізками, що перетинають, або з'єднані з цією лінією.

Оксфордські провізії – постанови, прийняті радою магнатів Англії в червні 1258 р. в Оксфорді, за якими самодержавна влада короля різко обмежувалася на користь крупних феодалів.

Олдермен – у середні віки виборний голова цеху ремісників чи купецької гільдії.

Ордалії – найстаріший тип судочинства у вигляді покладання на вирок Божий чи сил природи з вірою, що надприродне втручання визначить винного і врятує невинного. До найпоширеніших форм належали двобій на палицях або мечях, жереб і ордалії у вузькому значенні – проба водою, кропом, вогнем чи залізом.

Ордонанс – королівський указ в Англії, що мав силу державного закону без обов'язкового затвердження його органами станового представництва.

Палата шахівниці – вищий орган фінансового управління в середньовічній Англії, він сполучав фінансові, адміністративні й судові функції.

Патриціат – найбільш багата і впливова частина жителів середньовічних міст Західної Європи, складався з багатих земле- та домовласників, фінансистів, купців, з розвитком міського самоврядування отримав виняткове право на місця в ратуші.

Пейл (буквально – «кордон, огорожа, застава») – загальна назва ядра англійської середньовічної колонії в південно-східній Ірландії з центром у Дубліні на противагу решті – нескореній англійцями кельтомовній території острова, що іменувалася Айрішрі. Пайл став своєю головною військовою фортецею англійської монархії в Ірландії, центром англійської колонізації та асиміляції населення острова.

Пікти – група кельтомовних народів, що жили на північному сході сучасної Шотландії за часів пізнього залізного віку Британії і Раннього Середньовіччя. Зокрема вони проживали на північ від річок Форт і Клайд.

Прелат – у католицькій, англіканській, лютеранській церквах – почесний титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо).

Саладинова десятина – надзвичайний податок, який був введений для фінансування Третього хрестового походу та розповсюджувався на володіння короля, світських феодалів і представників духівництва.

Світ-трек – дерев'яна дорога через болота в графстві Сомерсет. Збудована близько 3800 р. до н. е.

Сеньйор – феодалний власник землі, який віддавав частину своїх земель із селянами іншому, дрібнішому феодалові, за службу.

Скара-Брей – велике поселення неолітичної доби, виявлене на узбережжі острова Мейнленд, Оркнейські острови, Шотландія.

Скунський камінь або Камінь Долі – священна реліквія Шотландії, що являє собою шматок стародавнього червоного пісковика. До кінця XIII ст. камінь зберігався в Скунському абатстві. Протягом століть на камені коронувалися шотландські і англійські монархи, а також, імовірно, королі Дал Ріади.

Стоунхендж – комплекс розташованих колами споруд з масивних кам'яних брил, встановлених одна на іншу, збудований близько 3000 р. до н. е. у графстві Вілтшир на півдні Англії. Використовувався для астрономічних спостережень і релігійних обрядів.

Тан – дворянський титул військово-служилої знаті в пізній англосаксонський період історії Британії. За свою службу отримували від короля земельні володіння.

Тараніс – кельтський бог-громовержець, покровитель природних стихій: вітрів, бур, грози, дощу.

Третій хрестовий похід (1189-1192) – хрестовий похід, який був ініційований папою Григорієм VIII і після його смерті продовжений Климентом III. У ньому взяли участь четверо наймогутніших європейських

монархів – німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіп II Август, австрійський герцог Леопольд V і англійський король Річард I Левове Серце.

Туата де Дананн – народ богині Дану – міфічне плем'я божеств, що правили Ірландією в ірландській міфології.

Тундростеп – природна зона льодовикової епохи, покрита злаковою рослинністю, заселена великими стадами копитних тварин.

Уффінгтонський білий кінь – стилізована крейдяна фігура довжиною 110 м, на схилі 261-метрового вапнякового пагорба поблизу містечка Уффінгтон в англійському графстві Оксфордшир, створена в бронзову добу.

Феод (лен) – земельне пожалування, надане сеньйором своєму васалу у спадкове володіння за умови виконання феодалної служби, як правило, військової.

Феодална рента – сплата селянином феодалу за користування землею. Існувала у вигляді відробітної (панщина), продуктової (натуральний оброк) і грошової (грошовий оброк) рент.

Філід – в ірландській традиції придворний музикант, який також розумівся на праві, історії, традиціях, умів передбачати і чаклувати. Філіди становили окремий стан суспільства.

Фірד – національне ополчення в англосаксонській Британії, що являло собою армію, яка скликається королем з вільних землевласників.

Фокмот – загальні народні збори в англосаксонському суспільстві, що склалися з вільних людей громади.

Фрігольдери – вільні селяни, які платили фіксовану ренту, мали право вільного заповіту, поділу та відчуження тримання, а також право захисту в королівських судах.

Хартія – назва деяких документів публічно-правового характеру, у яких знайшли відображення політичні вимоги соціальних шарів і класів.

Цернун – кельтський бог-покровитель лісового царства, дерев і всіх рослин і тварин.

Цехи – закриті спілки, що склалися з членів, приналежних до одного або корпоративних міських ближніх фахів, поширені в Західній Європі, починаючи з XI-XII ст. В Англії також називалися гільдіями.

Шериф – представник королівської влади графства в середньовічній Англії.

«Щитові гроші» – вид грошового збору в середньовічній Англії, що стягувався з утримувачів лицарських ленів замість їхньої особистої служби в армії короля.

Юстиціарій – посада при англійському королівському дворі у XII-XIII ст., юстиціарій заміняв короля під час його відсутності, а також очолював королівську адміністрацію.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Коли Британські острови були вперше населені людьми?
2. Назвіть і охарактеризуйте найдавніше поселення на Британських островах.
3. Визначте хронологію та охарактеризуйте період неоліту на Британських островах.
4. Що таке Стоунхендж? Коли і для чого він був збудований?
5. Коли на територію Британських островів переселилися кельти? Охарактеризуйте кельтське суспільство в кінці I тис. до н. е.
6. Охарактеризуйте кельтську релігію та міфологію. Хто такі друїди?
7. Коли і ким з римських полководців була здійснена перша спроба завоювання Британії?
8. Коли Британія була остаточно завойована римлянами? Який вплив мало римське завоювання?
9. Що таке Адріанів вал? Коли і для чого він був збудований?
10. Коли і при яких обставинах була втрачена влада Римської імперії над Британією?
11. Коли відбувалося кельтське відродження? Чому воно було припинено?
12. Коли на територію Британських островів вперше вторглися англосакси? Які племена брали участь у цьому вторгненні?
13. Назвіть сім англосаксонських королівств, що утворилися на території Британії.
14. Коли на території Британських островів почало розповсюджуватися християнство? Назвіть найбільш відомих християнських діячів Британії періоду раннього Середньовіччя.
15. Хто такі нормани? Коли відбулись перші напади норманів на Британські острови?

16. Коли правив король Альфред Великий? Завдяки чому він отримав своє почесне прізвисько?
17. Коли англосаксонські держави об'єднуються в єдину державу Англію? Яке це мало історичне значення?
18. Коли і за яких обставин розпочалася нова хвиля нападів скандинавів на Британські острови?
19. Охарактеризуйте державу Канута Великого. Чому вона проіснувала недовго?
20. Назвіть основні держави в Ірландії I тис. н. е.
21. Охарактеризуйте діяльність святого Патріка з розповсюдження християнства в Ірландії.
22. Коли утворилось об'єднане шотландське королівство? Хто став першим королем Шотландії?
23. Назвіть основні держави, що утворилися на території Уельсу в I тис. н. е.
24. Охарактеризуйте причини і наслідки нормандського завоювання Англії.
25. Що таке «Книга Страшного суду»? Яке вона має значення як історичне джерело?
26. Визначте причини і наслідки громадянської війни між королем Стефаном та імператрицею Матильдою.
27. Назвіть і охарактеризуйте основні реформи, проведені в роки правління Генріха II.
28. Охарактеризуйте правління Річарда I Левове Серце. Як його участь у хрестовому поході вплинула на Англію?
29. Охарактеризуйте правління Іоанна Безземельного. Які помилки були зроблені цим королем?
30. Визначте історичне значення прийняття «Великої хартії вольностей».

31. Яку роль в історії Англії відіграла Друга баронська війна? Чому, на відміну від першої, королівській владі вдалося взяти в ній гору?

32. Визначте причини виникнення парламенту в Англії та охарактеризуйте його роль в управлінні Англією в середні віки.

33. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями діяльності короля Едуарда I.

34. Охарактеризуйте основні етапи війни Англії з Шотландією наприкінці XII – першій половині XIII ст. Чому Шотландії, на відміну від Уельсу, вдалося в цей час зберегти свою незалежність?

35. Визначте причини та основні етапи Столітньої війни.

36. Охарактеризуйте наслідки епідемії «чорної смерті» для Англії.

37. Визначте причини та наслідки повстання під керівництвом Уота Тайлера.

38. Охарактеризуйте рух лолардів. Які основні вимоги вони висували?

39. Визначте причини поразки Англії в Столітній війні.

40. Визначте причини та основні етапи війни Троянд.

41. Що таке манор? Яку роль відіграло велике землеволодіння в розвитку феодалізму в Британії?

42. Охарактеризуйте розвиток ремесла і торгівлі в добу високого Середньовіччя в Англії.

43. Визначте роль Чосера у формуванні англійської літературної мови.

44. Яку роль у розвитку англійської культури відіграло книговидавництво? Коли воно виникло в Англії?

45. Визначте роль Оксфордського та Кембриджського університетів у розвитку науки і культури середньовічної Англії.

46. Що таке Пейл? Яку роль він відігравав в підкоренні Ірландії?

47. Охарактеризуйте діяльність короля Шотландії Давида I. Які реформи були ним проведені?

48. Визначте основні етапи підкорення Уельсу.

ТЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

1. Найдавніше населення Великобританії.
2. Кельтське завоювання Великобританії. Заняття, вірування і культура стародавніх кельтів.
3. Завоювання Британії римлянами. Вплив римського панування на економіку, політичне життя і культуру Англії.
4. Англосаксонське завоювання. Створення семи англосаксонських держав.
5. Легенда про короля кельтів Артура і лицарів Круглого столу.
6. Легенда про Беовульфа.
7. Набіги скандинавів на Британські острови. Завоювання скандинавами Східної Англії.
8. Створення в IX ст. єдиної держави Англії.
9. Культура Ірландії другої половини I тис. н. е.
10. Виникнення та розвиток єдиної шотландської держави в IX-XII ст.
11. Нормандське завоювання Англії.
12. Прихід до влади династії Плантагенетів. Реформи Генріха II.
13. Річард I Левове Серце. Епоха хрестових походів.
14. Іоанн Безземельний. «Велика хартія вольностей».
15. Оксфорд і Кембридж. Середньовічні університети як центри культури.
16. Релігійна, філософська і політична думка. Р. Бекон.
17. Середньовічна архітектура. Готичні собори в Англії. Замкова архітектура середньовічної Англії.
18. Англія в період Столітньої війни.
19. Джон Вікліф і витоки реформації в Англії.
20. Повстання Уота Тайлера.
21. Війна Червоної і Білої троянд (1455-1585 рр.).

22. Джеффри Чосер і формування загальнонаціональної англійської мови.

23. Війна за незалежність Шотландії. Вільям Уоллес і Роберт Брюс.

24. Завоювання англійцями Уельсу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Войтович Л., Овсинський Ю. Історія війн і військового мистецтва: у 3 т. Харків: Фоліо, 2017. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа-початок XVI ст.). 896 с.
2. Галушко К. Ю. Історія, географія, культура Англії у стародавню та середньовічну добу: навч. посіб. Київ: Видавничий центр КДЛУ, 2001. 56 с.
3. Давиденко Г. Й., Акуленко В. Л. Історія зарубіжної літератури середніх віків та доби Відродження: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2007. 248 с.
4. Девдюк І. В. Курс лекцій з історії англійської літератури (від давньої літератури до кінця XVIII ст.). Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2019. 92 с.
5. Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
6. Джеджора О. Історія Європейської Цивілізації. Львів: Львівська Богословська Академія, 1999. Ч. 1: До кінця XVIII століття. 447 с.
7. Дженкінс С. Стисла історія Європи. Від Перикла до сьогодення. Київ: КМ-БУКС, 2021. 384 с.
8. Кривошея І. І., Барвінок О. В. Історія Великої Британії. Київ: Видавництво КНТ, 2019. 208 с.
9. Маккормак Дж. Історія Ірландії. Київ: Юніверс, 2006. 296 с.
10. О'Гогейн Д. Історія кельтів. Київ: Видавництво Жупанського, 2011. 240 с.
11. Ackroyd P. London. The Biography. London: Vintage, 2001. 880 p.
12. Ackroyd P. The History of England. London: Macmillan Ltd, 2012. Vol. 1. Foundation. 520 p.
13. Asimov I. The Shaping of England. Boston: Houghton Mifflin, 1969. 296 p.

14. A Social History of England, 1200–1500 / Ed. by R. Horrox, W. M. Ormrod. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 528 p.
15. Bartlett R. England under the Norman and Angevin kings, 1075-1225. Oxford: Oxford University Press, 2000. 816 p.
16. Britannica. URL: <https://www.britannica.com> (дата звернення 12.02.2023).
17. Brown E. Great Britain: A Concise Overview of The History of Great Britain – Including the English History, Irish History, Welsh History and Scottish History: Guy Saloniki, 2019. 388 p.
18. Burns W. E. A Brief History of Great Britain. New York, Facts On File, Inc., 2019. 321 p.
19. Churchill W. A History of the English-Speaking People. London: Orion Pub Co, 2002. Vol. 1. The Birth of Britain. 448 p.
20. Cusack M. F. An Illustrated History of Ireland from Ad 400 to 1800, Part I. London: Dodo Press, 2009. 724 p.
21. Darvill T. Prehistoric Britain. New Haven; London: Yale University Press, 1987. 223 p.
22. Davies J. A history of Wales. London: Allen Lane the Penguin Press, 1993. 718 p.
23. Fraser R. The Story of Britain: From the Romans to the Present: A Narrative History. New York; London: W. W. Norton&company, 2003. 848 p.
24. Green J. R. A Short History of The English People. New York: Harper & Brothers, 1896. 878 p.
25. Harriss G. L. Shaping the Nation. England 1360-1461. Oxford: Clarendon Press, 2005. 676 p.
26. History of England: A Captivating Guide to English History, Starting from Antiquity through the Rule of the Anglo-Saxons, Vikings, Normans, and Tudors to the End of World War 2. London: Captivating History, 2019. 115 p.

27. Jenkins G. H. A Concise History of Wales. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 338 p.
28. Jenkins S. A Short History of England. New York: Public Affairs, 2011. 320 p.
29. King Arthur in Legend and History / Ed. by R. White. London; New York: Routledge, 1998. 234 p.
30. Lang A. A Short History of Scotland. Los Angeles: Enhanced Media publishing, 2016. 190 p.
31. Lang A. History of English Literature, from «Beowulf» to Swinburne. London: Longmans, Green and Company, 1912. 687 p.
32. Lawless E. The Story of Ireland ages. Kindle Edition, 2004. 455 p.
33. Lees B. A. Alfred the Great: The Truth Teller, Maker of England, 848-899. Nabu Press; Primary Source ed. edition, 2013. 363 p.
34. Local Histories. Tim's History of British Towns, Cities and So Much More. URL: <https://localhistories.org/a-brief-history-of-england/> (дата звернення 02.02.2023).
35. MacArthur M. History of Scotland. New York: Henry holt and company, 1874. 199 p.
36. Maitland F. W. The constitutional history of England. London: Cambridge University Press, 1919. 584 p.
37. Milner N., Mithen S. Hunter-gatherers of the Mesolithic. *The Archaeology of Britain*. London: Routledge, 2009. P. 35-57.
38. Morgan K. O. The Oxford illustrated history of Britain. Oxford: Oxford University Press, 1984. 680 p.
39. Murison A. F. Sir William Wallace. New York: Charles Scribner's Sons, 1900. 159 p.
40. Orchard A. A Critical Companion to Beowulf. Cambridge: D. S. Brewer, 2003. 396 p.

41. Parry A. W. Education in England in the Middle Ages. London: University Tutorial Press Ld, 1920. 260 p.
42. Pettitt P., White M. The British Palaeolithic: Human Societies at the Edge of the Pleistocene World. London: Routledge, 2012. XIX + 592 p.
43. Prestwich M. Plantagenet England, 1225-1360. Oxford: Clarendon Press, 2005. 674 p.
44. Ranelagh J. A short history of Ireland. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 406 p.
45. Salzman L. F. English Industries of the Middle Ages. London: Constable and company ltd., 1913. 242 p.
46. Strong R. The story of Britain: a people's history. London: Pimlico, 1998. 596 p.
47. Strong R. The Story of Britain: From the Romans to the Present. London: Weinenfeld&Nikolson, 2018. 608 p.
48. Walker I. W. Harold: The Last Anglo-Saxon King. London: Sutton Pub Ltd, 1997. 258 p.
49. Weisser H. England: An Illustrated History. New York: Hippocrene Books, 2000. 166 p.
50. Wilderness England. URL: <https://wildernessengland.com/blog/all-about-hadrians-wall-roman-britain/> (дата звернення 02.02.2023).

Навчальний посібник

Колесник Костянтин Едуардович,

Сніжко Ірина Анатоліївна

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Частина 1

Історія та культура Англії давньої та середньовічної доби

Відповідальний за випуск Колесник К. Е.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 07.06.2023 р.

Умовн. друк. арк. 20,75. Тираж . Замовлення № .

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха,7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.